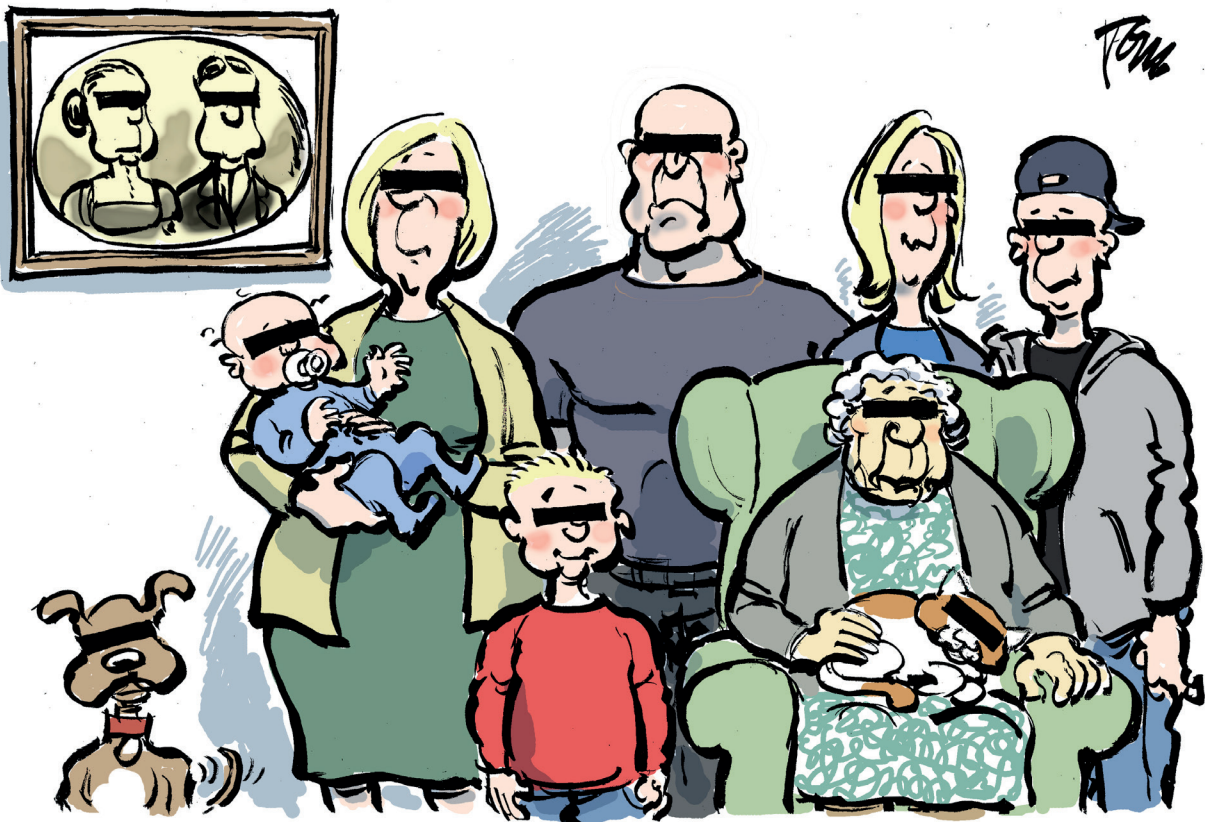

Intervenieren in criminele families

A. Boer, R. Ceulen, H. Moors, T. Spapens

Intervenieren in criminele families

Intervenieren in criminele families

A. Boer,

R. Ceulen,

H. Moors,

T. Spapens

E:M+MA.

In opdracht van: het programma Politie en Wetenschap van de Politieonderwijsraad.

Meer informatie over deze en andere uitgaven kunt u verkrijgen bij:

Sdu Klantenservice
Postbus 20025
2500 EA Den Haag
tel.: (070) 378 98 80
website: www.sdu.nl

Omslagontwerp: Joris Clappers | Elgersma Reclame en Media
Cartoon omslag: Tom Janssen

ISBN: 9789012405942

NUR: 600

© 2020 Sdu Uitgevers, Den Haag; Politie & Wetenschap, Den Haag; EMMA, Den Haag/Tilburg University, Tilburg

Alle rechten voorbehouden. Alle auteursrechten en databankrechten ten aanzien van deze uitgave worden uitdrukkelijk voorbehouden. Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet) dient men zich te wenden tot de Stichting PRO, Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp www.cedar.nl/pro. Voor het overnemen van een gedeelte van deze uitgave ten behoeve van commerciële doeleinden dient men zich te wenden tot de uitgever.

Hoewel aan de totstandkoming van deze uitgave de uiterste zorg is besteed, kan voor de aanwezigheid van eventuele (druk)fouten en onvolledigheden niet worden ingestaan en aanvaarden de auteur(s), redacteur(en) en uitgever deswege geen aansprakelijkheid voor de gevolgen van eventueel voorkomende fouten en onvolledigheden. No part of this publication may be reproduced in any form, by print, photo print or other means without written permission from the authors.

Inhoudsopgave

1	Inleiding / 9
1.1	De achtergrond van het onderzoek / 9
1.2	Onderzoeksvragen en definities / 12
1.2.1	Vraagstelling / 12
1.2.2	Definities / 12
1.3	Informatiebronnen / 13
1.3.1	Literatuuronderzoek: effectieve interventies / 13
1.3.2	Casestudy's in Nederland / 15
1.3.3	Ervaringen in het buitenland / 15
1.4	Leeswijzer / 16
2	Analysekader / 17
2.1	Inleiding / 17
2.2	Het analysekader op hoofdlijnen / 18
2.3	Repressie / 20
2.3.1	Strafrechtelijke interventies / 20
2.3.2	Bestuursrechtelijke interventies / 22
2.3.3	Fiscaalrechtelijke interventies / 24
2.3.4	Overige interventies / 26
2.3.5	Integrale repressie / 28
2.4	Preventie / 28
2.4.1	De belangrijkste actoren en hun taken / 29
2.4.2	Preventieprojecten gericht op de 'binnenwereld' / 31
2.4.3	Preventieprojecten gericht op de 'buitenwereld' / 34
2.4.4	Integrale preventie / 36
2.5	Weerbaarheid / 37
2.5.1	Weerbaarheid van professionals / 37
2.5.2	Weerbaarheid van de directe omgeving / 41
2.6	Besluit: toepassing van het analysekader op criminele families / 44
3	Zware criminaliteit en families / 47
3.1	Inleiding / 47
3.2	Ontwikkeling van georganiseerde misdaad in Nederland / 47
3.3	Ondermijnende effecten / 52
3.4	Het belang van familie / 55
3.5	Besluit: het belang van een integrale systeemgerichte aanpak / 58

4	Integrale systeemgerichte interventies: wat weten we uit de literatuur? / 61
4.1	Inleiding / 61
4.2	Systeemgericht interveniëren / 61
4.2.1	Specifieke doelen van familie- en gezinsgerichte aanpakken / 62
4.3	Familiegerichte aanpakken / 68
4.3.1	Familiegerichte aanpakken met ouders als aangrijpingspunt / 69
4.3.2	Familiegerichte aanpakken met het hele gezin als aangrijpingspunt / 72
4.3.3	Systemische aanpak van problematische jeugdgroepen / 76
4.4	Besluit: een versnipperd maar positief beeld / 77
5	Familieaanpakken in de praktijk / 79
5.1	Inleiding / 79
5.2	Aangrijpingspunten voor familiegerichte aanpakken / 80
5.2.1	Criminogene risicofactoren / 80
5.2.2	Wijkaanpak / 81
5.2.3	Gesloten leefgemeenschappen / 83
5.2.4	Intergenerationele overdracht / 83
5.3	Opzet van familiegerichte aanpakken / 84
5.3.1	Doelen / 84
5.3.2	Selectie gezinnen / 86
5.3.3	Informatiepositie integraal maken / 88
5.3.4	Aanpak organiseren / 90
5.3.5	Resultaten / 92
5.4	Aanpakken in Zweden en het Verenigd Koninkrijk / 93
5.4.1	Angered (Göteborg) / 94
5.4.2	Södertälje (Stockholm) / 95
5.4.3	Travellers in Engeland en Wales / 98
5.5	Wanneer is een aanpak succesvol? / 99
5.6	Besluit: wanneer familiegerichte aanpakken werken / 103
6	Algemeen besluit / 107
6.1	Familie: een belangrijk perspectief op zware misdaad / 107
6.2	We weten veel, al blijft het een kwestie van uitproberen / 109
6.3	Weerbarstige praktijk, met kansen / 110

Dankwoord / 115

Literatuur / 117

Bijlage 1 Uitvoering literatuuronderzoek / 133

Over de auteurs / 135

Leden Redactieraad Programma Politie & Wetenschap / 137

Uitgaven in de reeks Politiewetenschap / 139

1 Inleiding

1.1 De achtergrond van het onderzoek

In hun boek *Criminele families in Noord-Brabant - Een verkenning van generatie-effecten in de georganiseerde misdaad* lieten Hans Moors en Toine Spapens zien dat criminele familienetwerken geen fictie zijn.¹ Het plegen van strafbare feiten bleek bij de meerderjarige mannen in de onderzochte families, maar ook bij de meeste vrouwen, over de generaties heen een constante factor. De belangrijkste verklaring is dat familieleden vrijwel altijd hun partners en vrienden zoeken in hun eigen gesloten subculturen en daarbij een voorkeur aan de dag leggen voor personen die zelf ook niet van onbesproken gedrag zijn.

Tegelijkertijd is de kans dat binnen een kerngezin de volgende generatie als vanzelf ook weer een kopstuk in de georganiseerde misdaad voortbrengt, minder groot. Misdadondernemers gaan zelden of nooit met pensioen waardoor de jongere generatie de leidende rol niet gemakkelijk kan overnemen en de zonen afhankelijk blijven van hun vaders. De onderwereld bleek ook hoogst traditioneel: vrouwelijke misdadondernemers zijn zeer zeldzaam en in gezinnen met alleen dochters is overdracht van leiderschap van een crimineel samenwerkingsverband vrijwel uitgesloten. Ten derde vergt het organiseren van complexe illegale activiteiten de nodige vaardigheden en intelligentie, van een andere soort dan op school kan worden geleerd, die zich lastig laten overdragen. De volgende generatie criminele kopstukken in de georganiseerde misdaad bestaat daarom doorgaans uit *selfmade men*, die dit op eigen kracht en met generatiegenoten hebben weten te realiseren.

Ongeacht of ze in meer generaties een leidende rol spelen in de onderwereld werd duidelijk dat veel criminele families al decennia een plaag zijn voor de samenleving en voor allerlei instanties die beroepshalve met ze te maken hebben. Het gaat daarbij niet alleen om betrokkenheid bij de productie van en handel in verdovende middelen, het witwassen van crimineel geld, of andere vormen van zware misdaad. Het betreft ook het veroorzaken van overlast en het intimideren of bedreigen van professionals en buurtbewoners, met als doelen om met rust te worden gelaten, om juist zaken voor elkaar te krijgen met voorbijgaan aan regels of wachtlijsten, of om stilzwijgen af te dwingen. Dat laatste kan overigens ook worden bevorderd door het spelen van de 'wel-

1 H. Moors en T. Spapens, 2017, *Criminele families in Noord-Brabant – Een verkenning van generatie-effecten in de georganiseerde misdaad*. Amsterdam: Reed Business.

doener', die dingen voor de buurt of loyale bewoners regelt, en die activiteiten of sportclubs sponsort.²

Binnen de criminologie is de aandacht voor criminele families vooral zichtbaar in studies naar intergenerationele overdracht van delinquent gedrag. Dit type onderzoek biedt niet alleen de gelegenheid om de volkswijsheid dat de appel meestal niet ver van de boom valt kritisch te toetsen, maar ook om theorieën die bepaald gedrag, of de eruit voortvloeiende uitkomsten trachten te verklaren, verder te ontwikkelen en te verdiepen. Bovendien draagt dit bij aan inzichten die kunnen helpen bij het doorbreken van de negatieve vormen van overdracht. Nederland bevindt zich internationaal gezien in de voorhoede als het gaat om onderzoek naar intergenerationele overdracht van criminaliteit.³

Criminele families, speciaal families waarvan de leden actief zijn in de zware (ondermijnende) misdaad, vormen binnen dit domein echter een deelthema waar, ook internationaal, nog relatief weinig gericht onderzoek naar is gedaan. Het is echter al langer bekend dat bij zware misdaad vertrouwensrelaties van groot belang zijn en dat die vaak worden gezocht binnen de eigen familiekring.⁴ Afgezien van het onderzoek uit 2017 naar criminele families in Noord-Brabant, werd in Nederland eerder alleen gekeken naar 26 Amsterdamse beroepscriminelen (ABC'ers) en hun kinderen.⁵ En onlangs werd in het kader van de nieuwe *Monitor Georganiseerde Criminaliteit* aandacht besteed aan de 'familiale component' in persisterend ouderschap, continuïteit van criminele activiteiten en de rol die de sociale omgeving hierbij speelt.⁶ Ook over de aanpak van criminele families in de gemeente Amsterdam werd een evaluatierapport gepubliceerd.⁷

Het concept 'criminele familie' blijkt zeer herkenbaar. Zowel het onderzoek van Moors en Spapens als de voornoemde studie naar ABC'ers kregen veel aandacht in de media. Ook politiek werd het concept opgepikt. In de Tweede Kamer werd over de aanpak van familienetwerken gedebatteerd.⁸ Het begrip vond vervolgens opmerkelijk snel zijn weg in tal van Kamerstukken en ambtelijke beleidsnotities. Een aanzienlijk aantal gemeen-

2 M. Bruinsma, R. Ceulen en T. Spapens, 2018a, *Ondermijning door criminele weldoeners*. Den Haag: Sdu.

3 S. van de Weijer en T. Spapens, 2019, Intergenerationele overdracht en criminele families, *Tijdschrift voor criminologie*, 61(2), pp. 119-131. Zie voor een overzicht van de recente stand van zaken op dit onderzoeksterrein: V. Eichelsheim en S. van de Weijer, 2018, *Intergenerational Continuity of Criminal and Antisocial Behaviour*. London/New York: Routledge.

4 Zie bijvoorbeeld: K. von Lampe, 2016, *Organized crime*. Thousand Oaks CA: Sage; K. von Lampe en P.O. Johansen, 2004, Organized crime and trust: on the conceptualization and empirical relevance of trust in the context of criminal networks, *Global Crime*, 6(2), pp. 159-184.

5 A.M.M. van Dijk, E.R. Kleemans en V.E. Eichelsheim, 2018, Children of organized crime offenders: like father like child? An Explorative and Qualitative Study Into Mechanisms of Intergenerational (Dis)Continuity in Organized Crime Families, *European Journal on Criminal Policy and Research*, pp. 1-19. Doi: 10.1007/s10610-018-9381-6; M. van Dijk, 2015, *Kinderen van beroepscriminelen. Valt de appel ver van de boom?* Amsterdam: Vrije Universiteit, [masterscriptie].

6 E. Kruisbergen, R. Roks en E. Kleemans, 2019, *Georganiseerde criminaliteit in Nederland: ouders, verwevenheid en opsporing. Rapportage in het kader van de vijfde ronde van de Monitor Georganiseerde Criminaliteit*. Cahier 2019-17, Den Haag: WODC.

7 H. Ferwerda, 2017, *Aanpak van criminele families in Amsterdam*. Arnhem: Bureau Beke.

8 *Kamerstukken II*, Vergaderjaar 2016/17, nr. 83, item 20: Criminele familienetwerken in Noord-Brabant, 6 juni 2017.

ten liet in aansluiting daarop weten één of meer van dergelijke families, variërend van zwaar crimineel tot vooral asociaal, binnen de grenzen te hebben. Criminele families zijn tastbaarder dan verhoudingsgewijs abstracte begrippen als georganiseerde criminaliteit of ondermijning. Georganiseerde misdaad associëren we eerder met de Italiaanse of Mexicaanse maffia's dan met Nederlandse criminaliteit. Tijdens een drukbezocht symposium op 1 februari 2018 aan Tilburg University, spraken medewerkers van gemeenten en opsporingsinstanties over hun worsteling met criminele families.⁹ Eerder al, in december 2017, bracht het ministerie van Justitie en Veiligheid een tiental gemeenten bij elkaar om ervaringen uit te wisselen. Gemeenten waar al een op een criminele familie gerichte aanpak liep, of die bezig waren met voorbereidingen om ermee te starten.

Het onderzoek naar de zeven Brabantse criminele families liet zien dat zij al decennia lang de aandacht hadden van overheidsinstanties. Ze kwamen niet alleen in aanraking met politie en justitie, maar ook met de Reclassering, welzijnswerkers, jeugdzorg, leerplicht, de Belastingdienst, de Raad voor de Kinderbescherming, de gemeente enzovoort.¹⁰ Ze bleken in de loop der jaren effectieve strategieën te hebben ontwikkeld om (pogingen tot) interventies van die afzonderlijke instanties te dwarsbomen. Er blijkt dan ook vooral behoefte aan inzicht in het toepassen van een integrale en systeemgerichte aanpak, waarbij uiteenlopende instanties gecoördineerd samenwerken. De behoefte aan nader onderzoek naar ervaringen met een gecoördineerde aanpak, vloeide hier logisch uit voort. Het programma Politie en Wetenschap, dat de opdrachtgever was van de inventariserende studie, sprak dan ook direct de wens uit dat vervolgonderzoek zou worden gedaan naar de vraag hoe kan worden geïntervenieerd in criminele families. In dit boek worden de resultaten van dat onderzoek beschreven.

In dit vervolgonderzoek stonden een inventarisatie en analyse centraal van interventies en werkwijzen die worden en werden toegepast om de illegale en ondermijnende activiteiten van criminele familienetwerken te frustreren en/of te neutraliseren. Hierbij is aandacht geschonken aan preventieve en repressieve maatregelen en uitvoeringspraktijken maar ook aan niet- of post-strafrechtelijke aanpakken, zoals interventies op het gebied van psychosociale begeleiding, schuldsanering, gezinsreclassering enzovoort. Daarnaast is gekeken naar veelbelovende ervaringen met gespreks- en onderhandelingsstrategieën (*politics of narrative*), het bereiken van moeilijk toegankelijke doelgroepen en initiatieven in het kader van maatschappelijke mobilisatie. De kennis die het onderzoek oplevert, voorziet hiermee in een actuele informatiebehoefte op uitvoeringsniveau.

9 R. van der Lee, De strijd tegen de Brabantse Daltons, *Brabants Dagblad*, 3 februari 2018.

10 Moors en Spapens, 2017.

1.2 Onderzoeksvragen en definities

1.2.1 Vraagstelling

Criminele families vormen niet alleen een probleem voor de samenleving door de criminaliteit en overlast die ze veroorzaken. Het is ook duidelijk dat we te maken hebben met tal van problemen in de ‘binnenwereld’ van deze gezinnen, zoals onderwijsachterstanden, gezondheids- en welzijnsproblemen en huiselijk geweld. Bovendien zijn deze families historisch en cultureel diepgeworteld en vergroeid met samenlevingspatronen in buurten en gemeenschappen – hoe internationaal ze soms ook opereren in de zware misdaad. Ze vormen vaak onderdeel van (deviante) subculturen waar wel normen en waarden gelden, maar die hoeven niet noodzakelijkerwijs overeen te komen met die van de gemiddelde samenleving.

Welke doelstellingen instanties ook als beoogde uitkomst van de aanpak van criminele families formuleren, het zal altijd een meervoudige benadering en een langetermijnperspectief vergen om de betrekkingen tussen deze families en de samenleving te normaliseren en intergenerationele overdracht van problemen te doorbreken. Het volstaat niet om louter repressief op te treden, maar ook niet om oplossingen alleen te zoeken in de context van hulpverlening en nudging. Bovendien moet ook de directe woonomgeving in een aanpak worden betrokken. Dit uitgangspunt bepaalde de centrale onderzoeksvraag.

Welke integrale, systeemgerichte strategieën en interventies worden toegepast om het negatieve gedrag van criminele families te normaliseren en de intergenerationele overdracht in deze families te doorbreken? En wat zijn daarvan de succes- en faalfactoren?

1.2.2 Definities

De begrippen ‘familie’ en ‘gezin’ worden vaak synoniem gebruikt. Het verschil zit in een aantal nuances. Gezin is een enger begrip dan familie, althans meer verbonden met het samen verblijven in een woning. Een familie kan uit verschillende gezinnen bestaan, die soms weinig, soms veel met elkaar te maken hebben of op elkaar lijken. Leden van een familie hebben genealogische en culturele binding, vormen een (juridische of bloed)verwantschap en dragen dezelfde naam. Onder een familie verstaan we in dit onderzoek de brede kern van (groot)ouders, kinderen, ooms, tantes, neven en nichten (*extended family*) en hun partners. Schoonzonen die criminele activiteiten ontplooiën binnen het familieverband rekenen we ook tot de criminele familie.

Het begrip ‘generatie’ heeft verschillende betekenissen. Van generaties is sprake binnen families: grootouders, ouders, kinderen, kleinkinderen (familiale generatiebegrip). Daarnaast wordt het begrip gebruikt om kenmerken van bevolkingsgroepen uit verschillende geboortecohorten en hun formatieve ervaringen te karakteriseren (maatschappelijk generatiebegrip). De interventies die in dit onderzoek centraal staan, betreffen familiegeneraties, in het bijzonder over de overdracht van crimineel gedrag van

(groot)ouder op (klein)kind. Waarbij zowel continuïteit als discontinuïteit heel relevant zijn: onder welke omstandigheden vindt overdracht plaats, of juist niet?

Onder criminaliteit en crimineel of delinquent gedrag verstaan we gedragsuitingen die bij wet (strafrecht) verboden zijn. Hoe georganiseerde criminaliteit wordt gedefinieerd, verschilt van tijd tot tijd. Bovendien verandert het fenomeen zelf, omdat vraag en markt fluctueren en criminele netwerken hun bedrijfsprocessen hierop inrichten. Als ijkpunt zijn we uitgegaan van illegale activiteiten die nu, in de Nederlandse context, als vormen van georganiseerde misdaad worden gekwalificeerd.

Onder een familieaanpak verstaan we een geheel van interventies en maatregelen, gericht op de dynamiek in een gezin en tussen gezinnen binnen een familieverband, met het doel om ten minste criminogene risicofactoren te beperken en de intergenerationele overdracht ervan te voorkomen.

1.3 Informatiebronnen

Het onderzoek is gebaseerd op drie informatiebronnen. Ten eerste is een uitgebreid literatuuronderzoek uitgevoerd. Dat was enerzijds bedoeld om na te gaan wat er in algemene zin bekend is over de aanpak van criminele familienetwerken in de zware misdaad. Anderzijds gebruikten we het literatuuronderzoek in meer specifieke zin om te bestuderen welke interventies nationaal en internationaal bekend zijn ten aanzien van families, het voorkomen van intergenerationele overdracht, en hun wisselwerking met de buurt. Het ging ons hierbij vooral ook om de robuustheid van die beschreven interventies en wat we weten over de aantoonbare effectiviteit ervan. Ten tweede is in Nederland empirisch onderzoek verricht naar casussen waarin instanties in gemeenten concreet bezig zijn met het (integraal) interveniëren in criminele families. Hier zijn betrokkenen geïnterviewd en documenten verzameld. Daarnaast zijn leden van het onderzoeksteam bij enkele casussen als adviseur betrokken (geweest) en hebben zij aldus langere tijd inzichten kunnen opdoen. Het gaat in vrijwel alle gevallen om lopende trajecten en daarom kunnen de casussen slechts geanonimiseerd worden beschreven. Tot slot is tijdens twee korte en verkennende landenbezoeken informatie verzameld omtrent ervaringen die aldaar op enkele specifieke terreinen zijn opgedaan, namelijk in het Verenigd Koninkrijk (Engeland en Wales) en Zweden.

1.3.1 *Literatuuronderzoek: effectieve interventies*

De inventarisatie van literatuur en beleidsdocumenten is in een aantal stappen opgebouwd. We zochten om te beginnen in wetenschappelijke databases naar (i) interventies, die (ii) op families (niet alleen individuele gezinnen of gezinsleden) zijn gericht, die aantoonbaar (iia) zijn betrokken bij zware misdaad, of (iib) ernstig overlastgevend zijn. Het betreft bovendien interventies die zijn gericht op (iii) het doorbreken van intergenerationele overdracht, (iv) het openbreken van gesloten gemeenschappen, (v) het versterken van gezinnen met multiproblematiek door middel van systeemgerichte interventies, en (vi) het verbeteren van de buurteffecten en weerbaarheid in de sociale

en fysieke omgeving waar de gezinnen (die tot een criminele familie kunnen worden gerekend) routinematig verblijven.

Tijdens de zoektocht naar literatuur stuitte we op veel studies waarin naar verklaringen wordt gezocht voor intergenerationele overdracht van criminaliteit. In onze inventarisatie waren we echter primair op zoek naar onderzoeken die specifiek gericht waren op aanpakken en/of interventies. Dergelijke studies worden wel uitgevoerd, maar ze hebben vaak een bredere scope dan alleen criminaliteit in gezinnen, of criminaliteit blijft bij de interventies buiten beschouwing. Soms kijken de onderzoekers alleen naar effecten op individuele gedragsverandering (al dan niet met aandacht voor crimineel gedrag). Concreet betreft het studies naar het ondersteunen van gezinnen met multiproblematiek, jongeren met risicogedrag, of kinderen met gedetineerde ouders. Die spelen zich niet per definitie af in een context van georganiseerde misdaad. Maar dikwijls zijn ze wel van toepassing op criminele gezinnen of families conform de definitie die wij hanteren. Bijvoorbeeld omdat in veel van die criminele gezinnen en families sprake is van problemen op diverse leefgebieden, middelengebruik, agressie, zorgmijndend gedrag, en/of (langdurige) detentie – soms veel van deze problemen tegelijkertijd.¹¹ Tevens kunnen onderzoeken naar het omgaan met en openbreken van gesloten gemeenschappen van criminele woonwagengebieden, Roma, of Sinti relevant zijn voor de aanpak van een familie in de zware misdaad, die zich in de buurt zodanig gedraagt dat de bewoners reageren met ‘muren van stilzwijgen’.

In bijlage 1 is de zoekstrategie weergegeven die voor de literatuur is gebruikt. Een combinatie van zoektermen is alleen meegenomen als die niet meer dan tweehonderd artikelen opleverde. Per combinatie is gekeken welke publicaties relevant zijn voor de analyse. Hiertoe zijn eerst de titels gescand: gaat het over de (evaluatie van een) interventie gericht op criminele families, overlastgevende gezinnen, gesloten systemen of gezinnen met multiproblematiek? Vervolgens zijn deze zoekcombinaties uitgebreid met integrale-systeemaanpakken en het doorbreken van intergenerationele overdracht van criminaliteit. Als een publicatie voldeed aan deze criteria, is de samenvatting gelezen. De samenvattingen zijn gescand op dezelfde criteria. Hierbij is opnieuw expliciet gekeken of sprake is van evaluatie van een aanpak/programma en/of empirisch onderzoek. Uiteindelijk zijn 26 publicaties waarin concreet interventies worden beschreven, geselecteerd. Bij het lezen van deze geïnccludeerde publicaties is tevens gekeken naar de referenties. Als werd verwezen naar andere publicaties (vooral in de inleiding/discussie), dan zijn die opgezocht en gescand volgens dezelfde criteria zoals hiervoor beschreven. Daarnaast is er aanvullend deskresearch gedaan op basis van de expertise van de onderzoekers en de consultatie van hun relevante netwerk. Deze zoektocht heeft 23 aanvullende publicaties opgeleverd, zodat het literatuuronderzoek op in totaal 49 publicaties is gebaseerd.

11 A. Holwerda, M. Reijneveld en D. Jansen, 2014, *De effectiviteit van hulpverlening aan multiprobleemgezinnen: Een overzicht*. Groningen: Universitair Medisch Centrum.

1.3.2 *Casestudy's in Nederland*

De casestudy's van lopende aanpakken in Nederland zijn onderzocht door middel van deskresearch en 55 (groeps)interviews met ongeveer tachtig professionals die vanuit of in samenwerking met Nederlandse gemeenten met die aanpakken bezig zijn. De respondenten waren op verschillende manieren betrokken bij familiegerichte aanpakken. Zo hebben we gesproken met projectleiders, beleidsambtenaren en afdelingshoofden Veiligheid en Zorg binnen gemeenten, maatschappelijk werkers, reclasseringsmedewerkers, Openbaar Ministerie, politie, woningcorporatie en docenten. Bij één gemeente hebben we een wekelijks overleg van het team 'aanpak criminele families' bijgewoond en geobserveerd. Drie gemeenten waren onderdeel van separate langer lopende projecten, uitgevoerd door de onderzoekers.¹²

1.3.3 *Ervaringen in het buitenland*

Tot slot is, in aanvulling op de studie van internationale literatuur, beperkt nader onderzoek gedaan naar ervaringen in Engeland en Wales, en in de Zweedse steden Göteborg en Stockholm. Tijdens twee landenbezoeken werden interviews afgenomen met politiefunctionarissen, medewerkers van programma's die gericht zijn op preventie en sociale mobilisatie, en een academicus. In totaal werd gesproken met dertien personen, in individuele en groepsinterviews.

Het onderzoek in Zweden richtte zich op de ervaringen die zijn opgedaan met 'parallele samenlevingen' in wijken, vooral als gevolg van een concentratie van immigranten, al dan niet afkomstig uit specifieke regio's. Voorbeelden daarvan zijn de wijk Hjällbo in het stadsdeel Angered in Göteborg en het stadsdeel Södertälje in Stockholm. In deze wijken zijn gesloten gemeenschappen ontstaan, die worden geplaagd door criminaliteitsproblemen, waarbij een klein aantal 'vooraanstaande' families, al dan niet op de achtergrond, een dominante rol speelt.

In Göteborg is sprake van een veelheid van etnische groepen, en de problematiek is tot op zekere hoogte vergelijkbaar met die in achterstandswijken in de Nederlandse grote steden. De gevolgde aanpak is interessant omdat ze er mede op is gericht om het imago van de dominante families te ondergraven.

In Stockholm is één specifieke groep, Assyriërs, dominant. Deze bevolkingsgroep is oorspronkelijk afkomstig uit Turkije en Irak, maar raakte van daaruit verder verspreid over het Midden-Oosten. De eerste immigranten kwamen in de jaren zeventig naar Zweden vanuit Libanon, op de vlucht voor de toen woedende burgeroorlog in dat land. Het gaat hier om een gesloten groep die veel binnen de eigen gemeenschap regelt, zowel in de lokale als nationale politiek actief is, en meerdere eigen tv-kanalen en een betaald voetbalclub onderhoudt. Gemiddeld genomen is hier geen sprake van armoede. Integendeel, de groep wordt beschouwd als ondernemend en maatschappelijk suc-

12 In deze studie wordt niet specifiek gerapporteerd over deze projecten. Wel maken de onderzoekers waar relevant gebruik van observaties en informatie uit interviews en groepsessies.

cesvol. De dominante (criminele) families hebben ondertussen de overstap gemaakt naar wittenboordencriminaliteit, maar de veronderstelling van de autoriteiten is dat zij op de achtergrond nog steeds een controlerende rol spelen in de straatcriminaliteit, de drugshandel en het bijbehorende geweld. Naar aanleiding van een dubbele moord in 2010 werd een grootschalig programma gestart om deze machtsposities te doorbreken. Dat programma had tot gevolg dat het openlijke geweld, dat deels te maken had met een onderling religieus conflict, stopte, maar heeft er (nog) niet toe geleid dat het (zelf-gekozen) isolement van deze bevolkingsgroep werd doorbroken.

In Engeland en Wales is specifiek gekeken naar de problematiek van de travellers, die in een aantal opzichten vergelijkbaar is met die van de Nederlandse woonwagenbewoners en Roma. In Engeland en Wales is het debat over een op travellers gerichte aanpak in hoge mate gepolariseerd tussen professionals met een repressieve en een preventieve benadering. Met andere woorden, tussen de opsporingsinstanties die zich vooral richten op de criminaliteitsproblemen en de hulpverleners die de achtergestelde positie van deze groep proberen op te heffen. Hier kon slechts een interview worden gerealiseerd met een politiefunctionaris die verantwoordelijk is voor een intelligenceprogramma dat zich op travellers richt. Uitgebreide pogingen om ook te spreken met personen die vanuit een emancipatoir doel werken, liepen helaas op niets uit. Hoewel zij dit niet expliciet als reden noemden, vonden zij vermoedelijk dat in het onderhavige onderzoek de nadruk te sterk lag op criminaliteitsproblemen.

1.4 Leeswijzer

In het vervolg van deze studie presenteren we eerst het analysekader dat we hebben gebruikt om de verschillende invalshoeken te laten zien van waaruit uiteenlopende veiligheids-, zorg- en welzijnspartijen interveniëren in ‘criminele families’ (hoofdstuk 2). Daarna behandelen we de vraag waarom het aanpakken van deze families zo fundamenteel van belang is. En hoe geleidelijk het besef groeit dat repressieve en preventieve benaderingen elkaar versterken, zeker als het gaat om het voorkomen van instroom en nieuwe aanwas in de criminele milieus (hoofdstuk 3). In hoofdstuk 4 gaan we in op wat uit de wetenschappelijke literatuur bekend is over de effectiviteit van integrale familie- en gezinsaanpakken waarin een systeemgerichte benadering wordt gehanteerd om repressieve en preventieve interventies afzonderlijk en gecoördineerd gestalte te laten krijgen. Hoofdstuk 5 beschrijft hoe de afgelopen jaren in Nederlandse gemeenten de aanpak van criminele families en gezinsstructuren in praktijk wordt gebracht en waar uitvoerende professionals tegenaan lopen. Tot slot brengen we onze bevindingen samen in een kort algemeen besluit (hoofdstuk 6).

2 Analysekader

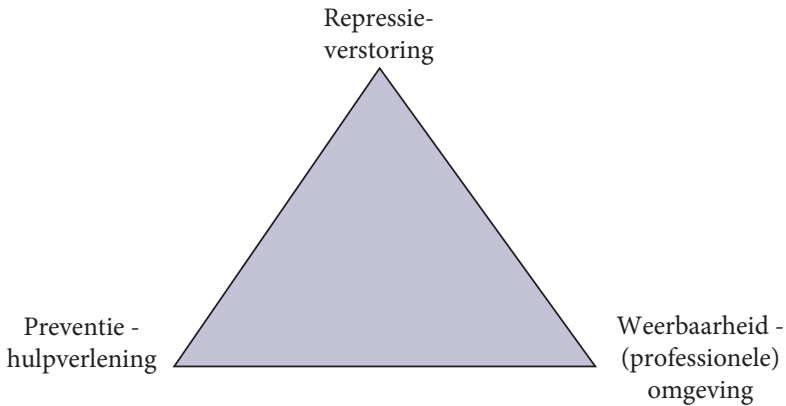
2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt het gehanteerde analysekader geschetst. Zoals hiervoor al werd uiteengezet, krijgen criminele families te maken met uiteenlopende instanties. Die hebben enerzijds een meer repressieve oriëntatie, waarbij het gaat om het bestraffen of verstoren van de illegale activiteiten waar de families mee bezig zijn. Anderzijds gaat het om een meer preventieve of hulpverlenende invalshoek, waarbinnen het verkleinen en idealiter wegnemen van de risicofactoren die kunnen leiden tot delinquent of overlastgevend gedrag en met name het voorkomen dat de jongere generaties dit gedrag voortzetten, centraal staan. De laatste jaren is het inzicht gegroeid dat ook het vergroten van de weerbaarheid van de professionele omgeving van deze families, alsmede van de buurten waarin zij wonen, in een aanpak moet worden meegenomen. Zoals in hoofdstuk 1 al werd beschreven, is het uitgangspunt van deze studie dat succesvolle interventies een zo veel mogelijk langs deze drie assen meervoudige en gecoördineerde aanpak vergen.

In paragraaf 2.2 wordt allereerst dit meervoudige kader kort beschreven, waarna de navolgende paragrafen 2.3 tot en met 2.5 in meer algemene zin laten zien welke typen interventies in Nederland gangbaar zijn op het terrein van repressie, preventie en weerbaarheid, los van de vraag of deze specifiek worden toegepast op criminele families. Paragraaf 2.6 besluit dit hoofdstuk met een korte reflectie op die laatste vraag, waarna in hoofdstuk 3 het familieperspectief verder wordt uitgewerkt.

2.2 Het analysekader op hoofdlijnen

In figuur 1 is het analysekader weergegeven.

Figuur 1

Repressie richt zich ten eerste op het bestraffen, verstoren en voorkomen, zowel in strafrechtelijke, bestuursrechtelijke als fiscaalrechtelijke zin, van de overtredingen van wet- en regelgeving waarvoor de leden van criminele families verantwoordelijk zijn. Ten tweede gaat het erom te voorkomen dat zij financieel profiteren van die overtredingen, waarbij interventies gericht zijn op het ontnemen van het wederrechtelijk verkregen voordeel en op het bewerkstelligen dat zij de verschuldigde belastingen voldoen. De bijbehorende interventies kunnen afzonderlijk door de opsporings- en handhavingsinstanties, alsmede door de Belastingdienst, worden geëntameerd, maar het is ook mogelijk dat wordt gekozen voor een integrale benadering, die in Nederland eerst en vooral gestalte krijgt in de Regionale Informatie- en Expertisecentra (RIEC's). De tweede as waarlangs interventies plaatsvinden, is hier opgevat als **preventie**. Criminaliteitspreventie is een zeer breed begrip. Dat vloeit voort uit het feit dat er, in de context die in het onderhavige kader van belang is, vaak maatregelen onder worden verstaan die zich richten op risico- en beschermingsfactoren die niet alleen direct een relatie hebben met delinquent gedrag, maar ook met interventies die er (zeer) indirect mee samenhangen. Tegelijkertijd kunnen ook aan de hiervoor beschreven repressieve aanpak van criminaliteit, preventieve doelen worden gekoppeld. Een veroordeling tot een celstraf kan immers betekenen dat iemand tijdelijk geen strafbare feiten meer kan plegen, terwijl ook de bestuurlijke aanpak van georganiseerde misdaad een belangrijk preventief oogmerk heeft. Omgekeerd hebben sommige instanties die we in de eerste plaats als preventief definiëren, tevens bevoegdheden die als repressief kunnen worden

gezien. Te denken valt aan de Raad voor de Kinderbescherming, die kan kiezen voor uithuisplaatsing van minderjarigen. De doelstelling daarvan is de jongeren preventief uit een bedreigende situatie te halen, maar de ouders kunnen dit uiteraard als een verkapte strafmaatregel opvatten.

Van Dijk en collega's onderscheiden in brede zin dadergerichte, situatiegerichte en slachtoffergerichte preventiemaatregelen, waarbij een nader onderscheid wordt gemaakt in primaire, secundaire en tertiaire preventie.¹³ Primaire maatregelen zijn gericht op de bevolking als geheel, secundaire op specifieke risicogroepen en tertiaire op personen die al dader of slachtoffer zijn geworden, en op locaties die als *hotspots* kunnen worden aangemerkt. In het licht van de onderhavige studie zou het te ver voeren om dit hele spectrum in te willen vullen. Primaire preventiemaatregelen laten we hier buiten beschouwing, terwijl situationele maatregelen alleen worden beschouwd wanneer ze direct gerelateerd zijn aan het vergroten van de weerbaarheid van de directe woonomgeving van criminele families (zie hierna).

Interventies die zijn gericht op risicogroepen, hebben tot doel om jongeren ervan te weerhouden het criminele pad op te gaan. Voorbeelden van dergelijke maatregelen zijn opvoedingsondersteuning, terugdringen van schooluitval, en opvang en begeleiding van risicojongeren.¹⁴ In de context van criminele families zijn enerzijds interventies van belang die volgen op probleemgedrag door de gezinsleden in de 'buitenwereld', maar ook op het voorkomen van recidive. Anderzijds betreft het de 'binnenwereld' van de gezinnen en hulpverlening ten aanzien van de problemen waarmee zij kampen, waar de omgeving niet direct last van heeft. Het onderscheid is overigens niet heel scherp te maken, aangezien interventies vaak de beide leefwerelden bestrijken. Problemen binnen gezinnen staan meestal niet los van (later) probleemgedrag in de buitenwereld. Het doel van aan veiligheid gerelateerde preventieprojecten is uiteindelijk het voorkomen dat er later problemen voor de 'buitenwereld' ontstaan. Gerichte preventie wordt in Nederland voorts regelmatig integraal benaderd, binnen de Zorg- en Veiligheidshuizen of de aanpakken van multiprobleemgezinnen.

Het vergroten van **weerbaarheid**, tot slot, heeft betrekking op twee hoofdzaken. Om te beginnen gaat het om de weerbaarheid van professionals tegen bedreigingen en intimidatie door de subjecten waarmee zij uit professioneel oogpunt te maken krijgen. Met name de 'zachtere' overheidsinstanties, zoals de scholen, welzijns- en zorginstellingen, kunnen worden geconfronteerd met reacties vanuit de families wanneer hun interventies niet op prijs worden gesteld, maar ook de meer repressief dan preventief georiënteerde instanties blijven er niet van gevrijwaard. Bovendien kunnen ook private partijen, zoals woningcorporaties en bedrijven, ermee te maken krijgen.

Ten tweede heeft het onderzoek van Moors en Spapens duidelijk gemaakt dat prominente criminele families vaak een dominante rol spelen in hun directe leefomgeving, zoals in een buurt of op een woonwagencentrale.¹⁵ Het besef is groeiende dat zij daarmee

13 J. van Dijk, W. Huisman en P. Nieuwbeerta, 2018, *Actuele criminologie*. 10^e druk, Den Haag: Sdu.

14 L. van Noije en K. Wittebrood, 2008, *Sociale veiligheid ontsleuteld. Veronderstelde en werkelijke effecten van veiligheidsbeleid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

15 Moors en Spapens, 2017.

ook impact uitoefenen op programma's die bedoeld zijn om sociaal-economisch zwakke buurten te verbeteren. De families boezemen niet zelden angst in bij medebewoners en ook op dit niveau is het derhalve belangrijk dat de collectieve weerbaarheid wordt vergroot.

Integrale aanpakken zijn in Nederland, zoals geschetst, steeds gangbaarder. Dat geldt zowel bij repressieve als bij preventieve benaderingen, terwijl ook bij het vergroten van weerbaarheid van professionals en bij wijkenaanpakken gewoonlijk meerdere instanties een rol spelen, zowel die zich richten op het verbeteren van de fysieke woonomgeving als instellingen die zich bezighouden met sociaal-economische vraagstukken en die 'achter de voordeur' problemen proberen op te lossen.

2.3 Repressie

In deze paragraaf wordt allereerst ingegaan op interventies met een repressief karakter. Daarbij onderscheiden we strafrechtelijke interventies, met inbegrip van het strafrechtelijk ontnemen van misdadgeld (paragraaf 2.3.1), bestuursrechtelijke interventies (paragraaf 2.3.2), fiscaalrechtelijke interventies (paragraaf 2.3.3), overige meer experimentele interventies (paragraaf 2.3.4) en tot slot integrale toepassing van deze verschillende mogelijkheden (paragraaf 2.3.5).

2.3.1 *Strafrechtelijke interventies*

Opsporing en vervolging

Leden van criminele families plegen een breed scala aan strafbare feiten, uiteenlopend van relatief kleine vermogens- en geweldsdelicten, alsmede het veroorzaken van overlast, tot en met vormen van georganiseerde misdaad en dodelijk geweld.¹⁶ Het aanpakken van deze strafbare feiten is van oudsher de taak van justitie en politie, alsmede in specifieke gevallen de Bijzondere Opsporingsdiensten en de Koninklijke Marechaussee.

De opsporing van strafrechtelijke overtredingen die kunnen worden gekenschetst als 'veelvoorkomende criminaliteit', valt toe aan de basispolitieteams. Dat geldt ook voor de zwaardere high impact crimes (HIC): ingrijpende delicten die vaak grote gevolgen hebben voor het veiligheidsgevoel van het slachtoffer, de omgeving of de maatschappij, zoals overvallen, straatroven, woninginbraken en geweldsdelicten met ernstig letsel tot gevolg. In gevallen waarin sprake is van moord of doodslag en een onbekende dader, en bijvoorbeeld ook in een geval van ontvoering, wordt voor het opsporingsonderzoek doorgaans een Team Grootschalige Opsporing (TGO) opgericht. Dit zijn ad-hoc teams waarin verschillende politieke specialismen kunnen worden gecombineerd. De opsporing van strafbare feiten die worden gepleegd door criminele samenwerkingsverbanden, is de verantwoordelijkheid van gespecialiseerde rechercheurs.

¹⁶ Ibid.

De basispolitieteams werken in de regel reactief, aan de hand van aangiften en meldingen, of naar aanleiding van feiten die tijdens surveillances, controles of als gevolg van een ongeluk, worden geconstateerd. Dit wil niet zeggen dat alle feiten die onder de aandacht komen van de politie, opvolging krijgen. Zaken waarin geen sprake is van opsporingsindicaties, worden veelal op de plank gelegd. Verreweg de meeste gevallen worden opgelost omdat de verdachte bekend is, of omdat deze tijdens, of vrijwel direct na het plegen van het feit, kan worden aangehouden.¹⁷

De rekerchediensten, op de niveaus van de tien eenheden van de Nationale Politie en de Dienst Landelijke Recherche, opereren doorgaans proactief ofwel informatiegestuurd, op grond van vooraf verzamelde gegevens die zijn verwerkt in projectplannen. Deze benadering is ingegeven door een structurele schaarste aan opsporingscapaciteit, waardoor keuzes moeten worden gemaakt aan de hand van vooraf gestelde prioriteiten en de ernst van de impact van de activiteiten van een criminele groepering. Binnen de Nederlandse politie zijn de zogenoemde stuur- en weegploegen verantwoordelijk voor dit keuzeproces, dat bestaat uit een aantal stappen. Eerst wordt een preweegdocument of projectvoorstel opgesteld op basis waarvan de stuur- en weegploeg een beslissing neemt. Dit document wordt vervolgens omgezet in een projectplan waarin strategie, doelstellingen en (vaste) doorlooptijden zijn geformuleerd. Tijdens het onderzoek wordt de voortgang gemonitord en aan het einde van de periode vindt evaluatie plaats waarna het project wordt stopgezet of, als daar aanleiding toe is, een nieuwe termijn krijgt toegewezen. Door de stuur- en weegploeg afgewezen onderzoeksvoorstellen gaan retour afzender en worden, in afwachting van eventuele nieuwe informatie, terzijde gelegd.¹⁸ De werkwijze van de opsporingsteams van de Bijzondere Opsporingsdiensten is hiermee vergelijkbaar.

Het Openbaar Ministerie heeft de dagelijkse leiding over de opsporingsonderzoeken die door de opsporingsinstanties worden uitgevoerd, in de persoon van de zaaksofficier van justitie. Het Openbaar Ministerie is daarnaast verantwoordelijk voor de vervolging. Al naargelang de ernst van de zaak kan dit toevallen aan de arrondissementsparketten of aan het landelijk parket. Financieel-economische criminaliteit, doorgaans vormen van fraude en milieudelicten, worden behandeld door het Functioneel Parket.

Strafrechtelijke ontneming van wederrechtelijk verkregen voordeel

In de afgelopen jaren is in het Nederlandse opsporingsbeleid, zeker als het gaat om ondermijnende criminaliteit, de nadruk steeds sterker komen te liggen op het ontnemen van het wederrechtelijk verkregen voordeel. Het vertrekpunt is dat misdaad niet mag lonen en vooral georganiseerde criminaliteit wordt primair vanuit financiële motieven gepleegd.¹⁹ De wetgever heeft een aantal maatregelen getroffen die erop gericht

17 C. de Poot, R. Bokhorst, P. van Koppen en E. Muller, 2004, *Rechercheportret. Over dilemma's in de opsporing*. Alphen aan den Rijn: Kluwer.

18 T. Spapens en S. van Nimwegen, 2018, De Belgisch-Nederlandse strafrechtelijke samenwerking: Knelpunten en oplossingen, *Tijdschrift voor de Politie*, 80(8/9), pp. 17-21.

19 Zie o.a. *Kamerstukken II*, Vergaderjaar 2009/10, 32 194, nr. 3, p. 1 en de Aanwijzing afpakken, *Staatscourant* 2013, 35782.

zijn om de opbrengsten van strafbare feiten eenvoudiger te kunnen afpakken, ook als de dader van het betreffende (grond)delict buiten het blikveld van de autoriteiten is gebleven.²⁰ In bredere zin kan worden gesproken over confiscatie ofwel het afpakken van door een of meer strafbare feiten verkregen voorwerpen, door middel van veroordeling, een geldboete, ontneming van wederrechtelijk verkregen voordeel, of onttrekking aan het verkeer.²¹

2.3.2 Bestuursrechtelijke interventies

Bestuursrechtelijke interventies worden over het algemeen geschaard onder de noemer 'bestuurlijke aanpak.' Het Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid definieert dat begrip als: *'het geheel van activiteiten van gemeenten die gericht zijn op het bestrijden, voorkomen, belemmeren en frustreren van criminele activiteiten, al dan niet in samenwerking met andere partners in een (geïntegreerde) aanpak'*.²² Deze definitie is echter ietwat te beperkt. Het gaat niet alleen om gemeenten, maar in principe om alle wet- en regelgeving die bestuurlijk wordt gehandhaafd, met inbegrip van de handhaving door provinciale en landelijke instanties.

Wanneer we spreken over bestuurlijke aanpak gaat het over twee hoofdzaken. De eerste en verreweg belangrijkste is de reguleringswetgeving die bestuurlijk wordt gehandhaafd, met in het verlengde daarvan het voorkomen dat wordt gefraudeerd met overheidsopdrachten en subsidies. Ten tweede betreft het de handhaving van de openbare orde.

Deze bestuurlijke bevoegdheden kunnen enerzijds preventief worden ingezet, namelijk om te voorkomen dat vergunningen worden misbruikt, of dat overheidsgeld terecht komt bij personen die er wat anders mee doen dan beoogd, of dat orde- en veiligheidsproblemen in de openbare ruimte ontstaan. Anderzijds kunnen bestuurlijke bevoegdheden repressief worden toegepast, om aan overtredingen een eind te maken.

Regulering van economische en sociale activiteiten

Het economische en sociale leven wordt op allerlei manieren gereguleerd, mede om ongewenst gedrag van burgers (of bedrijven) in toom te houden. In vergelijking met het strafrecht, gaat het bij bestuursrecht in principe om activiteiten die we als samenleving acceptabel vinden, of vanuit economische noodzaak willen aanvaarden, maar dan wel binnen bepaalde grenzen, om bijvoorbeeld milieuschade of veiligheidsrisico's te beperken. Al naargelang de risico's van een bepaalde activiteit stellen we meer of minder strikte eisen. Voor een nagelstudio gelden meer algemene vereisten, bijvoorbeeld op het vlak van hygiëne, terwijl een chemisch concern tal van vergunningen nodig heeft en aan uitgebreide veiligheidsvoorschriften moet voldoen. Bestuurlijke instanties

20 S. Buisman, T. Kooijmans, I. Haenen, J. Ouwerkerk en A. Spapens, 2018, *Inbeslagneming en confiscatie van crimineel vermogen*. Den Haag: Boom Juridisch.

21 Ibid.

22 Zie ook: J. Smits en N. Struiksma, 2016, *Bestuurlijke aanpak georganiseerde criminaliteit. Onderzoek naar de stand van zaken in 2016*. Deventer, Groningen: Arena Consulting, Pro Facto.

zijn competent voor vergunningverlening. In Nederland zijn ze ook verantwoordelijk voor de eerstelijns handhaving. De instanties hebben daarvoor de mogelijkheden om controles uit te voeren en, wanneer sprake is van overtredingen, sancties op te leggen. Die variëren van het uitdelen van waarschuwingen en bestuurlijke boetes tot het tijdelijk stilleggen van bedrijven of sluiten van panden en uiteindelijk het definitief intrekken van vergunningen.

Reguleringswetgeving bevat regelmatig ook een preventieve component, afhankelijk van het gepercipieerde risico van de activiteit. Iemand die met kinderen wil werken, heeft bijvoorbeeld op grond van EU-regelgeving een verklaring omtrent het gedrag (vog) nodig. De Wet bevordering integriteitsbeoordelingen door het openbaar bestuur (Bibob), die gewoonlijk als de kern van de Nederlandse bestuurlijke aanpak wordt gezien, is feitelijk slechts een extra stuk reguleringswetgeving, die zich richt op specifieke economische activiteiten, zoals de prostitutiebranche, de coffeshops, bouwvergunningen en de bars en restaurants, die extra kwetsbaar worden geacht voor infiltratie door de georganiseerde misdaad. Ook op lokaal niveau kunnen in algemene plaatselijke verordeningen (APV) extra reguleringsmaatregelen worden getroffen, zoals in Tilburg, waar vergunningseisen in de APV zijn gesteld aan de autoverhuurbranche.

De overheid is daarnaast zelf ook een belangrijke economische actor. De overheid besteedt openbare werken aan en subsidieert uiteenlopende maatschappelijke activiteiten. Dit kan ze doen door middel van directe financiering, maar ook in de vorm van publiek-private samenwerkingsverbanden. Ook in relatie tot aanbestedingen en subsidies moet worden voorkomen dat publieke middelen in handen vallen van personen die de fondsen gebruiken voor het plegen of faciliteren van strafbare feiten. Daarom is in de Wet Bibob tevens voorzien in de mogelijkheid van screening in het kader van aanbestedingen en subsidies.

Handhaven van de openbare orde

De tweede pijler onder de bestuurlijke aanpak zijn de bevoegdheden die lokale autoriteiten hebben om de openbare orde te handhaven. In Nederland valt die verantwoordelijkheid toe aan de burgemeester. De bevoegdheden vinden hun grondslag in de Gemeentewet. Indien de politie in een gemeente optreedt ter handhaving van de openbare orde en ter uitvoering van de hulpverleningstaak, staat zij onder gezag van de burgemeester. In de afgelopen jaren zijn daar diverse bevoegdheden bijgekomen, zoals het aanwijzen van veiligheidsrisicogebieden waar preventief kan worden gefouilleerd, het cameratoezicht en maatregelen om (voetbalgerelateerde) overlast te voorkomen. Voorts zijn in uiteenlopende bijzondere wetten bevoegdheden opgenomen, waarvan die tot het sluiten van panden het meest in het oog springt. Een gevaar voor de openbare orde en veiligheid kan bijvoorbeeld voortvloeien uit de aanwezigheid van illegale (vuur)wapens of verdovende middelen in een pand. Sinds de invoering van de Wet Damocles beperkt deze bevoegdheid zich niet langer tot openbare gelegenheden: ook woningen kunnen worden gesloten.

Bestuurlijke aanpak en georganiseerde misdaad

Het belang van een bestuurlijke aanpak is in het licht van zwaardere vormen van misdaad drieledig. Ten eerste is voor deze vormen van criminaliteit vrijwel altijd ook legale infrastructuur nodig. Dit betreft bijvoorbeeld ontmoetingsplaatsen, panden waar een xtc-laboratorium of wietkwekerij kan worden geïnstalleerd, gehuurde transportmiddelen, een clubhuis waar een *outlaw motorcycle gang* bij elkaar komt, een bedrijf voor de import en export van fruit of bloemen dat als dekmantel kan dienen voor drugstransporten enzovoort. Ten tweede kan het geld dat wordt verdiend met het plegen van strafbare feiten worden witgewassen via reguliere financiële instellingen of bedrijven en geïnvesteerd in legitieme economische activiteiten. Tot slot kunnen onderwereldconflicten of afpersing uitmonden in geweld of andere bedreigingen van de openbare orde. Op al deze punten kan het bestuurlijke handhavingsinstrumentarium derhalve een bijdrage leveren aan preventie en repressie.

2.3.3 *Fiscaalrechtelijke interventies*

Fiscaalrechtelijke interventies richten zich op het geld dat door leden van criminele samenwerkingsverbanden wordt verdiend. De Belastingdienst concentreert zich daarbij op de ‘normalisering van de fiscale relaties’, door middel van het opleggen van navorderingsaanslagen en fiscale boetes, maar niet op ‘afpakken’ als zodanig.²³

De Belastingdienst belast ten eerste inkomen, ongeacht het feit of dit inkomen wederrechtelijk of op legale wijze is verkregen.²⁴ Wanneer kan worden aangetoond dat een persoon inkomsten heeft genoten, brengt dat fiscale verplichtingen met zich mee. Een crimineel kan geen aangifte doen van inkomsten uit illegale activiteiten. Dit zou de ambtenaar immers in kennis stellen van een strafbaar feit, en de ambtelijke verplichting geldt dat zulke informatie aan het Openbaar Ministerie moet worden doorgegeven. Wanneer er criminele inkomsten worden ontdekt, volgt alsnog een belastingaanslag, waarop direct ook een boete van honderd procent van toepassing is, wegens het niet doen van aangifte. Om naheffingen plus boetes te kunnen opleggen, dient de Belastingdienst wel aannemelijk te maken wat de bron van inkomsten is geweest, op basis van feiten en omstandigheden.

In de tweede plaats kan de fiscus in bepaalde gevallen ook een rol spelen bij het stoppen van illegale activiteiten, bijvoorbeeld door op grond van belastingsschulden inventarissen in beslag te nemen, waardoor de activiteiten waarvoor ze worden gebruikt, niet kunnen worden voortgezet. Een voorbeeld is het stoppen van illegale kansspelen op basis van een combinatie van fiscaalrecht en bestuursrecht.²⁵ De Belastingdienst kan voorts een belangrijke rol spelen bij het bestrijden van witwassen via legale bedrijven. Zo kan de dienst waarnemingen ter plaatse en diepgaandere boekenonderzoeken uitvoeren bij bedrijven, wanneer wordt verondersteld dat bijvoorbeeld omzetten (veel) te

23 Cebeon, 2018, *Integraal afpakken van crimineel vermogen*. Amsterdam.

24 *Kamerstukken II*, Vergaderjaar 2017/18, 29 911, nr. 174.

25 T. Spapens, 2008, *Joker. De aanpak van illegale casino's in Nederland*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers; T. Spapens, 2010, *Valse bingo's*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.

laag of juist te hoog worden opgegeven om de belasting te ontduiken of om illegale geldstromen te maskeren. Buitendienstmedewerkers van de Belastingdienst kunnen bijvoorbeeld worden getriggerd door ondernemingen die hoge omzetten opgeven, terwijl ze aldaar zelden klanten of activiteiten zien. Door middel van waarnemingen ter plaatse kan worden nagegaan hoeveel klanten er daadwerkelijk op een aantal willekeurige dagen in een winkel komen en wat zij besteden, om na te gaan of dat overeenkomt met opgegeven cijfers.

Tot slot kunnen faciliterende activiteiten door de Belastingdienst worden gedwarsboemd. Zo rijden veel Nederlandse criminelen rond in voertuigen die in het buitenland zijn geleased, doorgaans bij schimmige bedrijven. Over deze auto's moet echter wel motorrijtuigenbelasting en de zogenoemde bpm (belasting op personenauto's en motorrijwielen), worden betaald. Als de gebruiker van het voertuig dat 'vergeet', kan hij of zij fiscaal worden aangeslagen. Bij dure auto's gaat het om forse bedragen. Aangezien de criminele gebruikers doorgaans geen legale inkomsten hebben waarmee ze die zouden kunnen betalen, kan op het voertuig meestal direct beslag worden gelegd. De Belastingdienst moet dan wel kunnen onderbouwen dat de persoon in kwestie de gebruiker is.

Hoewel er fiscaalrechtelijk vele mogelijkheden zijn om criminele processen te verstoren, zijn er ook kanttekeningen. De Belastingdienst kampt met personele tekorten, terwijl fiscale procedures evenzeer complex en tijdrovend zijn als bestuurlijke of strafrechtelijke. Na het opleggen van aanslagen heeft de betrokkene de mogelijkheid in bezwaar en/of in beroep te gaan. Het kan dus jaren duren voordat er een definitieve uitkomst is.²⁶ En ook hier is het niet evident dat het bewijs rond kan worden gekregen. Een tweede probleem is dat aanslagen wel kunnen worden opgelegd, maar ze daadwerkelijk innen blijkt, overigens net zoals bij strafrechtelijke ontnemingen, een stuk lastiger. Daar staat wel tegenover dat de Belastingdienst openstaande vorderingen blijft monitoren en in actie komt wanneer de schuldenaar een nieuwe bron van inkomsten heeft. In de meeste gevallen loopt de wetsovertreder dus tegen een schuld aan die hem of haar een zeer lange tijd blijft achtervolgen. Niet voor niets zijn criminelen meestal meer bevreesd voor de fiscus dan voor een celstraf.

Tot slot heeft de Belastingdienst het nadeel dat zij in alle openheid moet werken ten opzichte van het subject. Het wil dus nogal eens voorkomen dat een aankondiging van een controle ertoe leidt dat documenten 'zoekraken' of dat er bij een bedrijf plotseling brand uitbreekt, waarbij gek genoeg alleen de administratie in vlammen opgaat.²⁷ De belastingplichtigen kunnen ook allerlei andere vertragingstrucs toepassen, bijvoorbeeld door de indruk te wekken mee te willen werken, maar uiteindelijk toch gevraagde informatie niet ter beschikking te stellen, door te elfder ure een nieuwe directie of bestuur te installeren enzovoort.

26 *Kamerstukken II*, Vergaderjaar 2017/18, 29 911, nr. 174.

27 Bruinsma, Ceulen en Spapens, 2018a.

2.3.4 Overige interventies

Naast de hiervoor beschreven aanpakken wordt volop geëxperimenteerd met allerlei andere innovatieve benaderingen. Het zou te ver voeren om daar een uitputtend overzicht van te geven, vandaar dat we hier volstaan met enkele voorbeelden.

Een eerste voorbeeld is het ‘afpakken zonder vervolging’, waarbij een verdachte direct een schikkingsvoorstel krijgt van de officier van justitie in de vorm van een aanbod om aangetroffen geld of goederen af te staan. Deze mogelijkheid bestaat binnen het strafrecht al lang, maar wordt thans gericht ingezet in de context van ondermijnende criminaliteit. Een schikkingsvoorstel blijkt in de praktijk vaak succesvol, aangezien veel verdachten ermee akkoord gaan en langdurige procedures derhalve kunnen worden vermeden.

Een tweede voorbeeld is *negative shaming* van verdachten die proberen een overstap naar de bovenwereld te maken, door zich respectabel voor te doen met ondernemingen, door middel van ‘weldoenerschap’, of door te proberen contacten met meer vooraanstaande lokale burgers en politici te ontwikkelen. Met behulp van lokale media kan worden getracht het ‘werkelijke gezicht’ van de persoon in kwestie te tonen, met als doel dat bonafide zakenpartners of de sociale kringen waarin hij of zij zich begeeft, tot uitsluiting overgaan. Dit betekent wel dat er harde feiten moeten zijn, in de vorm van een concrete veroordeling, maar niet dat er langdurig onderzoek nodig is. In een voorbeeld ging het om een persoon die ervan werd verdacht op grote schaal vastgoed te hebben gefinancierd met crimineel geld. Hij had voor de aankoop van deze panden gebruikgemaakt van een vervalste werkgeversverklaring. Dat laatste werd onderwerp van een klein strafrechtelijk onderzoek. Het leidde tot een veroordeling, waarna de hypotheekverstrekkers, vanwege deze fraude, de zakelijke relatie verbraken en de persoon gedwongen werd het vastgoed te verkopen. Deze kwestie kreeg ook uitgebreid aandacht in de lokale media, waardoor de advocaat de kritiek uitte dat ‘zijn cliënt zich nergens in de stad meer kon vertonen’.

Het nadeel is dat shaming niet werkt bij personen die zich louter in de onderwereld manifesteren. Bovendien kan de betrokkene, zeker als geen zware feiten aantoonbaar zijn, zelf of via zijn raadslieden, in diezelfde media proberen terug te slaan en daarmee in de eigen wijk of sociale groep juist aan status kan winnen. Een ander probleem is dat het moeilijk is om de gevolgen van negative shaming te sturen, waardoor een verdachte consequenties kan ondervinden die niet meer proportioneel zijn ten opzichte van de gepleegde feiten.

Een derde voorbeeld zijn allerlei voorlichtings- en bewustwordingstrajecten waarbij publieke en private instellingen samenwerken. Op scholen wordt bijvoorbeeld in zogeheten ‘ondermijningslabs’ aandacht besteed aan bewustwording onder leerlingen en studenten; niet alleen omtrent het fenomeen georganiseerde misdaad, maar over de risico’s die ze zelf lopen. Er zijn diverse vrijwilligersorganisaties waarin voormalige gedetineerden door middel van gastlessen en educatieve programma’s aan leerlingen overbrengen hoe snel het mis kan gaan. Het onderwijsprogramma #leerlingalert prikkelde leerlingen juist op dit laatste punt; #studentalert tracht bij hbo-studenten bewust-

wording op gang te brengen en onderstreept het belang van het opvangen van signalen als het met een leerling de verkeerde kant op dreigt te gaan.

Zoals Elliott Currie op basis van interviews liet zien in zijn boek *The road to whatever* (2005), gaan sommige jongeren gevaarlijke en zelfdestructieve dingen doen, omdat ze terecht waren gekomen in: '*an emotional place in which they no longer cared about what happened to them and that made trouble not only possible but likely*'.²⁸ Op diverse plekken wordt gewerkt aan programma's die verder strekken dan voorlichting en die jongeren die al crimineel actief zijn helpen 'uitstappen'. *Timing* is hierbij een heikel punt, want uitstappen blijkt een complex proces. Te vroeg interveniëren werkt niet: zolang het bij relatief onschuldige hand-en-spandiensten blijft, vinden de meeste jongeren zelf de weg terug. Maar een selecte groep 'doorgroeiers' kan op zeker moment niet meer eigenstandig beslissen om het criminele milieu de rug toe te keren. Uitsappen dient bijgevolg gepaard te gaan met hulp bij het vormgeven van een maatschappelijke herstart, zoals het toeleiden naar woning, werk of opleiding. Dat wordt echter al gauw gezien als het 'belonen' van misdadig gedrag en ligt derhalve erg gevoelig.

Een vierde voorbeeld zijn de *focused deterrence programs*: gerichte interventies om spanningen binnen criminele groepen te verminderen.²⁹ Bij sommige criminelen vermindert de gewelddadigheid of het delictgedrag als ze worden afgeschrikt. Bij andere criminelen werkt juist het versterken van hun capaciteit om zichzelf in toom te houden. Wetenschappelijk onderzoek naar de relaties tussen crimineel gedrag, afschrikking en zelfcontrole staat nog in de kinderschoenen.³⁰ Maar het lijkt, ook met het oog op de aanpak van criminele families, interessant om te verkennen of interventies kunnen worden gericht op de angst, onzekerheid en achterdocht waar veel (beginnende) criminelen mee worstelen. Criminaliteit is een stressvol bestaan. Er bestaat een groeiende internationale literatuur waarin *desistance*-programma's (van criminelen en extremisten) zijn geëvalueerd en die laten zien dat deze aanpakken om uitstappers op dat vlak te ondersteunen succesvol kunnen zijn, mits het individu gemotiveerd is, de rust heeft om te reflecteren op diens levenswijze, een sociale omgeving heeft die steunt, de interventie op het juiste moment plaatsvindt, er geen druk ligt op doorlooptijd, en de interventie met strafrechtelijke en gemeenschapsgerichte maatregelen wordt gecombineerd.³¹ Zweedse onderzoekers wezen in dat kader ook op de mogelijkheid om vaardigheden voor conflictoplossing binnen criminele milieus te versterken, bijvoorbeeld via de inzet van criminelen met een hoge status en het gebruik van mediationstechnieken. Die 'grote jongens' met aanzien doen dat omdat ze belang hebben bij rust in het milieu. Een belangrijke trigger voor de jongeren om naar deze 'criminele coaches' te luisteren, is de verantwoordelijkheid die zij ervaren voor hun eigen familie (die het

28 E. Currie, 2005, *The road to whatever: middle-class culture and the crisis of adolescence*. New York: Metropolitan books.

29 Zie bijvoorbeeld: A. Braga, D. Weisburd en B. Turchan, 2018, Focused Deterrence Strategies and Crime Control: An Updated Systematic Review and Meta-Analysis of the Empirical Evidence, *Criminology & Public Policy* 17(1), pp. 1-46.

30 K. Treiber, 2019, *Testing Situational Action Theory I: Individual characteristics and the perception-choice process*, Paper presented at the American Society of Criminology, 14 november 2019.

31 S. Farrall (red.), 2019, *The architecture of desistance*. Londen: Routledge.

slachtoffer kan worden van hun conflictzoekende gedrag).³² In Nederland is hiermee nog niet of nauwelijks ervaring opgedaan.

Een laatste voorbeeld van een creatieve aanpak, is de uit Italië overgenomen methode om in beslag genomen vastgoed van criminelen terug te geven aan de gemeenschap. In Italië werd in het kader daarvan bijvoorbeeld een villa van een maffialid omgebouwd tot gemeenschapshuis. In Nederland is het aantal voorbeelden nog beperkt. Een van de gevallen waarin een vergelijkbare strategie is toegepast, is bij het huis van een bekende beroepscrimineel uit Tilburg. Het huis in een Tilburgse volksbuurt werd niet in beslag genomen, maar door de gemeente Tilburg aangekocht om het vervolgens in gebruik te nemen als een uitvalsbasis voor vrijwilligers die zich inzetten voor de buurt.³³

2.3.5 *Integrale repressie*

Kenmerkend voor Nederland is dat dit palet aan interventies steeds meer op een integrale manier wordt toegepast, waarbij justitie, de politie, de Belastingdienst en bestuurlijke handhavers samenwerken. Dit krijgt bijvoorbeeld gestalte in de samenwerking binnen de Regionale Informatie- en Expertisecentra (RIEC's), waarvan er thans tien operationeel zijn in het hele land. Een andere uitwerking is het 'integrale afpakken', waarbij de samenwerking zich richt op de criminele verdiensten.

In de RIEC's kunnen de betrokken instanties, op grond van een convenant, vrij informatie uitwisselen. De partners kunnen casussen inbrengen ('RIEC-casussen'), waarna gezamenlijk wordt gezocht naar interventiemogelijkheden. Dat kan een strafrechtelijk opsporingsonderzoek zijn, maar bijvoorbeeld ook een fiscaal onderzoek. Het uitgangspunt is steeds dat bij RIEC-casussen deze mogelijkheden samenhangend worden gebruikt.

Ook bij het integraal afpakken van crimineel vermogen spelen meerdere instanties een rol.³⁴ De term 'integraal afpakken' verwijst ook hier naar een combinatie van strafrecht, fiscaalrecht en bestuursrecht. Onder bestuursrechtelijk 'afpakken' wordt in dit geval begrepen een last onder bestuursdwang en last onder dwangsom, het opleggen van een bestuurlijke boete en het intrekken van een begunstigende beschikking, al dan niet in combinatie met terugvordering van te veel ontvangen subsidie of uitkering.³⁵

2.4 **Preventie**

Een 'succesvolle' criminele familie, ofwel een criminele familie die langere tijd en over meerdere generaties heen crimineel vermogen weet te genereren, heeft, net als andere

32 E. Jönsson en E. Nilsson, 2019, *Shootings in criminal milieus: An interview study. English summary of report*, 2019(3). Stockholm: Brå.

33 R. van der Lee, *Tilburg koopt huis van 'beroepscrimineel' en No Surrender-captain Denis*. <https://www.bd.nl/tilburg/tilburg-koopt-huis-van-beroepscrimineel-en-no-surrender-captain-denis-a6d2031e/#comments-anchor>, 16 mei 2017.

34 *Kamerstukken II*, Vergaderjaar 2017/18, 29 911, nr. 174.

35 Cebeon, 2018.

succesvolle criminele netwerken, een faciliterende en aanlokkende werking op kwetsbaren in de omgeving. Onderdeel zijn van of samenwerken met een succesvolle criminele familie kan in sommige sociale milieus als statusverhogend worden beschouwd. Daarnaast wordt het criminele familiebedrijf overgedragen van generatie op generatie waardoor criminele activiteiten zich zullen blijven manifesteren.³⁶ Om het criminele familiebedrijf dan ook langdurig of permanent te frustreren, is het van belang om nieuwe aanwas, in de zin van het verschijnen van een nieuwe criminele generatie, af te remmen. De preventieve kant is dan ook een cruciale pijler onder een familiegerichte aanpak.

Om die reden hebben we een volledig hoofdstuk gewijd aan preventieve interventies met een systeemgericht en integraal karakter (hoofdstuk 4). In deze paragraaf wordt nader ingegaan op uiteenlopende interventies die geschaard kunnen worden onder de noemer preventie, maar die niet per se systeemgericht zijn, of in de praktijk integraal worden toegepast. Meestal is dat zelfs niet het geval, of moet daar nog extra inzet op worden gepleegd. Allereerst komen de belangrijkste actoren en hun globale takenpakket aan de orde (paragraaf 2.4.1). Vervolgens gaan we in op meer gerichte preventieprojecten die zich richten op problemen van respectievelijk jeugdigen en volwassenen in de 'binnenwereld', met andere woorden: op risicofactoren waarmee zij in eerste instantie persoonlijk kampen, waarvan wordt verondersteld dat zij een relatie hebben met probleemgedrag in de 'buitenwereld' (paragraaf 2.4.2). In paragraaf 2.4.3 gaat het vervolgens om preventieprojecten die zich richten op personen die al nadrukkelijk problemen in de samenleving veroorzaken of hebben veroorzaakt. Vervolgens komen twee integrale benaderingen aan de orde: de aanpak van multiprobleemgezinnen en de Veiligheidshuizen (paragraaf 2.4.4).

2.4.1 *De belangrijkste actoren en hun taken*

Hierna worden de belangrijkste actoren in de preventieve kant van de familiegerichte aanpakken en hun taken omschreven.

Gemeente

De handhaving van de openbare orde is een van de taken die bij de burgemeester ligt en daardoor onder de verantwoordelijkheid van de gemeente valt. Preventie van criminaliteit is onderdeel van het handhaven van de openbare orde waardoor de gemeente automatisch betrokken is bij het domein criminaliteitspreventie. Vaak heeft de gemeente een coördinerende rol in de familiegerichte aanpak, omdat het lokale Zorg- en Veiligheidshuis onderdeel is van de gemeente. Daarnaast vallen bijvoorbeeld ook de jeugdzorg en leerplicht binnen het gemeentelijk domein.

36 Moors en Spapens, 2017.

Jeugdzorg

Sinds 2015, met de inwerkingtreding van de nieuwe Jeugdwet, is de organisatie van de Jeugdzorg ingrijpend veranderd. De gecertificeerde instellingen, die doorgaans regionaal opereren, bieden jeugdbescherming en jeugdreclassering (zoals voorheen het Bureau Jeugdzorg deed). Tal van (per regio of gemeente anders ingerichte) jeugd- en opvoedhulporganisaties bieden diverse vormen van jeugdhulp, zoals pleegzorg en jeugdzorgplus. Dit stelsel van jeugdzorg- en jeugdhulporganisaties is deels met het oog op preventie van (verder) afzakken in de criminaliteit van jongeren betrokken bij de aanpak van criminele families. De jeugdreclassering zet in op het bijsturen van gedrag van jongeren die criminaliteit plegen door een combinatie van hulp, begeleiding en controle. Jeugdreclassering tracht dit te doen in combinatie met de ouders en het netwerk van de jongere met als doel om recidive te voorkomen.³⁷ Daarnaast zijn de taken van de voormalige meldpunten kindermishandeling en de steunpunten huiselijk geweld samengevoegd tot de regionale organisatie Veilig Thuis. Meldingen komen vaak binnen via de wijkteams.

Leerplicht

Leerplichtzaken heeft een rol in de aanpak van criminele families omdat deze afdeling van belang is voor het handelen naar signalen rondom schoolverzuim van jongeren binnen de familie. Zowel wanneer kinderen bewust van school weg worden gehouden door de ouders of wanneer het kind zelf verzuimt om naar school te gaan, zijn de ouders strafbaar en kan dit handvatten bieden om ‘achter de voordeur’ te komen.

(Gezondheid)zorginstellingen

Instellingen in de zorg- en welzijnsdomeinen kunnen op verschillende manieren een rol spelen binnen de aanpak van criminele families. Wanneer er bijvoorbeeld indicaties zijn van mishandeling, verwaarlozing of huiselijk geweld, zijn instellingen voor gezondheidszorg betrokken voor zowel verlening van medische zorg alsook voor het melden van de signalen van mishandeling of verwaarlozing.

Geestelijke Gezondheidszorg

Ook de geestelijke gezondheidszorg (GGZ) kan betrokken raken bij criminele families. Regelmatig is er sprake van geestelijke of psychische aandoeningen waarbij behandeling noodzakelijk is om de leefsituatie van de familie te verbeteren. Daarnaast speelt de GGZ ook een rol bij traumaverwerking en systeemtherapie.

Verslavingszorg

Instellingen voor verslavingszorg hebben een belangrijke rol bij het aanpakken van verslavingsproblematiek binnen een criminele familie. Dit kan zowel betrekking hebben op overmatig alcoholgebruik als op drugsgebruik of gokken. Zolang er sprake is

37 Jeugdreclassering, 2019. Zie: <https://www.jeugdzorgnederland.nl/jeugdreclassering/algemeen/>.

van verslavingsproblematiek binnen een gezin of familie, zal een ‘normale’ leefsituatie moeilijk te realiseren zijn.

Raad voor de Kinderbescherming (RvdK)

De Raad voor de Kinderbescherming kan een onderzoek starten bij gezinnen waarbinnen opvoeden een probleem is geworden en kan de rechter verzoeken een kinderschermingsmaatregel op te leggen. Wanneer de kinderen binnen een criminele familie zelf reeds crimineel gedrag vertonen en met de politie in aanraking zijn gekomen, kan de raad onderzoek doen naar de situatie van de jongeren en vervolgens een advies uitbrengen voor de rechter of de officier van justitie met betrekking tot eventuele strafmaatregelen. Daarnaast heeft de raad een coördinerende rol bij het uitvoeren van taakstraffen door jongeren.³⁸

HALT

Om te voorkomen dat jongeren die de wet hebben overtreden meteen met het strafrecht in aanraking komen, is het mogelijk dat een HALT-maatregel wordt opgelegd. Hierbij wordt voorkomen dat iemand een strafblad opbouwt en kan onder andere ingezet worden op herstelrecht. Naast de aanpak van crimineel gedrag via maatregelen, is HALT betrokken bij preventieve maatregelen waaronder het geven van voorlichting en presentaties aan jongeren op (basis)scholen en sportclubs.

2.4.2 Preventieprojecten gericht op de ‘binnenwereld’

Interventies met kinderen en jeugdigen als aangrijpingspunt

Veel preventiemaatregelen bij kinderen en jeugdigen betreffen het verkleinen en idealiter wegnemen van risicofactoren die worden geassocieerd met probleemgedrag op latere leeftijd. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om het voorkomen van hechtingsproblemen tussen ouders en kinderen, van onderwijsachterstand en schooluitval, van drank- en drugsgebruik, het omgaan met traumatische gebeurtenissen en het geven van opvoedingsondersteuning aan de ouders. Dergelijke preventieprojecten bestrijken de leeftijdsgroepen van 0 tot 18 jaar. Het is onmogelijk om een actueel beeld te schetsen van het scala van interventies dat wordt aangeboden, of opgelegd, aangezien deze meestal lokaal worden georganiseerd en al dan niet een tijdelijk karakter hebben. Deze paragraaf beoogt dan ook primair een indruk te geven van de thema's van uiteenlopende preventieprojecten in binnen- en buitenland, zonder dat we een oordeel geven over de effectiviteit. In hoofdstuk 4 wordt daar wel op ingegaan.

Om te beginnen zijn er preventieprojecten die zich richten op mogelijke hechtingsproblemen of gebrekkige gevoeligheid voor de behoeften van het kind, binnen risicogezinnen met kinderen tussen nul en drie jaar oud. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om gezinnen met een lage sociaal-economische status, met kinderen die te vroeg werden

38 Raad voor de Kinderbescherming, 2019. Zie: <https://www.kinderbescherming.nl/>.

geboren, of met adoptiekinderen. Het betreft hier vooral het geven van voorlichting.³⁹ Vergelijkbare programma's worden toegepast in het buitenland, In de leeftijdsgroep tot zes jaar wordt het beleid primair gericht op het voorkomen van onderwijsachterstanden. Dat gebeurt enerzijds via programma's op scholen en anderzijds door interventies binnen gezinnen, bijvoorbeeld door moeders uit de buurt die zich vrijwillig inzetten.⁴⁰ Ook voor oudere kinderen in de schoolgaande leeftijd kent Nederland uiteenlopende projecten om uitval tegen te gaan. Er worden zowel individuele als groepsgerichte activiteiten aangeboden. Ook de rechter kan aan notoire spijbelaars opleggen dat ze deelnemen aan een trainingsproject of intensieve gedragstraining.⁴¹ Uiteenlopende preventieprojecten beogen het bevorderen van een zinvolle tijdsbesteding voor jongeren die toch voortijdig uitvallen op school, in de vorm van werkervaringsprojecten of andere interventies om het maatschappelijk perspectief van jongeren te verbeteren.

Een volgende risicofactor waarop preventieprojecten zich richten zijn psychische problemen onder jeugdigen in de leeftijdscategorie van zes tot achttien jaar. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om kinderen die kampen met (licht) depressieve klachten. Programma's richten zich op het verbeteren van de cognitieve, probleemoplossende en sociale vaardigheden van jongeren, of op het aanbieden van gedragstherapie, eventueel in combinatie met medicatie.⁴² Een specifieke categorie van interventies richt zich op kinderen die te maken hebben gehad met een (licht) traumatische gebeurtenis. Zoals uit eerder onderzoek bleek, speelt die problematiek ook nadrukkelijk binnen criminele families, wanneer bijvoorbeeld de vader ernstig wordt bedreigd, of er al dan niet gelukte, aanslagen op diens leven zijn geweest.⁴³

Tot slot richten interventies zich op het tegengaan van drank- en drugsgebruik onder jeugdigen. Dergelijke programma's worden in Nederland echter niet specifiek op risicjongeren gericht, maar meer algemeen aangeboden op scholen.

Andere preventieve programma's focussen specifiek op kwetsbare jongeren bij wie een rolmodel in hun leven lijkt te ontbreken. Voorbeelden van dergelijke programma's zijn Big Brothers / Big Sisters International en Amachi. Deze twee programma's hanteren een vergelijkbare methodiek waarbij kwetsbare jongeren of jongeren uit probleemgezinnen een vrijwilliger als mentorfiguur krijgen toegewezen. Het omgaan met een positief rolmodel, lijkt jongeren meer stabiliteit te bieden en te weerhouden van delinquent of risicovol gedrag (zie ook hoofdstuk 4).

39 J. Verdurmen, M. van Oort, J. Meeuwissen, T. Ketelaars, I. de Graaf, P. Cuijpers, C. de Ruiter en W. Volleberg, 2003, *Effectiviteit van preventieve interventies gericht op jeugdigen, de stand van zaken. Een onderzoek naar de effectiviteit van in Nederland uitgevoerde programma's gericht op kinderen en jeugdigen*. Utrecht: Trimbos-instituut.

40 Ibid.

41 Van Noije en Wittebrood, 2008.

42 L. Boendermaker, M. van der Veldt en Y. Booy, 2003, *Nederlandse studies naar de effecten van jeugdzorg*. Utrecht: Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn; C. Konijn, M. van der Steege, E. Elderman, W. Bruinsma en J. van den Braak, 2007, *Werkzame werkwijzen. Verkenning van effectieve interventies in de jeugdzorg*. Utrecht, Woerden: Nederlands Jeugdinstituut, Adviesbureau Van Montfoort.

43 Van Dijk, 2015.

Opvallend is dat een relatief groot aantal projecten in de Verenigde Staten voortkomt uit het inmiddels verdwenen initiatief Public/Private Ventures. Gemeenschappelijke factoren bij deze benadering van kwetsbare of probleemjongeren zijn dat de initiatieven worden gestart vanuit religieuze naastenliefde, een sportverband of een andere vorm van publiek private samenwerking en dat ze veelal gericht zijn op empowerment van kinderen.

Een erg controversiële interventie is toegepast in Reggio Calabria, het bolwerk van de Zuid-Italiaanse maffia 'Ndrangheta. Hier heeft het Jeugdtribunaal het mandaat gekregen om kinderen aan de ouderlijke macht te onttrekken en uit huis te plaatsen, als die ouders geaffilieerd zijn met de 'Ndrangheta. De grondslag is ernstige nalatigheid of verwaarlozing van het kind. In enkele gevallen zijn kinderen ver buiten de regio ondergebracht om daar zo ver mogelijk van de invloed van de 'Ndrangheta-familie op te groeien.⁴⁴ Het effect van deze ingrijpende maatregel is onduidelijk, maar bijna geen van de betrokken kinderen heeft vooralsnog strafbare feiten gepleegd. Moeders uit maffiamilieus beginnen uit zichzelf de magistratuur te benaderen met de suggestie om hun kind uit huis te plaatsen en ze zo te beschermen tegen de criminele invloed van gezinsleden.⁴⁵

Interventies met volwassenen als aangrijpingspunt

Bij interventies die volwassenen als aangrijpingspunt nemen, kunnen we een onderscheid maken tussen die welke via de ouders gericht zijn op (het voorkomen van) problemen van de kinderen, en die welke bedoeld zijn voor de problemen waar de volwassenen zelf mee kampen. De meeste interventies vallen binnen de eerstgenoemde categorie en vertonen dus de nodige overlap met die welke de minderjarigen als aangrijpingspunt nemen.

Een eerste voorbeeld van een selectieve gezinsinterventie betreft het afleggen van huisbezoeken al tijdens de zwangerschap of wanneer de kinderen nog zeer jong zijn, of wanneer sprake is van risicogroepen, zoals weinig draagkrachtige, jonge alleenstaande moeders. In het algemeen is er een grote diversiteit aan gezinsprogramma's voorhanden, met als gemene deler dat ze zich richten op risicofactoren die gerelateerd zijn aan delinquent gedrag, zoals verwaarlozing, gebrek aan ouderlijk toezicht, of juist een sterk autoritaire opvoeding.⁴⁶ Gezinsinterventies kunnen ook plaatsvinden wanneer jongeren al ernstig probleemgedrag vertonen, wanneer er een samenhang met de opvoedkundige kwaliteiten van de ouders wordt verondersteld. Dergelijke programma's richten zich vooral op de moeders.

De volwassenen binnen de gezinnen kunnen zelf kampen met uiteenlopende problemen, zoals middelengebruik, psychiatrische problematiek, trauma's, of een (licht) ver-

44 A. Sergi, 2018, Widening the Antimafia net: child protection and the socio-cultural transmission of Mafia behaviours in Calabria, *Youth justice*, 18(2), pp. 149-168.

45 Ibid.; S. Kirchgaessner (23 februari, 2017), Italian judge breaks up families to save children of mafia, *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2016/feb/23/mafia-italy-ndrangheta-judge-breaks-families-save-children-reggio-calabria>.

46 Konijn et al., 2007.

standelijke beperking.⁴⁷ Van Dijk vond bijvoorbeeld dat binnen de families van Amsterdamse beroepsdelinquenten (ABC'ers) drugsgebruik wijdverbreid was: vierenveertig procent van de vaders en negentien procent van de moeders gebruikte harddrugs. De gebruikende moeders waren doorgaans slachtoffer geweest van mishandeling en twee van hen deden meermaals een poging tot zelfdoding.⁴⁸ Daarnaast spelen vaak ook praktische problemen, zoals schulden en problemen met huisvesting en werk, zoals arbeidsconflicten of werkloosheid.⁴⁹ De praktische en de andere problemen hangen vaak met elkaar samen.

2.4.3 *Preventieprojecten gericht op de 'buitenwereld'*

Interventies met kinderen en jeugdigen als aangrijpingspunt

Preventieprojecten voor kinderen en jeugdigen die probleemgedrag in de 'buitenwereld' vertonen, richten zich om te beginnen op vroegsignalering. Een voorbeeld is het Preventie Interventieteam (PIT) in Amsterdam, dat kinderen van vijf tot twaalf jaar als doelgroep heeft, die externaliserend probleemgedrag laten zien, zoals agressie. Leerkrachten van basisscholen kunnen kinderen met dergelijk gedrag aanmelden bij het PIT. Daarnaast gaat het om de broertjes of zusjes van jeugdigen die al in beeld zijn, bijvoorbeeld omdat zij opgenomen zijn in de Top-600 aanpak. Er wordt een profiel opgesteld van relevante factoren, waarna een plan van aanpak wordt opgesteld en twee PIT-coaches worden gekoppeld aan het gezin. Het PIT is betrokken zo lang als nodig is en is niet gebonden aan tijdsaders.⁵⁰

Ten tweede zijn er projecten die zich richten op jeugdigen die al in aanraking zijn gekomen met de politie. Vaak is daarbij sprake van een vorm van samenwerking tussen politie, justitie, Reclassering en hulpverleningsorganisaties. Zo ondersteunt het project Resocialisatie & Begeleiding (R&B) Amsterdam jongens tussen de twaalf en achttien jaar die een delict hebben gepleegd. Het doel is resocialisatie en het verbinden van de jongens aan (personen binnen) de maatschappij, alsmede het toeleiden naar werk of een opleiding. Jongens met problemen op meerdere leefgebieden en meervoudige politie- en/of justitiecontacten, komen voor deze aanpak in aanmerking. Het aanleren van ander gedrag gebeurt door het geven van informatie, de observatie van anderen, het imiteren van rolmodellen, het oefenen van gedrag (huiswerk), feedback op gedrag, het belonen van gewenst gedrag en het licht en passend straffen van ongewenst gedrag. Een ander voorbeeld is de interventie Agressie Regulatie op Maat Ambulant (ARop-Maat). Dit betreft een behandeling voor jongeren en jongvolwassenen met (ernstige) agressieproblematiek. Er bestaat een versie voor twaalf- tot zestien-jarigen en een voor zestien- tot 24-jarigen. ARopMaat is grotendeels een individuele behandeling waarbij een cognitieve gedragsmatige aanpak wordt toegepast en het structureel doe-oefenin-

47 Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid, 2017, *Aanpak risicojeugd en jeugdgroepen. Voorkom dat gezinnen hun problemen doorgeven*. Infosheet.

48 Van Dijk, 2015.

49 Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid, 2017.

50 Zie de projectbeschrijving op: wegwijzerjeugdenveiligheid.nl.

gen worden aangeboden, met continue aandacht voor het motiveren van de jongeren. Voor het leveren van maatwerk wordt een set van standaard en optionele modules aangeboden. De duur van de interventie is afhankelijk van het leertempo en de ernst van de problematiek en kan variëren van vier maanden tot maximaal anderhalf jaar.

Interventies met volwassenen als aangrijpingspunt

Interventies die gericht zijn op volwassenen kunnen worden, onderscheiden in het betrekken van ouders bij het verminderen van probleemgedrag van hun kinderen enerzijds, en op hun eigen probleemgedrag in de openbare ruimte anderzijds.

De eerstgenoemde categorie interventies vertoont raakvlakken met de hiervoor beschreven projecten die direct op jeugdigen gericht zijn. Een voorbeeld is een training, genaamd *Incredible years*, die zich richt op ouders van kinderen van drie tot en met acht jaar, wanneer deze dwars, opstandig of agressief gedrag vertonen. Het programma is in de Verenigde Staten ontwikkeld en geeft de ouder groepsgewijs met andere ouders, onder begeleiding van een therapeut, handvatten voor het omgaan met de gedragsproblemen van het jonge kind. Het gaat daarbij met name om versterking van opvoedvaardigheden.

Wanneer volwassenen zelf externaliserend gedrag vertonen, is de kans groot dat zij met het repressieve apparaat van de overheid te maken krijgen. In preventieve zin ligt de nadruk derhalve sterk op tertiaire preventie, dat wil zeggen, te voorkomen dat zij recidiveren. Hier ligt, zoals al werd aangeduid, in eerste instantie een taak voor de Reclaserings. Verslaafden die zich aan criminaliteit hebben schuldig gemaakt, kan een behandelingstraject worden aangeboden. Personen die zijn betrapt op rijden onder invloed met een alcoholpromillage tussen de 1,0 en 1,8 promille wordt verplicht de Educatieve Maatregel Alcohol en Verkeer, ofwel de EMA-cursus, te volgen. Dergelijke trainingen worden vaak opgelegd met een strafrechtelijke stok achter de deur. De keuze is deelname aan een resocialisatieprogramma, bijvoorbeeld een opleiding of werkervaringsplek, of het uitzitten van een gevangenisstraf.

Interventies op groepsniveau

Preventieve interventies vinden niet enkel plaats op het persoonlijk of gezinsniveau maar ook op groepsniveau zoals in het onderwijs. Preventieve programma's in het onderwijs lijken veelbelovend. Het *Gang Resistance Education and Training Programme* boekt goede resultaten. Dit programma wordt uitgevoerd op scholen in de Verenigde Staten met een hoog aantal leerlingen dat risico loopt op betrokkenheid bij een problematische jeugdgroep. Het aanleren van vaardigheden voor het herkennen en weerstaan van groepsdruk door leeftijdgenoten en het stimuleren van meningsvorming over rechtshandhaving zijn werkzame factoren. Ook leerlingbemiddeling, waarbij leerlingen zelf conflicten tussen medeleerlingen oplossen, wordt als veelbelovend gezien. Deze preventieve initiatieven zijn te scharen onder de noemer jongeren-empowerment.

2.4.4 *Integrale preventie*

De hiervoor beschreven interventies hebben deels al een integraal karakter, aangezien er verschillende instanties bij betrokken zijn. Meer in algemene zin worden meervoudige interventies steeds meer de norm, zowel in Nederland als in het buitenland. Dat blijkt bijvoorbeeld uit verschillende systeemtherapeutische programma's en interventies die gericht zijn op gezinnen met problemen op verschillende leefgebieden (multi-problematiek). In hoofdstuk 4 gaan we daar uitvoerig op in. Navolgend lichten we alleen toe wat de Zorg- en Veiligheidshuizen – als een van de belangrijke integraal werkende actoren – op dit vlak doen.

Zorg- en Veiligheidshuizen

De Zorg- en Veiligheidshuizen kunnen worden beschouwd als een belangrijke voorziening voor het toepassen van gecoördineerde interventies om overlast en criminaliteit te bestrijden, door middel van een gebieds-, systeem-of persoonsgerichte aanpak. De huizen richten zich op hulpverlening, maar wel met een strafrechtelijke stok achter de deur.⁵¹ Inmiddels zijn er in Nederland 33, die vrijwel landelijk dekkend werken.⁵² Ze zijn qua integrale samenwerking vergelijkbaar met de RIEC's, maar richten zich in plaats van op ondermijning op de meer zichtbare vormen van veelvoorkomende criminaliteit en op high impact crimes. Dat laatste wordt binnen een aantal Zorg- en Veiligheidshuizen gekoppeld aan een zogenoemde Top-X aanpak.

Deelnemers binnen het Zorg- en Veiligheidshuis zijn de gemeenten (Bureau Jeugdzorg, Leerplichtzaken), de Reclassering, de Raad voor de Kinderbescherming, de politie, het Openbaar Ministerie, Veilig Thuis, (geestelijke) gezondheidszorginstellingen en verslavingszorginstellingen. Aangezien de Zorg- en Veiligheidshuizen zijn afgestemd op lokale problematiek, kunnen ook andere instanties erin participeren, al naargelang de plaatselijke behoefte. De Zorg- en Veiligheidshuizen kenmerken zich door het feit dat de zorgkant er ook in is vertegenwoordigd, terwijl dat bij de RIEC's niet het geval is. De Belastingdienst maakt dan echter weer geen deel uit van de Zorg- en Veiligheidshuizen.

De combinatie van interventies beoogt overlastgevers of criminelen te beïnvloeden op een manier die leidt tot verbetering van hun leefsituatie, vermindering van recidive en verbetering van veiligheid in de samenleving.⁵³ Behalve op personen kan de aanpak ook worden gericht op gebieden of problemen, waarbij het gezin, de school en de groepen waarin een betrokkene verkeert eveneens bij de interventies worden betrokken.

Zorg- en Veiligheidshuizen richten zich in principe alleen op complexe casussen. Dit wil ten eerste zeggen dat er sprake moet zijn van problemen op meerdere leefgebieden, die leiden tot overlast of crimineel gedrag. Ten tweede dient er sprake te zijn van de

51 R. Mannak, H. Moors en J. Raab, 2012, Zijn veiligheidshuizen effectief? Een onderzoek naar de stand van zaken, *Tijdschrift voor Veiligheid*, 11(4), pp. 34-50.

52 B. Rovers en C. Hoozeveld, 2016, *Landelijk kader voor de veiligheidshuizen. Invoering, ontwikkeling en knelpunten*. Den Bosch: BTVO, Bureau Alpha.

53 Ibid.

noodzakelijke betrokkenheid van meer instanties. Tot slot moet het gaan om problemen die een relatie hebben met, of gevolgen voor, het hele gezin, of die beïnvloed worden door de directe leefomgeving en ook daar negatieve consequenties voor hebben. Deze inperking bleek noodzakelijk vanwege het grote aanbod van casuïstiek,⁵⁴ en leidt er in de praktijk toe dat de problematiek dikwijls al de nodige ernst en diepte heeft voordat die bij een Zorg- en Veiligheidshuis ‘in behandeling’ komt.⁵⁵

2.5 Weerbaarheid

In deze paragraaf staan twee relevante aspecten van weerbaarheid centraal. Ten eerste de weerbaarheid van professionals die uit hoofde van hun functie te maken kunnen krijgen met bedreigingen en intimidatie door hun subjecten of cliënten (paragraaf 2.5.1). We beperken ons hier tot overheidsinstanties en laten medewerkers die in dienst zijn van bedrijven en andere instellingen buiten beschouwing. Daarmee is overigens niet gezegd dat zij niet ook met dergelijk gedrag geconfronteerd worden, integendeel zelfs. Ten tweede gaat het om de weerbaarheid van buurten, waarbij we ons hier vooral richten op het beleid dat wordt gevoerd om achterstandswijken te verbeteren (paragraaf 2.5.2).

2.5.1 Weerbaarheid van professionals

Bedreigingen van professionals die zich rechtstreeks bezighouden met de bestrijding van criminaliteit, of die betrokken zijn bij bestuursrechtelijke of fiscaalrechtelijke interventies komen regelmatig voor, zo laten uiteenlopende onderzoeken zien.⁵⁶ Over intimidatie van hulp- en zorgverleners, behalve in de publieke ruimte, is echter minder bekend.

Moors en Spapens (2017) lieten zien dat criminele families graag met rust gelaten willen worden. Uiteraard geldt dat voor activiteiten in de misdaad of voor het betalen van belasting, maar ook als bijvoorbeeld leerplicht aan de bel trekt omdat zoon of dochter regelmatig niet op school is gesignaleerd, of daar ernstig probleemgedrag vertoont. Leden van criminele families zijn, zeker in de richting van de ‘zachtere’ overheidsinstanties, gewoon en bedreven om medewerkers te intimideren, soms zelfs te bedreigen. En dikwijls met succes, wat betekent dat ze er verder weinig last meer van hebben. Het gedrag van de families kan medewerkers ook zodanig beïnvloeden, dat die als vanzelf gaan weggijken, dan wel hun takenpakket nog eens goed onder de loep gaan nemen. Zijn ze er niet voor de buurt, in plaats van voor die paar criminele gezinsleden? En laten we wel wezen: dit is zeker geen onterechte vraag. Wie in zo’n buurt werkt, moet

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ H. Ferwerda, B. de Graaf, H. Lesscher en N. Sadaat, 2018, Het Dalton-effect voorkomen. Nut, noodzaak en lessen voor de aanpak van criminele families, *Tijdschrift voor de Politie*, 80(8/9), pp. 44-48.

⁵⁶ Zie onder meer: E. van der Torre, M. Gieling en M. Bruinsma, 2014, *Bedreigen en intimideren van OM- en politiemedewerkers. Een onderzoek naar frequentie, aard, gevolgen en aanpak*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.

voortdurend belangen afwegen om vertrouwen op te kunnen bouwen, zodat het rustig blijft en stapje voor stapje de goede dingen gebeuren. Maar deze denk- en handelwijze spooft niet per se met de keuze voor een 'harde familie-aanpak'.

Bedreiging kan in verschillende categorieën worden onderscheiden, die niet allemaal een strafbaar feit opleveren. Allereerst kan er sprake zijn van intimidatie zonder woorden. Voorbeelden zijn het volgen naar huis, of een lid van een outlaw motorcycle gang die gekleed in *full colours* op zijn motor staat toe te kijken als de rechercheur die betrokken is bij een opsporingsonderzoek naar de 'club', zijn of haar kinderen van school haalt. De tweede vorm is het uiten van dreigende taal, die al dan niet ook in strafrechtelijke zin als bedreiging zou gelden. Een zinsnede als 'ik weet je te vinden' levert bijvoorbeeld geen strafbaar feit op. Dergelijke uitspraken kunnen ook tegen de gezinsleden van overheidsfunctionarissen worden gedaan. In de derde plaats kunnen eigendommen worden vernield, zoals het in brand steken van iemands huis of auto, het ingooien van ruiten, bekladden enzovoort. Tot slot kan worden overgegaan tot fysiek geweld tegen de bestuurder of ambtenaar, of zijn naasten. Overigens hoeft het niet zo te zijn dat het doelwit zelf weet dat er sprake is van een dreiging. Er kunnen ook signalen zijn gekomen van informanten uit het criminele milieu dat iemand mogelijk iets van plan is, waarna beveiligingsmaatregelen worden getroffen, terwijl het potentiële slachtoffer zich van niets bewust is.

Uit onderzoek naar bedreigingen van leden van het Openbaar Ministerie uit 2004 bleek dat negen procent van de medewerkers ooit was bedreigd of geïntimideerd. Op jaarbasis ging het om ongeveer een procent van het personeel.⁵⁷ Officieren van justitie zijn niet alleen kwetsbaar omdat zij als individu optreden en ook in de media met naam en toenaam worden genoemd, maar voorts omdat zij op basis van het opportuniteitsbeginsel tot op zekere hoogte zelf kunnen bepalen of onderzoek wordt gedaan dan wel voortgezet en of tot vervolging wordt overgegaan. In de praktijk is die speelruimte ook weer ingeperkt. Een officier is bijvoorbeeld aan aanwijzingen van het college van procureurs-generaal gebonden en kan ook niet zomaar een onderzoek afblazen waar een heel rechteam aan werkt.

Naar bedreigingen van strafrechters is weinig systematisch onderzoek gedaan. De informatie die voorhanden is, laat zien dat de zittende magistratuur daar wel mee te maken heeft, maar dat de voorvallen doorgaans beperkt blijven tot emotionele opwellingen in de rechtszaal. De rechter heeft in de strafprocedure een onpartijdige rol: het zijn dan ook vooral de aanklagers en, in mindere mate, de rechters-commissarissen die met bedreigingen te maken krijgen. De laatstgenoemden worden overigens vooral verbaal bedreigd wanneer zij besluiten nemen omtrent (het verlengen van) voorlopige hechtenis.

Politie mensen kunnen op allerlei manieren te maken krijgen met bedreigingen, zo blijkt uit in Nederland uitgevoerde studies. Zo kunnen ze naar huis worden gevolgd, thuis dreigtelefoontjes krijgen en ook hier kunnen vernielingen worden gepleegd aan

57 C. Nooy, 2004, *Onderzoek bedreiging en intimidatie. Ervaringen binnen het OM*. Den Haag: Voorlichtingsdienst Openbaar Ministerie.

woning of auto.⁵⁸ Uit een onderzoek dat in 2006 werd gepubliceerd, bleek dat de kans op bedreigingen verreweg het grootst was voor personeel in de noodhulp.⁵⁹ Hier had vijfenvierde procent van de medewerkers zich weleens bedreigd gevoeld. Onder rechercheurs lag dit op vijftien procent. In hoeverre deze cijfers betrekking hebben op bedreigingen uit de hoek van de georganiseerde misdaad kan niet worden gezegd. Wel blijkt uit een studie van Jacobs en collega's dat bedreigingen aan het adres van politiehouders en tactisch rechercheurs vooral komen uit de hoek van probleemgezinnen, jeugd- en criminele bendes en van bewoners van woonwagencentra.⁶⁰ Volgens deze studie had van de tactische rechercheurs veertien procent ooit te maken gehad met stelselmatige bedreiging.⁶¹ Uit de beschikbare rapporten komt naar voren dat in de bedreigingen van politiemensen vaak vrouwen en kinderen worden betrokken. Mogelijk wordt dit verklaard door het feit dat politiemensen bedreigingen tot op zekere hoogte als onderdeel van het vak beschouwen en zich doorgaans ook gesteund weten door collega's, waardoor zij mogelijk minder gevoelig zijn voor bedreigingen die direct tegen hun eigen persoon zijn gericht. Dit wil overigens niet zeggen dat ze zich soms wel door leidinggevendenden of 'de organisatie' in de steek gelaten kunnen voelen.⁶²

Over bedreiging en intimidatie van medewerkers van de Belastingdienst vanuit het misdaadmilieu, is geen specifieke informatie beschikbaar. In een rapport uit 2009 gaf 57 procent van een groep geïnterviewde medewerkers van de Belastingdienst aan in een jaar tijd slachtoffer te zijn geworden van ongewenst gedrag door externen.⁶³ Daarbij kon het gaan om verbaal geweld, fysiek geweld, intimidatie, seksuele intimidatie en discriminatie.⁶⁴ In 2011 werd een forse daling geregistreerd, naar veertig procent.⁶⁵

Een groep die de laatste jaren met name kwetsbaar lijkt voor bedreigingen zijn bestuurders. Dat wordt recentelijk in verband gebracht met het feit dat de burgemeester zich steeds meer als *crimefighter* zou manifesteren. Nieuw is het fenomeen echter geenszins: al in de jaren tachtig werd de voorkeur van de Rotterdamse wethouder Van der Have beschoten, mogelijk vanwege beslissingen in de door hem beheerde dossiers drugs- en prostitutiebeleid.⁶⁶ Waar het gaat om bedreiging van gemeenteambtenaren hebben Jacobs en collega's de aandacht gericht op gemeentelijke handhavers.⁶⁷ Het ging daarbij om sociaal rechercheurs, leerplichtambtenaren, controleurs van bouwactiviteiten en het gebruik van panden/terreinen, alsmede milieuhandhavers. Deze handhavers

58 *Kamerstukken II*, Vergaderjaar 1995/96, 24 072, nr. 20, p. 131 e.v.

59 S. Dekkers, F. Kriek en J. Stouten, 2006, *Bedreigingen bij de politie, eindrapport*. Amsterdam: Regioplan.

60 M. Jacobs, M. Jans en B. Roman, 2009, *Aard en omvang van ongewenst gedrag tegen werknemers met een publieke taak. Een vervolgonderzoek*. Tilburg: IVA, p. 27.

61 Ibid.

62 F. Bovenkerk (red.), 2005, *Bedreigingen in Nederland*. Amsterdam: Uitgeverij Augustus, p. 101.

63 Jacobs, Jans en Roman, 2009, p. 24.

64 Helaas konden voor wat betreft specifieke vormen van ongewenst gedrag geen uitsplitsingen worden gemaakt naar instantie.

65 M. Abraham, S. Flight en W. Roorda, 2011, *Agressie en geweld tegen werknemers met een publieke taak*. Amsterdam: DSP-Groep.

66 Bovenkerk, (red.), 2005, p. 48.

67 M. Jacobs, M. Bruinsma en J. van Poppel, 2008, *De frontlinie van opsporing en handhaving*. Apeldoorn: Politie en Wetenschap.

hadden vooral te maken met probleemgezinnen, maar ook met intimidatie door bewoners van woonwagenkampen of door ondernemers die zich niet aan milieuwetten hielden. Van deze groep had veertien procent ooit te maken gehad met stelselmatige bedreigingen.⁶⁸

Overigens komen bedreigingen aan het adres van personen met een publieke functie elders ook voor. In Zweden werd nader onderzoek gedaan naar bedreiging als poging tot het uitoefenen van *unlawful influence* op medewerkers van de politie, de rechterlijke macht, de Belastingdienst, de douane en de kustwacht. In iets meer dan een jaar tijd had twaalf procent van de respondenten te maken gehad met pesterijen, bedreiging of geweld. In een kwart van de gevallen, vooral bij de politie, kwamen deze uit de hoek van de georganiseerde misdaad. In Zweden zijn daarbij criminele motorbendes dominant.⁶⁹

Het bovenstaande maakt duidelijk dat het zorgen voor voldoende weerbaarheid tegen bedreigingen en intimidatie van groot belang is. Omtrent hoe dit in de praktijk precies wordt georganiseerd, is weinig concrete informatie voorhanden. Instanties zijn bijzonder terughoudend over de maatregelen zij treffen om de veiligheid en weerbaarheid van hun medewerkers te garanderen. In algemene zin kan echter worden gesteld dat zowel op individueel niveau als op systeemniveau preventiemaatregelen noodzakelijk zijn.

Op individueel niveau is het om te beginnen essentieel dat medewerkers kunnen rekenen op bescherming door de eigen organisatie, of door de partners waarmee wordt samengewerkt. In het geval van ernstiger bedreigingen kunnen specifieke maatregelen worden getroffen, zoals het aanbieden van een telefoonnummer bij de politie waar rechtstreeks naar gebeld kan worden, het treffen van fysieke beschermingsmaatregelen in de woning, zoals een alarminstallatie, camera's, of zelfs een *saferoom*, het verzorgen van regelmatige surveillance, tot en met het bieden van 24-uurs politiebescherming. Weerbaarheid heeft ook te maken met individuele competenties van medewerkers. Die kunnen bijvoorbeeld worden versterkt in de vorm van trainingen in het omgaan met agressieve klanten. Ook het handhaven van integriteit is van groot belang: een professional die de verdenking van willekeur op zich laadt, maakt zich kwetsbaarder voor wraakacties.

Op systeemniveau kunnen maatregelen binnen de organisatie worden getroffen om de kwetsbaarheid van individuele medewerkers te verkleinen. Een voorbeeld bij het Openbaar Ministerie, is het in zware zaken werken met teams van officieren van justitie, zodat het minder zinvol is om magistraten afzonderlijk te bedreigen. Gemeenten kunnen besluitvormingsprocessen eveneens zodanig organiseren dat niet één persoon de volledige verantwoordelijkheid draagt. Zo wordt verondersteld dat de overheid sterker staat wanneer er schotten worden aangebracht tussen beslissers en uitvoerders. Ook moet de organisatie als een eenheid functioneren, waardoor individuen weten dat

68 Ibid. p. 40.

69 K. Wallström, J. Skinnari en L. Korsell, 2005, *Exertion of unlawful influence on public servants. From harassment, threats and violence to 'amorous infiltration'*. Stockholm: Brå.

er rugdekking geleverd wordt: het landelijk bestuur voor het lokale bestuur, het lokale bestuur voor individuele ambtenaren, politici en bestuurders.

Hoe dan ook is het van belang dat instanties die potentieel te maken kunnen krijgen met het aanpakken van criminele familienetwerken op lokaal niveau maatregelen nemen om hun medewerkers te beschermen. Dat kan in de vorm van het aanbieden van trainingen in hoe om te gaan met agressie, maar ook door middel van hele praktische zaken, zoals het regelen dat medewerkers, net zoals bijvoorbeeld politiemensen, bij het doen van aangifte hun werkadres en niet hun privéadres kunnen opgeven. Of door het 'vlaggen' van hun telefoonnummer of adres bij de meldkamer van de politie, zodat bij een melding direct de politie ter plekke komt. Daarnaast is het belangrijk dat medewerkers gericht met elkaar in gesprek zijn, bijvoorbeeld in periodieke storytellingsessies, over hoe ze hun eigen taken en verantwoordelijkheden zien, mochten ze terechtkomen in het spanningsveld tussen hun dagelijkse werk in de buurt en het aanpakken van een criminele familie die er woont en invloed uitoefent.

2.5.2 Weerbaarheid van de directe omgeving

De constatering dat combinaties van problemen, variërend van sociaal-economische achterstandsproblematiek, gezondheidsproblemen en criminaliteit, zich vaak concentreren in bepaalde buurten, dateert al van de jaren twintig van de vorige eeuw. Clifford Shaw en Henry McKay introduceerden op grond van onderzoek in Chicago hierover de theorie van *social disorganisation*. Deze ideeën hadden grote invloed op de gedachte dat verbetering van de slechte wijken zou leiden tot een afname van criminaliteit. In de Verenigde Staten werd daarmee al kort na de Tweede Wereldoorlog begonnen.

Ook in Nederland is door de jaren heen beleid gevoerd ten aanzien van aandachtswijken. In de jaren zeventig en tachtig richtte dit zich vooral op renovatie van woningen en maatregelen in de openbare ruimte, en op bewoners met lage inkomens. In de jaren negentig kreeg ook de leefbaarheid en de sociaal-economische samenstelling van de wijkbevolking aandacht.⁷⁰ In 2007 volgde het Actieplan Krachtwijken. Daarin werden 40 wijken aangewezen waar problemen op het terrein van leefbaarheid, veiligheid en werkloosheid zich concentreerden. Het doel was om verbeteringen te bereiken ten aanzien van wonen, werk, leren, opgroeien, integreren en veiligheid. Concrete maatregelen waren onder meer het vervangen van huur- door koopwoningen, het aanpassen van de publieke ruimte, het creëren van speel- en groenvoorzieningen, het opzetten van brede scholen of multifunctionele wijkcentra, de bewoners betrekken bij het beheer van de wijk en intensieve opsporing van en hulpverlening aan huishoudens met

70 M. Permentier, J. Kullbert en L. van Noije, 2013, *Werk aan de wijk. Een quasi-experimentele evaluatie van het krachtwijkenbeleid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

problemen.⁷¹ De concrete uitvoering werd overgelaten aan de gemeenten, aangezien deze aanpak op lokaal niveau maatwerk vereiste.

Zoals hiervoor al werd aangeduid, is bij dit wijkbeleid pas betrekkelijk recent het besef gegroeid dat dominante individuen of families dergelijk beleid negatief kunnen beïnvloeden. Aanwijzingen daarvoor waren er overigens al in de jaren zeventig, op basis van Amerikaans onderzoek van onder andere Kornhauser.⁷² Zij trok de conclusie dat te veel de nadruk werd gelegd op de kenmerken van de buurt en te weinig op de subcultuur van de bewoners en hun afwijkende opvattingen en normen. Van de wijkbewoners is weliswaar maar een klein deel 'echt' crimineel, maar de andere bewoners ondersteunen wel min of meer hun delinquent gedrag. De buurten zijn vaak hecht als het gaat om een afkeer van autoriteiten en de criminelen zijn altijd nog 'hun' criminelen. De gedachte was dan ook dat een slechte wijk zijn bewoners op een bepaalde manier socialiseert. Zelfs als de bevolking vernieuwde, bleven de criminaliteitscijfers hoog. Criminele kopstukken en families hebben niet zelden belang bij de bestaande situatie in de buurt, omdat zij door het spelen van de 'weldoener' of door intimiderend gedrag, de loyaliteit en het stilzwijgen van de goedwillende bewoners kunnen bevorderen.

Journalist Dominique Elshout constateerde een aantal jaren geleden al in een boek over de Bossche Graafsewijk dat er mensen woonden voor wie de andere bewoners bang waren. *'Ze bepalen min of meer wat er gebeurt. Die macht hebben ze. Die dwingen ze af met een grote mond.'*⁷³ Bewoners die zich niet conformeren aan de 'sociale conventies' van de buurt krijgen te maken met vernielingen aan de woning of erger, terwijl ze tegelijkertijd ook psychisch het besef hebben dat ze voortdurend door de criminele elementen in de gaten worden gehouden. Een vergelijkbare situatie wordt geschetst in het boek *Een ongetemde buurt* van Pieter Tops (2018) waarin hij een wijkkoning in de Tilburgse wijk Broekhoven omschrijft.⁷⁴ Ook in het onderzoek naar criminele weldoeners door Bruinsma en collega's (2018a) komt de machtspositie van criminele wijkkoningen naar voren. De vraag is dan ook hoe dit soort patronen kunnen worden doorbroken en hoe bewoners gemobiliseerd kunnen worden tegen de dominante criminelen en hun families.

Een van de benaderingen is het normaliseren van de buurt of de straat, dat wil zeggen het 'bedreigen' van de biotoop waarin de criminele familie floreert en de criminele activiteiten kan afschermen. Het ideaal zou zijn dat andere bewoners niet langer de kant van de criminele familie kiezen tegen de overheid, maar dat zij ervan overtuigd

71 MinVROM, 2007, *Actieplan Krachtwijken: van aandachtswijk naar krachtwijk*. Den Haag: MinVROM. Zie ook: *Kamerstukken II*, Vergaderjaar 2006-2007, 30 995, nr. 5 d.d. 31 mei 2007 en *Kamerstukken II*, Vergaderjaar 2006-2007, 30 995, nrs. 1, 2 en 3 d.d. 24 april 2007 en 21 mei 2007; H. Moors, 2008, *Moslimradicalisme en probleemwijken: over bestuurlijke amnesie en het geheugen van beleid*. Pleidooi voor een culturele geschiedenis van veiligheid, in: H. Moors en B. Rovers, *Geloven in veiligheid. Tegendraadse perspectieven*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers, pp. 13-73.

72 R. Kornhauser, 1978, *Social Sources of Delinquency: An Appraisal of Analytic Models*. Chicago: University of Chicago Press.

73 D. Elshout, 2006, *Onze wijk. Een volksbuurt in de vuurlinie*. Breda: De Geus, p. 61.

74 P. Tops, 2018, *Een ongetemde buurt: Achterstand, ondernemingszin en criminaliteit in een volksbuurt*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.

raken dat zulke families meer kwaad doen dan goed en dat ook zelf durven zeggen. Want dan kan geleidelijk het ‘verhaal’ almaar sterker worden dat niet alleen criminaliteit loont, maar ook een gewoon goed beroep. Dat criminaliteit geen spannend avontuur is, maar een stressvol 24/7 bestaan. Het gaat bij de aanpak van criminele families dus beslist ook om het mobiliseren en verwerven van steun en stem vanuit de buurt.⁷⁵ Dat de buurt ertoe doet als de leefbaarheid beter en de criminaliteit minder moet, is genoegzaam bekend uit de sociale desorganisatie literatuur. Om de bekende studie van Sampson en Groves⁷⁶ te parafraseren: in gemeenschappen (en buurten) waar sprake is van weinig ‘publieke familiariteit’, waar jeugdgroepen rondhangen zonder toezicht, er weinig organiserend vermogen en collectieve effectiviteit voorhanden is, daar komt verhoudingsgewijs meer delinquent gedrag en criminaliteit voor.⁷⁷ In veel Nederlandse gemeenten is de laatste vijftien jaar vanuit dit ideeëngoed gewerkt aan wijken, gemeenschappen, de (ervaren) veiligheid en de motivatie van bewoners om goede dingen voor hun eigen buurt te doen, zonder dat ze daar zelf meteen profijt van trekken.⁷⁸ Op het vlak van ‘sociale mobilisatie’ liggen er nog genoeg onbenutte mogelijkheden voor het aanpakken van criminele families.⁷⁹ Al profiteren we daar nog weinig van, zoals in hoofdstukken 4 en 5 aan de orde komt.

Uit de praktijk kunnen we wel alvast enkele ervaringen met buurtgerichte aanpakken afleiden. Een wel heel radicale benadering werd begin jaren tachtig toegepast in Tilburg en Maastricht. Deze steden ‘ruilden’ hun twee meest overlastgevendende en asociale families om ze daarmee uit hun natuurlijke omgeving te halen, in de hoop dat dit hun gedrag zou veranderen. Bij de Tilburgse familie haalde dit weinig uit, aangezien deze in de nieuwe woongemeente in korte tijd al even berucht was als in hun oude habitat. Over de wederwaardigheden van de Maastrichtse familie in Tilburg is niets bekend. Het feit dat van de huidige generatie handhavers niemand direct aanslaat op een uit het Limburgse afkomstige criminele familie, kan een indicatie zijn dat de ruil voor Tilburg beter heeft uitgepakt dan voor Maastricht. De destijds betrokken autoriteiten wilden een aantal jaren geleden in de media al niet meer op hun experiment ingaan. Voor zover bekend heeft het nergens ooit navolging gekregen.

Praktijkdeskundigen spreken vaak de ambitie uit om ‘kopstukken van hun voetstuk te trekken’, door hun onaangename kanten te benadrukken, bijvoorbeeld door ze strafrechtelijk aan te pakken of op andere manieren zichtbaar te maken dat ze zichzelf niet of nauwelijks aan de ongeschreven regels van hun subcultuur houden. Dergelijke bena-

75 S. Cobb, 2013, Narrative “Braiding” and the Role of Public Officials in Transforming the Public’s Conflicts, *Conflict and Narrative: Explorations in Theory and Practice*, 1(1), pp. 4-30. <http://journals.gmu.edu/NandC/issue/1>.

76 R.J. Sampson en W.B. Groves, 1989, Community structure and crime: Testing social-disorganization theory, *American Journal of Sociology*, 94(4), pp. 774-802.

77 T. Blokland, 2005, *Goeie burens houden zich op d'r eigen. Buurt, gemeenschap en sociale relaties in de stad*. Den Haag: Dr. Hendrik Gradus Stichting.

78 H. Moors en E. Bervoets (red.), 2013, *Frontlijnwerkers in de veiligheidszorg. Gevalstudies, patronen, analyse*. Den Haag: Boom-Lemma.

79 T. Rogers, N.J. Goldstein en C.R. Fox, 2018, Social Mobilisation, *Annual Review of Psychology*, 69, pp. 16.1-16.25; D. Platts-Fowler en D. Robinson, 2016, Community resilience: a policy tool for local government?, *Local Government Studies*, 42(5), pp. 762-784.

deringen kunnen echter ook een boemerangeffect hebben, aangezien de subjecten, al dan niet via hun advocaten in de media, niet zelden in een slachtofferrol proberen te kruipen en daarmee juist sympathie bij de buurt weten te wekken. Interventies zoals het afpakken van dure voertuigen of elektronica, kunnen averechts werken wanneer de overheid er niet in slaagt om strafbare feiten te bewijzen en de spullen weer terug moet geven, waardoor het aura van 'onaantastbaarheid' van de criminele familie eerder wordt vergroot dan verkleind.

Ook wordt wel verondersteld dat mobilisatie van de buurt samenhangt met het kunnen opleggen van substantiële celstraffen aan 'wijkkoningen', waardoor zij voor een langere periode niet fysiek aanwezig zijn in de wijk of op het woonwagencamp. Tegelijkertijd moet dan worden voorkomen dat eventuele plaatsvervangers, doorgaans andere familieleden, de kans krijgen om die leemte in te vullen. Als dit lukt kan gedurende die luwte inderdaad worden geprobeerd om de omstandigheden in de wijk zodanig te veranderen dat deze bij terugkeer van de 'wijkkoning' geen beschermende biotoop meer vormt, maar een bedreiging voor zijn criminele activiteiten. Dergelijke benaderingen zijn echter nog te nieuw om al wetenschappelijk te kunnen worden onderbouwd. Om vast te kunnen stellen wat op dit vlak wel en niet werkt, is nog veel nader onderzoek nodig. Met het vervolg van deze rapportage trachten wij daaraan bij te dragen.

2.6 **Besluit: toepassing van het analysekader op criminele families**

Moors en Spapens constateerden dat de door hen onderzochte zeven Noord-Brabantse criminele families vaak al vele decennia een plaag en een kostenpost waren voor de samenleving en dat nog altijd zijn. In de loop der tijd hebben ze zich echter uitstekend weten aan te passen aan de wijze waarop de overheid hun gedrag probeert te beïnvloeden.⁸⁰

Dat geldt om te beginnen voor het repressieve apparaat. De leden van criminele families zijn over het algemeen bedreven in het ontlopen van de repercussies van de relatief kleinschalige criminaliteit die ze plegen. Zolang ze niet op heterdaad worden betrapt, volstaat in de regel het luidkeels ontkennen van de feiten, terwijl, vanwege de reputatie van de familieleden, getuigen die belastend zouden kunnen verklaren doorgaans hui-verig zijn om dat ook daadwerkelijk te doen. Ook in opsporingsonderzoeken naar zware en georganiseerde misdaad zijn de leden van criminele families doorgaans goed in staat om ervoor te zorgen dat, zelfs wanneer bijzondere opsporingsbevoegdheden worden ingezet, er maar zeer moeizaam bewijsmateriaal kan worden verzameld. Verder blijft het in het algemeen onduidelijk waar het leeuwendeel van het misdaadgeld blijft, waardoor ook inspanningen tot afpakken op grote moeilijkheden stuiten.

Ten tweede zijn de families zeer wel in staat om interventies van preventieve aard van de rails te duwen. Moors en Spapens constateerden dat een agressieve en intimiderende opstelling ten opzichte van vertegenwoordigers van instanties die ongewenst het goede voorhebben met, bijvoorbeeld, de kinderen, meestal volstaat om er geen 'last'

⁸⁰ Moors en Spapens, 2017.

meer van te hebben. Tegelijkertijd weten de families ook heel goed hoe ze een slachtofferrol moeten aannemen, om daarmee van alles gedaan te krijgen van uiteenlopende overheidsinstanties en andere actoren, zoals woningcorporaties. Criminele families zijn gesloten entiteiten, die het liefst door 'de instanties' met rust willen worden gelaten, tenzij ze ervan kunnen profiteren.

Ten derde oefenen criminele families negatieve invloed uit op hun omgeving. Enerzijds in de vorm van het, zoals hiervoor al werd gememoreerd, intimideren en bedreigen van professionals wier werkzaamheden de familieleden in de weg zitten, of die goedbedoeld maar desondanks bedreigend kunnen zijn voor de criminele verdienmodellen. Anderzijds hebben dergelijke families niet zelden een verloederend effect op de buurten of woonwagenvelden waar ze wonen. Dat kan ook hier weer de vorm krijgen van het desnoods met geweld afdwingen van 'muren van stilzwijgen' bij op zichzelf goedwillende medebewoners. Loyaliteit kan echter ook worden gekocht door het aannemen van de rol van weldoener, die zaken voor de buurt regelt en waar mogelijk oplossingen biedt voor individuele sores.⁸¹

Het ultieme doel van de families is hun criminele verdienmodel in stand te houden. Een overheid die 'te dichtbij' komt en de illegale inkomstenbronnen daadwerkelijk dreigt te gaan verstoren, kan dan ook op steeds forsere weerstand rekenen. De uitdaging voor de instanties, waar nodig aangevuld met private partijen, is dus niet alleen om samen te werken op het vlak van repressie, preventie en het vergroten van weerbaarheid, maar om deze drie invalshoeken zorgvuldig op elkaar af te stemmen. Zoals we hierna zullen zien, vallen er in allerlei opzichten nog grote slagen te maken. De 'harde' aanpak van repressie, verstoring en afpakken, sluit momenteel nog maar zeer beperkt aan op de 'zachte' benadering van hulpverlening, scholing, maatschappelijk werk en gezondheidszorg, terwijl we ook nog maar zeer recent zijn gaan beseffen dat criminele families ook een stevige negatieve invloed uitoefenen op hun directe leefomgeving en op pogingen om juist daar verbetering in te bewerkstelligen.

81 Bruinsma, Ceulen en Spapens, 2018a.

3 Zware criminaliteit en families

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk gaan we, alvorens de interventies in criminele families in de zware en georganiseerde misdaad te behandelen, eerst kort in op de vraag waarom deze aanpak fundamenteel van belang is. Om te beginnen schetsen we in paragraaf 3.2 globaal de ontwikkelingen in de georganiseerde misdaad in Nederland en de huidige stand van zaken als het gaat om de problematiek. Paragraaf 3.3 beschrijft vervolgens in enkele hoofdlijnen de gevolgen van deze vorm van criminaliteit voor de Nederlandse samenleving. Paragraaf 3.4 schetst daarna het belang van familiestructuren binnen criminele samenwerkingsverbanden. Paragraaf 3.5 besluit dit hoofdstuk met een korte reflectie.

3.2 Ontwikkeling van georganiseerde misdaad in Nederland

Vormen van criminaliteit die we heden ten dage als georganiseerde misdaad, of als ‘ondermijnend’ beschouwen, doen zich in Nederland al eeuwenlang voor. Een voorbeeld zijn de plattelandsbendes die in de 17de eeuw al actief waren in het zuiden en oosten van ons land. Het begrip ‘platteland’ verwijst hier overigens naar de locaties waar deze bendes verbleven, niet naar waar ze strafbare feiten pleegden. Bij dat laatste waren ze doorgaans hoogst mobiel en ook actief in de steden, waar de mannen diefstallen en inbraken pleegden en de vrouwen en kinderen zich richtten op zakkenrollen en het afzetten van stedelingen met gokspelletjes zoals het beruchte ‘balletje-balletje’.⁸² Dergelijke bendes lijken dus tot op zekere hoogte als familieverbanden te hebben gepereerd, hoewel niet geheel duidelijk is of de mannen en vrouwen hun afzonderlijke criminele ‘markten’ hadden, of samenwerkten. De plattelandsbendes ontleenden hun afscherming niet in de laatste plaats aan de grenzen tussen de toenmalige jurisdicties, waardoor steeds onduidelijk was wie moest ingrijpen. De jurisdicties waar de bendes hun toevlucht zochten, hadden immers geen probleem omdat ze daar geen strafbare feiten pleegden. Een ander knelpunt was het gebrek aan handhavingscapaciteit op het platteland, zeker in vergelijking met de getalssterkte en bewapening waarover de bendes zelf beschikten.⁸³ Met de totstandkoming van de eenheidsstaat in de Franse tijd en de vorming van de Marechaussee, kwam aan die situatie een eind en was het vervol-

82 F. Egmond, 1991, *In Bad Company. Organized crime in the Dutch countryside during the 17th and 18th centuries*. Groningen: RUG [proefschrift].

83 Moors en Spapens, 2017.

gens snel gedaan met de plattelandsbendes, hoewel de werkwijze van criminele verbanden uit de Romagemeenschap er tot op de dag van vandaag sterk op lijkt.

De misdaadproblematiek ontwikkelde zich vervolgens langs twee lijnen, die later weer bij elkaar zouden komen. Ten eerste kwam aan de zuidgrens van Nederland, vanaf het ontstaan van België in 1830, een levendige smokkel op gang. Een groot deel van de grensbewoners was daarbij in uitvoerende zin betrokken, en verdiende een centje bij door rugzakken met smokkelwaar de grens over te dragen. Slechts een kleine groep organisatoren controleerde de handel. Na de Tweede Wereldoorlog werden de smokkelzendingen steeds grootschaliger en de betrokken groepen gewelddadiger ten opzichte van de douaniers. Aan vuurwapens was geen gebrek: tijdens het laatste deel van de oorlog was in Noord-Brabant en Zeeland hevig gevochten, en er was dan ook een keur aan wapentuig achtergebleven. Met de totstandkoming van de Benelux in 1962, verdween het op smokkel gebaseerde criminele verdienmodel. De 'dragers', die toch al minder belangrijk waren geworden toen de bendes na de oorlog overstapten op het sturen van grotere zendingen met (gepantserde) auto's en vrachtwagens, stopten veelal. Die keuze werd makkelijker toen vanaf de jaren zestig ook in Zuid-Nederland de welvaart begon toe te nemen. De 'harde kern' van de onderwereld stapte over op vermogenscriminaliteit, maar bijvoorbeeld ook op de illegale alcoholstokerij en, vanaf midden jaren zeventig, op de fabricage van amfetamine.⁸⁴ Bovendien begonnen in de jaren zeventig gewelddadige criminele groeperingen op te komen die ontstaan waren op de grote woonwagenvakanties, zoals de beruchte Kempenbende die zich op ramkraken concentreerde.⁸⁵

In steden zoals Amsterdam en Rotterdam was sprake van een andere ontwikkeling. In de 19de eeuw groeiden ze explosief en er ontstond een grootschalig lompenproletariaat, dat was samengesteld uit allerlei nieuwkomers die veelal afkomstig waren van het platteland. De oorspronkelijke stadsbewoners vonden hun afwijkende manieren vooral irritant en angstaanjagend. Ze werden dan ook vaak als eerste verdacht van allerlei vormen van criminaliteit.⁸⁶ Van georganiseerde bendes lijkt in die jaren echter nog geen sprake. Naar hedendaagse maatstaven zou alleen vrouwenhandel kunnen gelden als georganiseerde misdaad.⁸⁷ Daarbij ging het om minderjarige meisjes die onder valse voorwendselen naar de stad werden gelokt en in de prostitutie belandden; prostitutie was op zichzelf niet strafbaar, behalve voor minderjarigen.

Wijken zoals het Amsterdamse Wallengebied, waar zeelieden van oudsher hun vertier zochten, groeiden langzaam maar zeker uit tot stedelijke onderwerelden, waar allerlei onzedelijk vermaak zich concentreerde en die tevens als ontmoetingsplaatsen voor het lokale misdaadmilieu golden. Al in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw trok-

84 P. Spapens en P. Horsten, 1990, *Tappen uit een geheim vaatje, de geschiedenis van de illegale alcoholstokerijen in Nederland*. Hapert: De Kempen Pers.

85 Bijvoorbeeld: S. Khonraad, 2000, *Woonwagenvakanties, burgers in de risicomaatschappij*. Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel.

86 A. de Swaan, 1988, *Zorg en de Staat*. Amsterdam: Bert Bakker, p. 126 e.v.

87 N. Manneke, 1993, *Uit oogpunt van politie, zorg en repressie in Rotterdam tussen 1870 en 1914*. Arnhem: Gouda Quint, p. 68.

ken de Wallen echter al klanten uit het hele land. Tussen de penoze en de autoriteiten bestond een zekere *modus vivendi*: zolang de activiteiten zich niet over de stad uitbreidden en de openbare orde niet door geweldpleging in gevaar werd gebracht, gedoogden de gezagsdragers tot op zekere hoogte de prostitutie, het illegale gokken en het zo snel mogelijk financieel uitkleden van naïeve provincialen.

Vanaf de jaren vijftig kwam in de steden bovendien de jeugdcultuur sterk tot ontwikkeling en daarmee nam ook de belangstelling voor verdovende middelen toe. Bijgevolg gingen drugs geleidelijk een steeds belangrijker rol spelen als criminele inkomstenbron. Aan het begin van de jaren zestig deden allerlei pepmiddelen hun intrede, waaronder amfetamine, een drug die in Nederland overigens nog tot midden jaren zeventig legaal verkrijgbaar was. Vanaf de tweede helft van de jaren zestig werden hasjes en marihuana steeds populairder. Vooral de Amsterdamse penoze ontdekte al snel deze nieuwe markt en ging op zoek naar mogelijkheden die te bedienen.⁸⁸ Geholpen door het internationale karakter van de stad wisten ze vlot contacten te leggen met leveranciers in landen als Pakistan en Libanon. Niet veel later kwam ook heroïne op het menu. De heroïnesmokkel was in de jaren zestig en zeventig nog vooral in handen van Chinese criminele groeperingen, die daarmee al vanaf de jaren dertig op kleine schaal actief waren.⁸⁹ De vraag naar heroïne groeide echter gestaag met de verslavingsproblematiek. De vraag nam toe omdat een deel van degenen die met het gebruik van cannabis waren begonnen, overstapten op zwaardere middelen. Drugstoerisme speelde eveneens een rol. De kwaliteit en prijs van de heroïne waren in Amsterdam gunstig en dat trok vooral Duitse verslaafden aan. Dat gold ook voor in Duitsland gestationeerde Amerikaanse militairen die in Vietnam een *tour of duty* hadden verricht en aldaar met heroïne kennis hadden gemaakt. Heroïne werd in Amsterdam echter vooral een probleem omdat in de jaren zeventig veel Surinaamse immigranten eraan verslaafd raakten. Daarbij ging het vooral om jonge mannen die in Nederland in een gemarginaliseerde positie belandden en hun toevlucht namen tot verdovende middelen, terwijl meer ondernemende types in de handel terechtkwamen.

De drugshandel zou in de loop van de jaren zeventig en tachtig een steeds grootschaliger omvang krijgen en de motor worden achter de ontwikkeling van georganiseerde misdaad 'Nederlandse stijl'. De naam van Klaas Bruinsma staat hiervoor model. Hij begon als een relatief kleine handelaar in softdrugs, maar wist door ondernemingszin steeds groter te groeien en hij begon vervolgens ook zijn aandacht te richten op bedrijven in de 'bovenwereld', zoals de speelautomatenbranche, en op vastgoed.

De 'zuidelijke' en de stedelijke Amsterdamse onderwereld vonden elkaar weer en begonnen gezamenlijk te investeren in smokkelzendingen. Contacten waren er overigens altijd geweest: de Brabantse en Limburgse onderwereld zette van oudsher de gesmokkelde en later de gestolen goederen af in de Randstad, en ze was ook welbekend met het Amsterdamse nachtleven. In de jaren tachtig steeg de vraag naar cocaïne en het aanbod

88 Zie bijvoorbeeld: B. Middelburg, 2000, *De Godmother*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij L.J. Veen.

89 H.J.J. Wubben, 1986, *Chineez en ander Aziatisch ongedierte, Lotgevallen van Chinese immigranten in Nederland, 1911-1940*. Zutphen: De Walburg Pers.

volgde. Door immigratie, eerst uit Marokko, Turkije en Suriname, en later uit zo ongeveer alle landen van de wereld, diversifieerde ook de Nederlandse onderwereld steeds verder.

Aan het eind van de jaren tachtig doet zich een belangrijk omslagpunt voor. Dat werd in de eerste plaats veroorzaakt door de explosief toenemende populariteit van MDMA, beter bekend als xtc. Toen de stof in 1988 als strafbaar werd opgenomen in de Opiumwet, kwam al snel illegale productie op gang. Vraag was er voldoende: Nederland was met die strafbaarstelling enkele jaren later dan andere Europese landen en buitenlandse dealers konden tot die tijd in ons land door farmaceutische bedrijven gefabriceerde xtc van topkwaliteit aanschaffen. Toen die weg werd afgesloten, bleek de illegale MDMA echter niet onder te doen voor de door *Big Pharma* vervaardigde pillen. Het gevolg was dat Nederland zich in de jaren negentig tot een wereldwijde exporteur ontwikkelde. Dit bood ook criminelen 'die geen twee woorden over de grens spraken', de gelegenheid om contacten te leggen met buitenlandse netwerken en daarvan gebruik te maken bij het ontwikkelen van nieuwe criminele markten. Na de eeuwwisseling raakte xtc enige tijd uit de mode en deden ook de effecten van een uitgebreid beleidsprogramma om de productie en smokkel te bestrijden, zich gelden. De afgelopen vijf à tien jaar is de markt voor MDMA echter weer gegroeid, en de productie weer opgevoerd.

In de tweede plaats werd begin jaren negentig de techniek geïntroduceerd van het inpandig kweken van wiet. Nederwiet was al bekend, maar veelal van tamelijk slechte kwaliteit, zeker als deze buiten werd gekweekt. Door de gecontroleerde teelt binnenshuis onder lampen, alsmede door veredeling, veranderde dat radicaal. Midden jaren negentig was al het merendeel van de in de coffeeshops verkochte wiet van eigen bodem. Deze ontwikkeling werd in eerste instantie door de overheid welwillend gezien, omdat werd aangenomen dat de teelt vooral kleinschalig was en de inkomsten van de grote importeurs en hun criminele organisaties hierdoor zouden afnemen. In werkelijkheid had de traditionele onderwereld de nieuwe kweekmethode al snel ontdekt. In de jaren negentig groeide wietteelt uit tot een enorme criminele markt. De structuur is vergelijkbaar met die van het aloude smokkelen. De instapdrempel is laag en dat geldt ook voor de morele afkeuring van wietteelt. Het was lange tijd betrekkelijk eenvoudig om in een ongebruikte zolderkamer een kwekerij te starten. De pakkans was beperkt en de straffen waren minimaal. Een groot aantal mensen raakte er dan ook op een of andere manier bij betrokken en ontleende er substantiële zwarte inkomsten aan: een niet al te grote kwekerij levert gemakkelijk enkele tienduizenden euro's per jaar op. Het grote geld werd verdiend door een kleine groep 'misdaadondernemers' die ofwel meerdere grotere kwekerijen runden, ofwel de handel en export regelden.

Daarmee komen we op de rol van Nederland als export- en doorvoerland voor verdovende middelen. Studies naar wietteelt en synthetische drugs laten zien dat het overgrote deel van de in Nederland geproduceerde middelen de landsgrens overgaan. Hoewel hier minder uitgebreid onderzoek naar is gedaan, zijn er sterke aanwijzingen dat ook het grootste deel van de cocaïne en heroïne die via Nederland wordt geïmporteerd, het land weer verlaat. Zo gebruikt de Italiaanse maffia Nederland, naast Spanje, als in-

valspunt voor cocaïne die vervolgens naar Italië wordt gesmokkeld.⁹⁰ Het aantal heroïnegebruikers is in Nederland intussen zeer klein geworden, waardoor wordt aangenomen dat substantiële zendingen die in beslag worden genomen, eveneens bestemd zijn voor andere landen, met name voor het Verenigd Koninkrijk.

Veel export vanuit Nederland gaat naar andere landen van de Europese Unie, in de vorm van relatief kleinschalige zendingen, al dan niet met combinaties van middelen. Nederland heeft vanwege de verhoudingsgewijs tolerante houding van de overheid en de bevolking ten opzichte van drugs, al decennialang aantrekkingskracht gehad op buitenlandse gebruikers. In de grensstreken, maar ook in een stad als Amsterdam, is drugstoerisme al sinds jaar en dag aan de orde. Het opheffen van de vaste grenscontroles vanaf 1995, eerst met Duitsland en Frankrijk en later uitgebreid tot de gehele Schengenzone, heeft het voor drugstoeristen echter eenvoudiger gemaakt om middelen mee terug naar huis te nemen. Daardoor werd het tevens zinvol om grotere afstanden af te leggen om inkopen te doen. De omvang van het drugstoerisme vanuit de omliggende landen en Frankrijk nam daardoor in de tweede helft van de jaren negentig spectaculair toe.

Voor de grotere smokkelzendingen die over de weg worden getransporteerd, vormden vaste grenscontroles nooit een wezenlijke belemmering. Zo is het Verenigd Koninkrijk al meerdere decennia een van de grotere bestemmingslanden voor drugs uit Nederland, terwijl de douane daar altijd is blijven controleren. Echter, vanwege de enorme volumes aan goederen en voertuigen die dagelijks de Britse grens passeren, is de pak kans ook daar minimaal. De open grenzen lijken echter wel het effect te hebben gehad dat ook kleinere dealers in landen op het Europese continent rechtstreeks bij Nederlandse leveranciers bestellingen doen, aangezien zij in ons land gemakkelijk uiteenlopende soorten drugs kunnen verkrijgen. Dit verklaart ook waarom zij er toch voor kiezen om in ons land ook de drugs te kopen die ze in principe ook zelf zouden kunnen produceren, zoals cannabis. Als men voor andere middelen toch al Nederlandse leveranciers heeft, is het eenvoudiger, minder risicovol en waarschijnlijk ook niet veel prijziger om die drugs ook hier in te kopen. Deze marktpositie zien we bijvoorbeeld ook gereflecteerd in 'onlogische' bevoorradingslijnen. Zo wordt hasjiesj uit Marokko via Frankrijk en België naar Nederland gesmokkeld om vervolgens deels weer retour te gaan naar Frankrijk. Ook heroïne die via Turkije en de Balkanroute, via Duitsland naar Nederland komt, gaat deels weer terug naar Duitsland. Dergelijke omwegen zijn echter verklaarbaar wanneer we aannemen dat het voor dealers en gebruikers uit deze landen eenvoudiger is om de drugs in Nederland te 'vinden' en aan te schaffen, dan om eigen zakelijke banden met de grotere exporteurs in de productielanden aan te knopen.

Drugsmarkten blijven in beweging. Zo is de vraag naar xtc, die in de tweede helft van de jaren 2000 sterk terugliep, sinds een aantal jaren weer toegenomen en daarmee de productie. We zien de laatste jaren geen omvangrijke smokkelzendingen meer van miljoenen pillen, of honderden kilo's MDMA, meestal met als bestemming de Verenigde

90 Cerca Trova, 2017, *Een analyse van de Italiaanse maffia in Nederland*. Den Haag: Ministerie van Veiligheid en Justitie.

Staten en later Australië. Of dit ook betekent dat Nederland niet langer de mondiale leverancier is van xtc, valt echter niet te zeggen. Het is niet onaannemelijk dat de modi operandi van de leveranciers zijn veranderd en dat tegenwoordig vooral postpakketten worden gestuurd, al dan niet nadat de drugs online zijn besteld. Een voorbeeld dat boekdelen spreekt is het feit dat een xtc-pil met het gezicht van Donald Trump erop, die in oktober 2017 in Nederland opdook en een hebbedingetje werd, binnen 36 uur ook in Sydney verkrijgbaar was.⁹¹

Een tweede ontwikkeling is de toename van het belang van cocaïne. Sinds 2012 is sprake van een gestage groei van de productie van cocaïne in Zuid-Amerika, en die ontwikkeling ziet zich vertaald in een grotere import, al dan niet via de havens van Rotterdam en Antwerpen. In 2018 werd ongeveer 70.000 kilo in beslag genomen. Intussen lijkt cocaïne een van de belangrijkste inkomstenbronnen voor de onderwereld te zijn.

Hoewel de nadruk ligt op verdovende middelen, willen we daarmee niet stellen dat dit de enige vorm van zware en georganiseerde misdaad is die van belang is. Ook 'traditionele' vermogenscriminaliteit blijft een aandachtspunt. Nederland staat nog altijd hoog in de lijst van landen waar de meeste ladingdiefstallen gepleegd worden, bijvoorbeeld. En tot slot verdienen ook de 'misdademarkten' rondom mensenhandel en -smokkel, illegale vuurwapens, de handel in beschermde flora en fauna, en afvalverwerking de aandacht.

3.3 Ondermijnende effecten

Sinds een aantal jaren spreken we in Nederland in relatie tot georganiseerde criminaliteit over ondermijning. Hoewel er geen exacte definitie van dat begrip voorhanden is, verwijst de term in algemene zin naar de aantasting van instituties en de legale economie door criminele activiteiten, maar bijvoorbeeld ook naar maatschappelijke effecten, zoals normvervaging, en gevolgen voor het milieu.⁹² Lam en collega's (2017) onderscheiden vijf manieren waarop ondermijnende criminaliteit impact heeft.⁹³ Het gaat om aantasting van het financieel-economische stelsel; van de leefbaarheid; van de ecologische omgeving; van de moraliteit en het rechtsgevoel en van de rechtsstaat en zijn instituties.

In de praktijk zijn deze verschillende effecten analytisch meestal niet scherp van elkaar te onderscheiden. Een criminele familie die zich bezighoudt met synthetische drugsproductie 'scoort' al gauw op alle kenmerken. Er wordt geld verdiend waarover geen belasting wordt betaald en dat wordt gestoken in bedrijfjes die anderen kunnen wegconcurreren omdat ze meer dienen voor witwassen dan om er geld aan te verdienen; de inkomsten kunnen bijvoorbeeld worden gebruikt om dure voertuigen aan te schaffen waarmee door de buurt wordt gescheurd en bewoners kunnen worden geïntimideerd om muren van stilzwijgen overeind te houden; het chemische afval van de

91 P. Tops en J. Tromp. 'Volg het drugsgeld, wees blij met weinig', *de Volkskrant*, 19 augustus 2019.

92 Zie voor een bespreking van een aantal definities: J. Lam, R. van der Wal en N. Kop, 2018, *Sluipend gif. Een onderzoek naar ondermijnende criminaliteit*. Den Haag: Boom Criminologie.

93 Lam, Van der Wal en Kop, 2018.

drugsproductie wordt in het bos gedumpt en richt daar milieuschade aan; andere burgers kunnen in bewondering gaan opkijken naar de familie, bijvoorbeeld als die zich ook als 'weldoener' gaat opstellen en de plaatselijke voetbalclub gaat sponsoren; het imago van de overheid kan ernstig worden geschaad als die kennelijk niet in staat is om deze 'onaantastbare' criminelen aan te pakken.

Over ondermijning wordt soms wat sceptisch gedaan. Uiteraard is het een modewoord voor iets wat in essentie niet nieuw is: de voornoemde vormen van negatieve impact van zware en georganiseerde misdaad waren in Nederland dertig jaar geleden ook al aan de orde en in andere landen nog veel eerder. Het begrip valt – net als 'georganiseerde criminaliteit' trouwens – lastig te definiëren, waardoor het meer een *sensitising concept* is dan een afgebakend fenomeen. Tegelijkertijd kan iedereen zich er wel iets bij voorstellen en drukt het een urgentie uit die zich ook in budgetten vertaald ziet. Ondermijning afdoen als een hype, gaat daarom veel te ver. Daarvoor zijn er in de afgelopen jaren op het vlak van misdaad, zoals hiervoor werd geschetst, te veel zaken veranderd.

Het staat buiten kijf dat georganiseerde misdaad bijzonder lucratief is. In 2013 deed de schatting dat de wietecconomie in alleen al de regio Tilburg een omvang had van 800 miljoen euro per jaar, veel stof opwaaien. Meer recent kwam een schatting van de waarde van de gehele keten van synthetische drugsproductie afkomstig uit Nederland uit op 18,9 miljard euro per jaar. Een voorzichtige schatting van de omvang van de illegale economie in Nederland, bedraagt 4,6 miljard euro per jaar. Hoewel deze schattingen wetenschappelijk gezien tal van haken en ogen kennen, valt het niet te ontkennen dat van dergelijk groot geld ondermijnende effecten uitgaan. Dat geldt ook wanneer we onderkennen dat in de onderwereld – net als in de bovenwereld – slechts weinigen grootverdieners zijn en veruit de meeste inkomsten van de kleinere criminele vissen verdampen in, niet altijd even verstandige, consumptieve bestedingen.

Met enige regelmaat is ook sprake van crimineel weldoenerschap, waarbij bijvoorbeeld sportclubs of andere maatschappelijke doelen financieel worden ondersteund. Dit levert dan wel niet direct nieuwe inkomsten op, maar wel *goodwill* en het helpt bij het opbouwen van een respectabel imago.⁹⁴ Bij criminelen met een Turkse of Marokkaanse link, zien we dat het geld vaak wordt gestoken in bezittingen in het geboorteland van henzelf, of van hun ouders of grootouders.

Toch is er genoeg reden tot zorg. De overheid slaagt er maar in zeer beperkte mate in om het illegaal verdiende geld weer 'af te pakken' of terug te vorderen. We beschikken bovendien niet over systematisch inzicht in waar het criminele geld van de grootverdieners blijft. Hun zichtbare bestedingen beperken zich doorgaans tot luxegoederen, zoals kleding, auto's, elektronische *gadgets* en het goede leven in de vorm van horeca, restaurants, feesten en vakanties. Investeringszinnen zijn sinds jaar en dag vooral zichtbaar in het vastgoed, waarbij het soms om tientallen panden kan gaan. Doorgaans zijn de 'misdadondernemers' betrokken bij kleinschalige bedrijven. Dat lijkt onschuldiger dan het is. Zo zijn bijvoorbeeld kleine aannemers- of installatiebedrijfjes (de mannen)

94 Bruinsma, Ceulen en Spapens, 2018a.

of nagel- en zonnestudio's (hun vrouwen of vriendinnen) relatief talrijk. Het is voorts voor iedereen in de buurt zichtbaar dat er dingen niet kloppen, zoals dat er zelden een klant te zien valt, of dat een succesvol aannemer nooit schijnt te werken. Voor omwonenden is het frustrerend wanneer daar niet tegen wordt (of kan worden) opgetreden. Een volgend probleem is dat het aantal burgers dat op een of andere wijze direct of indirect bij georganiseerde misdaad betrokken is geraakt, in de afgelopen decennia sterk is gegroeid. De directe betrokkenheid is eerst en vooral een gevolg van de wietteelt die aanzienlijk arbeidsintensiever is dan bijvoorbeeld de grootschalige smokkel of productie van verdovende middelen en bovendien een stuk laagdrempeliger toegankelijk dan de voornoemde en meeste andere vormen van zware criminaliteit. Daarnaast groeiden ook outlaw motorcycle gangs spectaculair in aantal en ledentallen, een ontwikkeling die niet los kan worden gezien van de algemene criminaliteitsproblemen. Zo bleek uit recent onderzoek dat vijfentachtig procent van de leden een strafblad heeft.⁹⁵ Hoewel er geen cijfers beschikbaar zijn, is een specifiek punt van zorg van autoriteiten de instroom van jeugdigen in de georganiseerde misdaad. Deze nieuwe aanwas wordt voor een deel via bestaande sociale netwerken van familie en van vrienden, veelal in de eigen buurt, gevoed. Criminelen lijken echter ook aan *talentspotting* te doen, zoals motorbendes die bijvoorbeeld het oog houden op gewelddadige jonge leden van de harde kernen van voetbalclubs.⁹⁶ Voor andere criminele klusjes lijkt de instapdrempel voor jongeren onrustbarend laag: uit onderzoek in de gemeente Tilburg bleek dat het zelfs voor minderjarigen relatief gemakkelijk was om bij te verdienen door werkzaamheden in de wiet te verrichten. Het was in hun perceptie zeker niet zo dat zoiets wilde zeggen dat ze daarmee in de greep van het misdaadmilieu zouden raken, maar dat zij in en uit konden stappen wanneer ze wilden. Het leidde al eens tot de noodkreet van een Turks-Nederlandse vader die zich afvroeg hoe hij moest voorkomen dat zijn kinderen zouden kiezen voor dit gemakkelijke geld. Daar komt bij dat, vooral in de stedelijke achterstandswijken schijnbaar geslaagde (jonge) criminelen als rolmodellen kunnen dienen voor anderen, omdat ze geld in overvloed lijken te hebben, dat laten zien met luxe en daarmee ook niet te klagen hebben over vrouwelijke aandacht.

Een subtielere vorm van impact is dat georganiseerde misdaad waartegen zo op het oog de overheid en de samenleving weinig weerwoord hebben, een normaliserende werking heeft. Dit is met name zichtbaar ten aanzien van verdovende middelen. Nederland heeft van oudsher een aanzienlijk tolerantere houding ten opzichte van drugs dan de landen om ons heen. Toen politiechef Wilbert Paulissen er enige tijd geleden op wees dat gebruikers die er in het weekend geen probleem in zien om een pil of een lijntje cocaïne te nemen, of meer dan één, daarmee ook de omvangrijke drugsindustrie in stand houden, trok dat de nodige aandacht in de media. Hoewel daar terecht tegen kan worden ingebracht dat het overgrote deel van de Nederlandse drugsindustrie draait op export en doorvoer, en dat het dus weinig uit zou maken als vanaf morgen

95 A. Blokland, M. Soudijn en E. Teng, 2014, We zijn geen padvindders. Een verkennend onderzoek naar de criminele carrières van leden van één procent motorclubs, *Tijdschrift voor criminologie*, 56, 3, pp. 3-28.

96 M. Bruinsma, R. Ceulen en T. Spapens, 2018b, *Instromen in ondermijnende misdaad: Kennisdocument vroegsignalering van (jonge) instromers in criminele netwerken*. Gemeente Tilburg.

iedereen in ons land de roesmiddelen afzweert, had hij daarmee wel een fundamenteel punt. Gedogen leidt linksom of rechtsom tot acceptatie.⁹⁷

Enigerlei vorm van acceptatie brengt ook een risico van instroom met zich mee. Het is immers de vraag of Nederlanders zich nog wel realiseren dat in de meeste andere landen drugsgebruik en zeker drugshandel, nog altijd streng wordt bestraft. In de zomer van 2019 deed zich een drietal opmerkelijke gevallen voor die dat lijken te illustreren. Het ging om (relatief) bekende Nederlandse atleten en een actrice die werden aangehouden vanwege het smokkelen of verhandelen van verdovende middelen, dat laatste op festivals in België en Hongarije. Niet alleen hun achtergrond, maar ook de schijnbare naïviteit van de *dealers* was hoogst opmerkelijk. Zeker de in Hongarije aangehouden verdachten hadden nog net geen neonreclame meegebracht om op de festivalcamping hun winkel in roesmiddelen te adverteren, terwijl ze de kans liepen (en op het moment van schrijven nog altijd lopen) op een levenslange gevangenisstraf. Ook bij de veelbesproken coffeeshophouder Johan van Laarhoven, die tot voor kort in Thailand was gedetineerd wegens witwassen, maar de rest van zijn celstraf inmiddels in Nederland mag uitzitten, kan de vraag worden opgeworpen waarom hij – en zijn adviseurs – niet beseften dat in het buitenland inkomsten uit een coffeeshop als drugsgeld worden gezien, ook al is er in Nederland netjes – of niet netjes, zoals de verdenking ten aanzien van Van Laarhoven luidt – belasting over betaald.

Tot slot kan worden gewezen op het soms zware geweld dat in de onderwereld wordt gebruikt, vaak straffeloos omdat er geen daders, of opdrachtgevers, kunnen worden aangehouden. Het ophangen van handgranaten aan de deur van bedrijfspanden met het doel deze gesloten te krijgen, is een recent ‘modeverschijnsel’. Echter, met name de Amsterdams/Utrechtse ‘Mocro-maffia’ heeft in de afgelopen jaren de geweldsgrenzen verlegd door op klaarlichte dag met automatische wapens liquidaties te laten plegen, zonder veel acht te slaan op de aanwezigheid van voorbijgangers, terwijl met enige regelmaat ook een ‘vergismoord’ werd gepleegd, waarbij een onschuldige buitenstaander slachtoffer werd. Voorts werden ook familieleden van personen waarmee (kennelijk) een conflict bestond, als doelwit gebruikt en recentelijk werd zelfs een advocaat het slachtoffer. Last but not least kunnen we wijzen op het soms grensoverschrijdende geweld, met het afgehakte hoofd van Nabil Amzieb dat in 2016 werd aangetroffen voor een *shishalounge* in Amsterdam als meest huiveringwekkend voorbeeld.

3.4 Het belang van familie

Ofschoon er tot op heden, zowel in Nederland als internationaal, weinig tot geen systematische aandacht aan families in de georganiseerde misdaad is besteed en evenmin aan het vraagstuk van intergenerationele overdracht binnen zulke families, wordt het belang van familierelaties in de literatuur over georganiseerde criminaliteit al lange tijd onderkend. Daarbij ligt de nadruk op het onderling vertrouwen dat een familieband

97 T. Spapens, 2012, The Question of Regulating Illegal Markets. The Gambling and Cannabis Markets in the Netherlands, *GSTF Journal of Law and Social Sciences*, 2(1), pp. 30–37.

met zich meebrengt; vertrouwen dat met name bij vormen van handelscriminaliteit van essentieel belang is. Vandaar dat we bijvoorbeeld bij drugs- of mensensmokkel vaak criminele samenwerkingsverbanden zien die, althans in de kern, gebaseerd zijn op familiebanden, maar ook op vriendschapsrelaties.⁹⁸

In landen waar de inwoners in belangrijke mate afhankelijk zijn van relaties om de bureaucratie te omzeilen en dingen gedaan te krijgen, zoals bij het verkrijgen van overheidsdiensten of medische verzorging, of waar de verzorgingsstaat (grotendeels) ontbreekt om tegenslagen op te vangen, spelen familienetwerken cultuurhistorisch een cruciale rol. Het is dan ook niet vreemd dat we het belang van dergelijke structuren ook terugzien in de onderwereld. In Calabrië, bijvoorbeeld, wordt de kern van de clans van de 'Ndrangheta nog altijd in belangrijke mate gevormd door families die hun machtspositie in de dorpen of steden waar ze wonen soms al ruim honderd jaar hebben weten te consolideren.⁹⁹ In de Verenigde Staten liet een befaamd onderzoek van Ianni en Reuss-Ianni naar vijf Italiaans-Amerikaanse maffiafamilies, zien hoeveel belang werd gehecht aan de voortzetting van deze 'dynastieën', tot en met het arrangeren van huwelijken toe.¹⁰⁰

Daarmee is overigens niet gezegd dat het begrip 'maffiafamilie' altijd naar werkelijke families verwijst: zeker in grotere criminele samenwerkingsverbanden hebben lang niet alle leden familiebanden. Een louter op bloedbanden gebaseerde criminele organisatie houdt ook risico's in. De samenstelling van de familie is immers geheel, of tenminste gedeeltelijk, bekend. Hoewel soms sprake is van een dusdanige wirwar van (gebroken) relaties en kinderen met uiteenlopende partners, dat het reconstrueren van de stamboom voor een buitenstaander een uitdaging op zichzelf is. Meestal valt echter wel te achterhalen hoe de familie is samengesteld en hoe de hiërarchische verhoudingen liggen. Een andere beperking van een misdaadfamilie is dat bepaalde kennis en vaardigheden wellicht niet binnen de vertrouwde kring kunnen worden gevonden, waardoor de familie zich ook in de eigen criminele mogelijkheden beperkt. Een puur op familiebanden gebaseerde criminele groep ontwikkelt zich, wanneer deze groeit, doorgaans dan ook tot een meer op functionele bindingen gebaseerde structuur, waarbinnen de 'misdadondernemer' en enkele van diens familieleden dan vaak wel de kern blijven vormen.

In Nederland zijn sinds het begin van de jaren negentig vele studies verricht naar georganiseerde misdaad, die doorgaans gebaseerd zijn op dossiers van strafrechtelijke onderzoeken die werden uitgevoerd door de politie en andere opsporingsinstanties. Voorbeelden zijn het omvangrijke onderzoek naar de stand van zaken van de georga-

98 Zie bijvoorbeeld: E. Kleemans, E. van den Berg en H.G. van de Bunt, 1998, *Georganiseerde criminaliteit in Nederland*. Den Haag: WODC; T. Spapens, 2006, *Interactie tussen criminaliteit en opsporing*. Antwerpen/Oxford: Intersentia; H.G. van de Bunt, D. Siegel, en D. Zaitch, 2014, The social embeddedness of organized crime, in: L. Paoli, (red.), *The Oxford Handbook of Organized Crime*. Oxford: Oxford University Press, pp. 321-339; Kruisbergen, Roks en Kleemans, 2019.

99 E. Ciconte, 1992, *Ndrangheta dall'Unità a oggi*. Rome: Laterza; N. Gratteri en A. Nicaso, 2010, *Fratelli di sangue: storie, boss e affari della 'ndrangheta, la mafia più potente del mondo*. Milaan: Oscar Mondadori.

100 F. Ianni en E. Reuss-Ianni, 1972, *A Family Business: Kinship and Social Control in Organized Crime*. New York, NY: Russell Sage Foundation.

niseerde misdaad in Nederland, dat in 1996 werd uitgevoerd in het kader van de Parlementaire Enquête Opsporingsmethoden (PEO) en de Monitor georganiseerde criminaliteit, die vanaf 1998 wordt gerapporteerd en waarvan thans vijf edities het licht hebben gezien. Ook de politie verricht al sinds jaar en dag fenomenonderzoeken naar specifieke vormen van georganiseerde misdaad, die sinds 2004 met name in de context van de nationale dreigingsbeelden worden gepresenteerd.¹⁰¹ In al deze rapporten komt het woord 'familie' (veelvuldig) voor, zelfs in relatie tot 'moderne' vormen van cyber-crime.¹⁰²

Verwijzingen naar familiebanden vinden we in de diverse publicaties eerst en vooral terug wanneer het gaat om criminele samenwerkingsverbanden die worden gedomineerd door personen met migratieachtergrond. Zo wordt in de literatuur vaak verwezen naar Marokkaanse, Turkse, Joegoslavische, Surinaamse, Colombiaanse en Israëli-sche familienetwerken en naar families met een Roma-achtergrond.¹⁰³ Daarbij kan het gaan om familieverbanden waarvan alle, of de meeste, leden in Nederland woonachtig zijn, maar ook om families waarvan slechts enkele personen, al dan niet tijdelijk, in ons land verblijven. Het grootste deel van de familie woont bijvoorbeeld nog in het land van herkomst, of verspreid over andere landen. Het kan ook gaan om maar één persoon uit een buitenlandse criminele familie, die vanwege de liefde in Nederland terecht is gekomen, en uiteraard vice versa. Binnen de 'Hollandse' netwerken, zien we vooral verwijzingen naar criminele families uit de woonwagenwereld.

Hoewel we in het kader van ons eigen onderzoek naar zeven Brabantse families in de georganiseerde misdaad geen totaaloverzicht van aantallen en achtergronden van criminele families hebben gemaakt, bleek dat familienetwerken allerlei uiteenlopende achtergronden kunnen hebben, hoewel ze doorgaans wel uit wijken of dorpen met hechte familiestructuren afkomstig lijken te zijn.¹⁰⁴

Familieleden zijn op een aantal manieren functioneel in de context van de zware misdaad. Om te beginnen, en zoals al werd aangeduid, verschaffen het gezin en de bredere familie een mate van vertrouwdeheid, afscherming en beschikbaarheid die op andere manieren maar moeilijk te organiseren is.¹⁰⁵ Familieleden kunnen derhalve worden ingezet voor het uitvoerende criminele handwerk, zoals wietteelt, diefstallen, fraude enzovoort. Een crimineel samenwerkingsverband dat zich een aantal jaren geleden bezighield met ladingdiefstallen bestond bijvoorbeeld uit een hoofdpersoon, zijn vriendin en haar broer, aangevuld met enkele vrienden, terwijl de grootouders behulpzaam

101 Daarnaast is inmiddels een veelheid aan eenmalige beleidsstudies verschenen, alsmede proefschriften en ander meer theoretisch-wetenschappelijk onderzoek dat zich richt op georganiseerde misdaad. Nederland kan in dit onderzoeksveld dan ook mondiaal worden gezien als een van de voortrekkers op dit terrein.

102 E. Kruisbergen, E. Leukfeldt, E. Kleemans en R. Roks, 2018, *Georganiseerde criminaliteit en ICT*. Den Haag: WODC; Kruisbergen, Roks en Kleemans, 2019.

103 Hoewel er ook gemeenschappen van Roma en Sinti bestaan die al eeuwenlang in Nederland woonachtig zijn, lijkt het hier vooral te gaan om families die meer recent geïmmigreerd zijn, of die tijdelijk in ons land verblijven, zoals leden van mobiele bendes.

104 Moors en Spapens, 2017.

105 P. Klerks, 2004, *Criminele carrières*. Paper gepresenteerd tijdens CIROC, VU Amsterdam, 31 maart 2004.

waren bij het online opzoeken van de verkoopwaarde van de gestolen spullen.¹⁰⁶ Meer recentelijk zagen we bij fraude met persoonsgebonden budgetten in de zorg diverse malen voorbeelden waarin soortgelijke gezinsverbanden actief waren.¹⁰⁷

De tweede manier waarop familieleden worden ingeschakeld, is voor activiteiten die, althans naar de letter van de wet, legaal zijn. Zo bleek uit onderzoek naar de Tilburgse wietwereld dat Turkse criminele samenwerkingsverbanden vaak familieleden contante geldbedragen – onder de meldingsgrens van 10.000 euro – lieten meenemen, wanneer zij op vakantie gingen naar het land van herkomst.¹⁰⁸ Omgekeerd kunnen in het buitenland woonachtige familieleden worden ingezet om te verklaren dat zij bijvoorbeeld geld hebben geschonken of geleend dat in Nederland wordt gebruikt voor investeringen in bedrijven of vastgoed. Dat laatste gebeurt met name wanneer zij woonachtig zijn in landen waar de Nederlandse autoriteiten niet de gelegenheid krijgen om na te gaan waar de familieleden de inkomsten aan hebben ontleend. Familieleden kunnen vanzelfsprekend ook worden ingeschakeld om roerende of onroerende goederen op hun naam te zetten, of om op te treden als eigenaar van een bedrijf, zitting te nemen in een bestuur enzovoort. Last but not least kunnen familieleden die wel een bonafide maatschappelijke carrière hebben gemaakt, hand- en spandiensten leveren. Een voorbeeld is dat één familielid advocaat is geworden en vervolgens de criminele familieleden juridisch bij gaat staan.

Tot slot zorgen familiebanden ook voor onderlinge loyaliteit. Een vorm die vaker wordt aangetroffen, is het financieel verzorgen van gezinnen die achterblijven zonder inkomsten wanneer een gezinslid, doorgaans de vader, tot een forse gevangenisstraf wordt veroordeeld. Dit is uiteraard niet louter filantropie, maar ook een methode om zwijgzaamheid te bevorderen.

3.5 **Besluit: het belang van een integrale systeemgerichte aanpak**

In dit hoofdstuk hebben we kort het bredere kader van het onderhavige onderzoek geschetst: de problematiek van de georganiseerde misdaad in Nederland en de ondermijnende effecten die daarvan uitgaan, gekoppeld aan de belangrijke rol die familiebanden en criminele families daarbij spelen. De afgelopen jaren is in Nederland de nadruk steeds meer komen te liggen op een integrale aanpak van zware en georganiseerde misdaad, waarbij het Openbaar Ministerie, de politie, de Belastingdienst, de gemeenten en andere handhavende instanties met elkaar samenwerken. Meer recentelijk is ook het besef groeiende dat naast deze meer repressieve benadering, ook preventie aandacht behoeft. Daarbij gaat het eerst en vooral om het voorkomen dat nieuwe aanwas instroomt in het milieu van georganiseerde criminaliteit, naar het bevorderen van uitstroom van degenen die daar al deel van uitmaken. In het onderhavige onder-

106 D. Vandaele, T. Spapens en C. Fijnaut, 2008, *De strafrechtelijke rechtshulpverlening van België, Duitsland en Frankrijk aan Nederland*. Antwerpen/Oxford: Intersentia.

107 Bruinsma, Ceulen en Spapens, 2018a.

108 RIEC Zuidwest, Integraal Afpakteam en Tilburg University, 2013, *Integraal Appèl. Een confronterend straatbeeld van criminele ondermijning van de samenleving (vertrouwelijk)*. Oosterhout/Breda/Tilburg.

zoek ligt, zoals aangeduid, de focus op criminele families, en daarbinnen weer op gezinsstructuren. In het volgende hoofdstuk gaan we allereerst in op wat uit de wetenschappelijke literatuur bekend is over integrale familie- en gezinsaanpakken waarin een systeemgerichte benadering wordt gehanteerd om repressieve en preventieve interventies afzonderlijk en gecoördineerd gestalte te laten krijgen.

4 **Integrale systeemgerichte interventies: wat weten we uit de literatuur?**

4.1 **Inleiding**

Om zicht te krijgen op de vraag welke interventies ten aanzien van criminele families mogelijk en veelbelovend zijn, is allereerst een literatuuronderzoek uitgevoerd. Het vertrekpunt van deze literatuurstudie werd gevormd door studies over systeemgerichte aanpakken gericht op criminele familienetwerken die actief zijn in de georganiseerde criminaliteit. Bij een systeemgerichte aanpak worden de interventies niet enkel gericht op de verdachte, maar wordt ook zijn of haar gehele leefsysteem onderdeel van de aanpak. Dit houdt in dat bijvoorbeeld voor het gehele gezin, familie of groep waarbinnen de crimineel functioneert, een behandelplan wordt opgesteld.

In dit hoofdstuk beschrijven we op hoofdlijnen wat de wetenschappelijke literatuur leert over integrale aanpakken waarin een systeemgerichte benadering wordt gehanteerd. Paragraaf 4.2 gaat in op systeemgerichte interventies en hun doelen. Paragraaf 4.3 geeft vervolgens een overzicht van deze studies, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen interventies die de ouders, respectievelijk het volledige gezin dan wel problematische jeugdgroepen centraal stellen. Het hoofdstuk sluit af (paragraaf 4.4) met een overkoepelend beeld van de bestudeerde aanpakken.

4.2 **Systeemgericht interveniëren**

Op voorhand kunnen we vaststellen dat voor dit onderwerp in de wetenschappelijke literatuur in zeer beperkte mate aandacht is. Er bestaan nauwelijks evaluaties van interventies en werkwijzen die expliciet bedoeld zijn om families die diep in de zware misdaad zitten, aan te pakken. Bovendien constateren we dat integrale en systeemgerichte aanpakken, waarin in samenhang aandacht wordt besteed aan repressie, preventie en weerbaarheid, en die voor de lange termijn binnen gezinnen worden toegepast, weliswaar bestaan (zij het in beperkte mate), maar dat op een enkele uitzondering na die aanpakken in Nederland nog niet systematisch zijn geëvalueerd.

Wat we tijdens ons literatuuronderzoek wel tegenkwamen, was een scala aan interventies gericht op het dempen van risicofactoren bij (jonge) kinderen en adolescenten. Het betreft ondersteuning van gezinssystemen bij het proces van opvoeden, preventie van antisociaal gedrag en criminaliteit, tegengaan van middelengebruik, omgaan met trauma, verbeteren van de ouder-kindrelatie (tijdens en na detentie), en werkwijzen om

mensen te helpen die kampen met meervoudige leefstijlproblematiek (schulden, huisvesting, werk).

Meestal hebben deze interventies en methodieken niet als primair doel het doorbreken van intergenerationele overdracht van criminaliteit. Maar het wordt wel beschouwd als een belangrijk neveneffect dat ofwel kinderen minder risico lopen om in de criminaliteit terecht te komen, ofwel dat via de ouder(s) in positieve zin invloed kan worden uitgeoefend op de overdracht van criminaliteit, antisociaal en gewelddadig gedrag van (groot)ouders op kinderen.

4.2.1 *Specifieke doelen van familie- en gezinsgerichte aanpakken*

Bij de selectie van studies gingen we uit van aanpakken en/of interventies die waren gericht op drie afzonderlijke doelen. Het eerste doel was het doorbreken van intergenerationele overdracht van criminaliteit, of het openbreken van gesloten leefgemeenschappen waarin aantoonbaar sprake is van criminaliteit. In de tweede plaats keken we naar aanpakken die bedoeld waren om de negatieve effecten van multiproblematiek in gezinnen waarin ouders en/of kinderen crimineel actief zijn, te voorkomen en/of te verminderen. Het derde doel waarop we selecteerden, was het versterken van de weerbaarheid van de directe sociale en fysieke omgeving van criminele families door middel van systeemgerichte interventies.

Doorbreken van intergenerationele overdracht van criminaliteit

In de literatuur worden verschillende mechanismen gevonden die mogelijk (al dan niet in combinatie met elkaar) een rol spelen in de intergenerationele overdracht van criminaliteit. Grofweg zijn er zes typen verklaringen.¹⁰⁹

In de sociale-leertheorie staat de interactie tussen ouders en hun kinderen centraal. Die leren van hun ouders door observatie en bekrachtiging. Ouders geven via de opvoeding bepaalde attitudes mee, bijvoorbeeld ten aanzien van het plegen van delicten, of laten bepaald agressief voorbeeldgedrag zien. Kinderen kunnen dit gedrag gaan imiteren of leren dat het acceptabel is om dit soort gedrag te vertonen.¹¹⁰

Een tweede verklaring is de zogenoemde cyclus van deprivatie: het is niet zozeer het criminele gedrag dat wordt overgedragen van ouders op kinderen, maar veeleer is er sprake van het doorgeven van problemen en risicofactoren die gerelateerd zijn aan

109 V.E. Eichelsheim, 2019, Crimineel gedrag over de levensloop én over generaties: de rol van het gezin, *Tijdschrift voor Criminologie*, 61(2), pp. 132-147; S. Besemer, S.I. Ahmad, S.P. Hinshaw en D.P. Farrington, 2017, A systematic review and meta-analysis of the intergenerational transmission of criminal behavior, *Aggression and violent behavior*, 37, pp. 161-178; C.C. Bijleveld en M. Wijkman, 2009, Intergenerational continuity in convictions: a five generation study, *Criminal behaviour and mental health*, 19(2), pp. 142-155; M. van de Rakt, 2011, *Two generations of crime: The intergenerational transmission of criminal convictions over the life course*, s.l., [proefschrift]; S. Besemer, 2012, *Intergenerational transmission of criminal and violent behavior*. Leiden: Sidestone Press, [proefschrift].

110 A. Bandura, 1978, Social learning theory of aggression, *Journal of Communication*, 28(3); E.H. Sutherland en D.R. Cressey, 1947, *Principles of Criminology*, 7th ed. Philadelphia: J.B. Lippincott Company; Van Dijk, Kleemans en Eichelsheim, 2018.

crimineel gedrag, zoals armoede, financiële zorgen, laag opleidingsniveau, beperkte sociale mobiliteit en drugsgebruik.

Een derde verklaring ligt in zogenaamde mediërende risicofactoren op individueel niveau, in relatie tot criminaliteit (zoals zelfcontrole en intelligentie), op gezinsniveau (zoals scheiding van ouders, huiselijk geweld en een niet-adequate opvoedingsstijl), en op omgevingsniveau (zoals school, vrijetijdsbesteding en vrienden).

Ten vierde kan er sprake zijn van een registratie- of detectiebias. Kinderen van ouders die geregistreerd staan bij overheden, politie of andere (zorg)instanties hebben zelf ook meer kans om opgenomen te worden in dergelijke registratiesystemen. Bovendien zouden ze ook sneller als overtredders/plegers worden opgemerkt (ten opzichte van leeftijdsgenoten zonder criminele ouders) doordat hun families meer in de gaten worden gehouden door politie en/of hulpverlening. Daarmee ligt overschatting van intergenerationele overdracht van criminaliteit op de loer, als alleen officiële registratiedata (politie en justitiegegevens) worden meegenomen. De labelingtheorie stelt voorts dat stigmatisering ook een rol kan spelen, omdat kinderen uit criminele, overlastgevende of anderszins problematische gezinnen last kunnen hebben van het negatieve label dat zij al op jonge leeftijd opgeplakt krijgen. De aanname is dat zij meer kans hebben daadwerkelijk aan negatieve verwachtingen te gaan voldoen en zelf ook in de problemen raken.¹¹¹

Ten vijfde is er groeiende aandacht voor de rol van genetische factoren in de intergenerationele overdracht van crimineel gedrag.¹¹²

De zesde verklaring stelt dat de partnerkeuze mogelijk een rol speelt. *Assortative mating* – het (onbewust) aangaan van een relatie met iemand die vergelijkbare kenmerken heeft (in dit geval ook crimineel gedrag vertoont of accepteert) – kan de overdracht van generatie op generatie versterken. Onderzoek laat namelijk zien dat kinderen een hoger risico hebben in de criminaliteit te belanden als *beide* ouders crimineel zijn dan als maar één van de twee ouders een strafblad heeft.¹¹³ Dat moeders een belangrijke rol spelen in de overdracht van criminaliteit is evident.¹¹⁴

Tot slot wordt met name in de overdracht van zwaardere misdaad ook gesproken van sociale gelegenheidsstructuur.¹¹⁵ Deze verklaring zoomt in op het belang van sociale relaties bij het plegen van winstgevende georganiseerde criminaliteit. Georganiseerde criminaliteit kan namelijk alleen in samenwerking en vergt daarom een operationeel

111 S. Besemer, D.P. Farrington en C.C. Bijleveld, 2017, Labeling and intergenerational transmission of crime: The interaction between criminal justice intervention and a convicted parent, *PloS one*, 12(3). Doi.org/10.1371/journal.pone.0172419

112 S.G.A. van de Weijer, M.B. Augustyn en S. Besemer, 2017, Intergenerational transmission of crime, *The Routledge International Handbook of Life-Course Criminology*, pp. 279-297.

113 G. Besjes en R. van Gaalen, Jong geleerd, fout gedaan?, *Bevolkingstrends*, 2, 2008, pp. 23-31.

114 A.M.M. van Dijk, E.R. Kleemans en V.E. Eichelsheim, 2019, De moeder als facilitator van intergenerationele overdracht binnen de georganiseerde misdaad, *Tijdschrift voor Criminologie*, 61(2), pp. 187-202; O. Ingrassi, 2007, Women in the 'Ndrangheta: The Serrano-Di Giovine case, in: Fiandaca, G. (red.). *Women and the mafia*. New York: Springer, pp. 47-52.

115 E.W. Kruisbergen, H.G. van de Bunt en E.R. Kleemans, 2012, *Georganiseerde criminaliteit in Nederland. Vierde rapportage op basis van de Monitor Georganiseerde Criminaliteit*. Reeks Onderzoek en Beleid 252. Den Haag: WODC, Boom Juridische Uitgevers.

netwerk: contacten die kunnen helpen om bepaalde diensten of voordelen te verwerven.¹¹⁶ Kinderen van zware criminelen krijgen de nodige contacten mogelijk in de schoot geworpen.¹¹⁷ 'Misdaadondernemers' lijken voor het uitvoerende criminele handwerk inderdaad vaak een beroep te doen op kennissen uit de buurt. Daar staat tegenover dat een operationeel netwerk alleen niet voldoende is om een criminele leidersrol te kunnen vervullen. Daarvoor zijn ook kwaliteiten nodig die niet per se overdraagbaar zijn van generatie op generatie.¹¹⁸

Het doorbreken van dit intergenerationele patroon is dus geen eenvoudige opgave. Het vraagt een gelaagde aanpak: gericht op criminele individuen, maar ook op gezinsverbanden en op de directe sociale omgeving van criminele gezinnen in de buurt waar ze wonen.

Het verminderen van de negatieve effecten van multiprobleemgezinnen

De aanpak van multiprobleemgezinnen is geënt op allerlei vormen van multisysteemtherapie.¹¹⁹ Deze interventie richt zich op personen die ernstig antisociaal gedrag vertonen. Die krijgen gedurende enkele maanden een individuele behandeling, zoals cognitieve gedragstherapie, terwijl ook aandacht wordt besteed aan hun interpersoonlijke relaties thuis, op straat, op school en dergelijke. Daarmee worden met name de familie en vrienden ook in het programma betrokken. Multisysteemtherapie lijkt tevens een gunstige invloed uit te oefenen op het gedrag van broertjes of zusjes.¹²⁰

In de literatuur vinden we verschillende definities van multiprobleemgezinnen, hoog-risicogezinnen of de in Engeland gebruikte term '*troubled families*'.¹²¹ De term multiprobleemgezinnen wordt wel gedefinieerd als: '*een gezin bestaande uit minimaal een ouder en een kind dat langdurig kampt met een combinatie van sociaal-economische en psychosociale problemen.*' Deze problemen variëren in ernst, zijn veelal intergenerationeel en spelen deels tegelijkertijd, waardoor ze verweven zijn met elkaar.¹²² Het gaat over gezinnen die kampen met meervoudige, complexe problematiek, die op zijn beurt weer kan leiden tot verwaarlozing of kindermishandeling. Ze worstelen met opvoe-

116 E.R. Kleemans en C.J. de Poot, 2008, Criminal Careers in Organized Crime and Social Opportunity Structure, *European Journal of Criminology*, 5, pp. 69-98.

117 Van Dijk, Kleemans en Eichelsheim, 2018.

118 T. Spapens en H. Moors, 2019, Intergenerational transmission and organised crime: A study of seven families in the south of the Netherlands, *Trends in Organized Crime*, pp. 1-15. Doi: 0.1007/s12117-019-09363-w.

119 Konijn et al., 2007; Van Noije en Wittebrood, 2008.

120 J. Rubin, L. Rabinovich, M. Hallworth en E. Nason, 2006, *Interventions to reduce antisocial behaviour and crime. A review of effectiveness and costs*. Cambridge: RAND Europe.

121 De term 'multiprobleemgezinnen' stuit bij sommige wetenschappers overigens op de nodige kritiek. Tausendfreund en collega's geven aan liever te schrijven over 'families in multi-probleem situaties'. Volgens hen leidt de term 'multiprobleemgezinnen' tot een risico dat de complexiteit van de unieke dynamiek tussen sociaal-economische en psychosociale problematiek onvoldoende wordt onderkend. Door te verwijzen naar 'multi-probleem situaties' wordt in hun ogen het accent van de problemen verschoven van de familie zelf naar een situatie waar een familie zich in bevindt. T. Tausendfreund, J. Knot-Dickscheit, G. Schulze, E.J. Knorth en H. Grietens, 2016, Families in multi-problem situations: Backgrounds, characteristics, and care services, *Child & Youth Services*, 37(1), pp. 4-22. Ook de term '*troubled families*' ontmoet de nodige kritiek. Zo zou deze leiden tot stigmatisering en een negatief label op deze gezinnen plakken: J. Hoggett en E. Frost, 2018, The troubled families programme and the problems of success, *Social Policy and Society*, 17(4), pp. 523-534.

122 Tausendfreund et al., 2016.

dingsproblemen, maar ook met relatieproblemen, financiële problemen en andere moeilijkheden die stress veroorzaken. De ernst en de gelaagdheid van de problematiek waarmee deze gezinnen kampen, brengt hen doorgaans met veel professionele hulpverleningsinstanties in contact. In de meeste gevallen kloppen deze gezinnen niet zelf aan bij deze instanties maar vangen professionals signalen op en komt er zo hulpverlening op gang. Hierom worden ze ook wel ‘*multi-assisted families*’ genoemd.¹²³ Door hun wantrouwen ten opzichte van hulpverleningsinstellingen aanvaarden deze gezinnen doorgaans slechts hulp in acute crisissituaties, terwijl de oorzaken daarvan structureel zijn en langdurige interventies vereisen.¹²⁴

Bodden en Deković hebben een onderscheid gemaakt tussen verschillende categorieën van multiprobleemgezinnen. Ze onderzochten zeven levensdomeinen en vergeleken deze domeinen met ‘normale’ gezinnen, namelijk:

- kindfactoren (ontwikkelings- of gedragsproblemen);
- ouderfactoren (gedragsproblemen, criminaliteit, verslaving, laag zelfvertrouwen);
- opvoeding (onvoldoende of inconsistente opvoedstrategieën);
- gezinsfunctioneren (zoals huwelijks- of relatieproblemen, gezinsconflicten);
- contextuele factoren (slechte huisvesting, negatieve levensgebeurtenissen, financiële problemen);
- sociaalnetwerkproblemen (verstoord sociaal netwerk of een gebrek hieraan);
- hulpverleningsproblemen (hier wordt bedoeld op een vaak lange hulpverleningsgeschiedenis).

Op basis hiervan onderscheidden ze drie typen gezinnen: ‘gezinnen met maatschappelijke problemen’, ‘gezinnen met kindgerichte problemen’ en ‘werkelijke’ multiprobleemgezinnen. De laatste categorie (dertig procent van de onderzochte gezinnen) heeft op zes van de zeven domeinen problemen en wordt daarom gezien als de groep van ‘echte’ multiprobleemgezinnen. Bij de categorie ‘gezinnen met maatschappelijke problemen’ zien we de meeste gelijkenissen met criminele families, zij scoren hoger op contextuele problemen en problemen in het sociale netwerk. Ze zijn vaker in aanraking geweest met de politie, hebben vaker in de gevangenis gezet en scoren hoger op uithuiszetting.¹²⁵

Interventies gericht op het ondersteunen van multiprobleemgezinnen kunnen tot op zekere hoogte vertaald worden naar de context van criminele families. Criminele families zijn niet alleen een crimineel probleem, maar kampen dikwijls ook met complexe problematiek, zoals werkloosheid, psychosociale en gezondheidsproblemen. Hierdoor zijn ze frequent aangewezen op maatschappelijke hulp- en dienstverlening, terwijl ze

123 A. Matos en L. Sousa, 2004, How Multiproblem Families try to find support in social services, *Journal of Social Work Practice*, 18(1), pp. 65-80.

124 M. Steketee, A. Jansme en R. Gilsing, 2015, *Wat werkt bij multiprobleemgezinnen? Ervaringen uit Rotterdam*. Utrecht: Verwey Jonkerinstituut.

125 D. Bodden en M. Deković, 2010, Multiprobleemgezinnen ontrafeld, *Tijdschrift Voor Orthopedagogiek*, 9(6), pp. 259-271; T. van der Stouwe, J.J. Asscher, G.J.J. Stams, M. Deković en P.H. van der Laan, 2014, The effectiveness of multisystemic therapy (MST): A meta-analysis, *Clinical psychology review*, 34(6), pp. 468-481.

tegelijktijd zorg mijden en liefst zo weinig mogelijk met (invasieve) instanties te maken hebben.¹²⁶ Ook hebben ze dikwijls een forse negatieve invloed op hun fysieke en sociale omgeving.¹²⁷ En die overlast is in de regel nogal hardnekkig.

Multiprobleemgezinnen worden in ons land over het algemeen langs vier invalshoeken benaderd, namelijk: zorg, justitie, onderwijs en sociale zaken. Om de acties op elkaar af te stemmen, vindt multidisciplinair overleg plaats, met als centrale actor een voorzitter die een verbindende taak vervult. Dossieropbouw is van groot belang. Het dossier combineert idealiter een maatschappelijke onderbouwing waarom het risico bij een gezin groot is met een historische beschrijving van de gezinsproblematiek. Het blijkt met name essentieel om een goede werkrelatie op te bouwen met het gezin of de jongere. Het is ook van groot belang om tijdig te interveniëren en niet pas wanneer meldingen vanuit het strafrecht binnen gaan stromen.¹²⁸

Behalve op probleemgezinnen in algemene zin, is trouwens een specifieke aanpak ontwikkeld voor multiprobleemgezinnen met een Roma-achtergrond. Hier is nog meer dan gewoonlijk sprake van een bijzondere en gesloten cultuur waarin tradities, hiërarchische machten en krachten en onderlinge afhankelijkheid een grote rol spelen. Het gevolg is dat bij multiprobleemgezinnen met een Roma-achtergrond de invloed van hulpverlening en ondersteuning vaak weinig effect sorteert en er ondanks vaak langdurige en kostbare inzet geen of slechts marginaal verbetering in het gezinssysteem kan worden behaald. Hierin verbetering bereiken, krijgt derhalve al een aantal jaren aandacht.

In 2011 startten de ministeries van Veiligheid en Justitie en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid gezamenlijk het project Aanpak uitbuiting Roma kinderen. Daarnaast werd een barrièremodel ontwikkeld, dat door relevante partners kan worden gebruikt om problemen in kaart te brengen en interventies te ontwikkelen. In aansluiting hierop is het Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid in 2018 begonnen met het project Toekomstperspectief Roma. In het kader daarvan is een raamwerk ontwikkeld voor gemeenten die te maken hebben met multiprobleemgezinnen met een Roma-achtergrond.

Zowel bij multiprobleemgezinnen als bij criminele families zijn er bepaalde sociale en omgevingsaspecten van de familie die een rol spelen bij het, al dan niet bewust, faciliteren van het gedrag van de familie. Professionals in zorg- en veiligheidsland kijken steeds meer met een systemische bril, waarbij een breder beeld wordt geschetst, een integrale manier van samenwerken wordt nagestreefd en naar families als een geheel wordt gekeken. Criminaliteit wordt daarbij gezien als een van de leefgebieden waarop een persoon of een gezin uit balans raakt.

126 A.J. Kruiter, J. de Jong, J. van Niel en C. Hijzen, 2008, *De Rotonde van Hamed; Maatwerk voor mensen met meerdere problemen*. Den Haag: Nicis Institute.

127 Lam, Van der Wal en Kop, 2018; Bruinsma, Ceulen en Spapens, 2018a; Tops, 2018.

128 Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid, 2017.

Het versterken van de weerbaarheid van de sociale en fysieke omgeving

Leden van criminele families zijn vaak geneigd om in elkaars buurt te blijven wonen. De familieleden willen per se een huis in dezelfde wijk of straat. En dat vaak al decennialang. Bovendien is het naoorlogse spreidings- en concentratiebeleid van gemeenten – bewust en onbewust ten uitvoer gelegd – nogal improductief gebleken.¹²⁹ Het heeft tenminste niet voorkomen dat familienetwerken historisch en cultureel vaak diepgeworteld zijn en vergroeid met samenlevingspatronen in lokale gemeenschappen – hoe internationaal ze soms ook opereren in de zware misdaad. Dit heeft verregaande gevolgen voor die omgeving.

Zo drukken criminele families vrijwel altijd een negatieve stempel op de wijk of het woonwagencentrum, waar zij wonen.¹³⁰ Tops laat zien hoe de familie Denis in Tilburg bijna een hele straat overnam door op de een of andere manier familieleden in huizen te manoeuvreren. Moors en Spapens gaven voorbeelden van een familie die een deel van een Eindhovense wijk tot een zwaarbewaakte vesting kon maken. Of van het kopstuk van een familie die in een Bossche buurt zo geworteld was, dat ie er nog steeds de dienst uit leek te maken, ook al woonden zijn gezin en zijn kinderen er allang niet meer.

Het wordt de laatste jaren ook duidelijker dat de aanwezigheid van een criminele familie (of enkele families) remmend of frustrerend werkt op pogingen om een wijk (meestal gaat het over achterstandswijken) te verbeteren en om er mensen met meer diverse economische achtergrond en bezigheden naartoe te halen. Criminele families hebben juist belang bij een gesloten gemeenschap. Niet zelden manifesteren kopstukken uit deze families zich als een ‘wijkconing’ die allerlei zaken voor de bewoners regelen, in ruil voor zwijgzaamheid en loyaliteit.¹³¹ Ook moet niet worden vergeten dat leden van criminele families een zekere status in de wijk hebben, niet in de laatste plaats wanneer ze materiële welvaart etaleren.

Op het vlak van ‘sociale mobilisatie’ liggen er nog genoeg onbenutte mogelijkheden voor het aanpakken van criminele families. In hun recente review van gedragswetenschappelijk onderzoek naar manieren om sociale mobilisatie te versterken, concludeerden Rogers, Goldstein en Fox dat een vijftal principes het succes van een aanpak bepaalt.¹³² Mensen moeten elkaar een beetje kennen (‘publieke familiariteit’) en geprikkeld worden om persoonlijk samen te werken. Hun activiteiten moeten ‘*accountable*’ zijn, dat wil zeggen: zichtbaar voor anderen, zodat hun eigen groeps- of buurtreputatie in het geding is. Bovendien zouden die activiteiten voor de gemeenschap en de buurt normstellend moeten zijn, dus aansluiten bij wat relevante mensen in de gemeenschap of de buurt denken wat zou moeten gebeuren én bij wat zij zelf doen. Rogers en collega’s wijzen er voorts op dat succesvolle sociale mobilisatie de identiteit van een groep of buurt (zoals mensen daar zichzelf zien of zouden willen zien) moeten

129 Bijvoorbeeld: Tops, 2018.

130 Bijvoorbeeld: Lam, Van der Wal en Kop, 2018.

131 Bruinsma, Ceulen en Spapens, 2018a.

132 Rogers, Goldstein en Fox, 2018.

versterken. En het is belangrijk dat de bestaande netwerken en relaties een boost krijgen, bijvoorbeeld door ze te verbinden met bestuurlijke en professionele netwerken. Deze vijf principes liggen ten grondslag aan vrijwel alle handelingsperspectieven om buurtbewoners en *communities* 'onbaatzuchtig' te helpen om hun eigen omgeving te verbeteren. Op basis van een casestudy in Sheffield komen Fowler en Robinson tot goeddeels dezelfde conclusies.¹³³ Hoe die principes precies vertaald zouden kunnen worden naar een effectieve bijdrage aan de aanpak van criminele families (en hun inbedding in buurt- en gemeenschapssystemen) vergt nader onderzoek en uitproberen. Maar dat er kansen liggen en dat buurt- en/of gemeenschapsinterventies integraal deel uitmaken van een aanpak lijkt geen twijfel.

4.3 Familiegerichte aanpakken

Familiegerichte interventies zetten in op het integraal verbeteren van de kwaliteit van leven van de gezinsleden.¹³⁴ Dat houdt in dat er tegelijkertijd op meerdere terreinen hulp wordt geboden, zowel aan de ouders als aan de kinderen. De interventies zijn er veelal op gericht om de problemen binnen het gezin en haar directe omgeving op te lossen, zonder al te ingrijpende maatregelen te hoeven treffen, zoals uithuisplaatsingen.

De familiegerichte interventies die zijn bestudeerd variëren in doelstelling die ze beogen én het aangrijpingspunt dat ze hanteren. Zo zijn er interventies die als doel hebben het problematisch gedrag van jongeren te verminderen, en andere juist dat van ouders of van het hele gezin. De interventie kan wederom gericht zijn op behandeling van de jongere, de ouders of het hele gezin. Aanpakken die zich specifiek richten op een van de drie niveaus, hebben waar mogelijk wel aandacht voor het hele systeem. In dit hoofdstuk maken we onderscheid in familiegerichte aanpakken met volwassenen als aangrijpingspunt (en via hen op de kinderen) en familiegerichte aanpakken met het hele gezin als aangrijpingspunt. Binnen deze twee richtingen zijn we aanpakken tegengekomen gericht op het problematisch gedrag van kinderen en dat van de ouders.

¹³³ Platts-Fowler en Robinson, 2016.

¹³⁴ K.E. Evenboer, S.A. Reijneveld en D.E.M.C. Jansen, 2018, Improving care for multiproblem families: Context-specific effectiveness of interventions?, *Children and Youth Services Review*, 88, pp. 274-285; H. Ferwerda, I. van Kampen en T. Appelman, 2014, *Een casus om van te leren: lessen van de aanpak van multiprobleemgezinnen in het licht van de 3D*. Arnhem: Bureau Beke; I. Busschers, L. Boendermaker, M. Dinkgreve en G.J. Stams, 2018, Measuring program fidelity in case management for high risk families, *Journal of Social Work*. Doi:1468017318766770; D.G. Lees, D.M. Fergusson, C.M. Frampton en S.N. Merry, 2018, A pilot study to evaluate the efficacy of adding a structured home visiting intervention to improve outcomes for high-risk families attending the Incredible Years Parent Programme, *Trials*, 15(1), p. 66; M. Rivera, 2008, Healing families: An outcome evaluation of a community family court, *Juvenile and Family Court Journal*, 59(1), pp. 17-32; Hoggett en Frost, 2018; C. Hayden en C. Jenkins, 2014, Troubled Families' Programme in England: "wicked problems" and policy-based evidence, *Policy Studies*, 35(6), pp. 631-649; Ministry of Housing, *Communities and Local Government*, 2018, *National evaluation of the Troubled Families Programme 2015-2020: family outcomes – national and local datasets: part 3*; C. Rots-de Vries, I. van de Goor, K. Stronks en H. Garretsen, 2011, Evaluation of an assertive outreach intervention for problem families: intervention methods and early outcomes, *Scandinavian Journal of Caring Sciences*, 25(2), pp. 211-219.

4.3.1 *Familiegerichte aanpakken met ouders als aangrijpingspunt*

Gericht op problematisch gedrag van de kinderen

We vinden veel studies die zich specifiek richten op het verminderen van ernstige gedragsproblemen en delinquent gedrag van jongeren door een familiegerichte aanpak met focus op de ouders te hanteren.¹³⁵ De interventies zetten vooral in op het versterken van beschermende factoren die de ouders kunnen bieden, zodat het kind opgroeit in een stabielere omgeving en dus minder wordt blootgesteld aan risicofactoren om in de criminaliteit te belanden. Ouders worden door middel van *parenting programs* getraind in het omgaan met hun 'lastige' of delinquente kinderen en daarmee hoe ze het ouderschap effectiever kunnen invullen.

Deze parenting programs worden uit voorzorg op jonge leeftijd ingezet, soms al bij kinderen tot en met vijf jaar, zoals het Incredible Years Parenting Program.¹³⁶ Ook binnen het Strengthening Family Program¹³⁷ en de Parent-Child Interaction Therapy¹³⁸ staan opvoedondersteuning en het werken aan relaties binnen hoogrisicogezinnen centraal, met als doel de vermindering van het problematisch gedrag van jonge kinderen.

Een ander bekend opvoedondersteuningsprogramma's is Triple-P (Positief Pedagogisch Programma), waarbij ouders *child management skills* worden aangeleerd. Het werd ontwikkeld door Sanders en collega's (2000) in Australië. Het gaat hierbij om de communicatie met het kind, het geven van voldoende aandacht en fysieke affectie, het geven van goede voorbeelden, het stellen, respectievelijk geven van duidelijke regels en instructies en het uitdelen van voldoende straf bij niet-wenselijk gedrag van het kind.

Effecten en werkzame elementen van deze aanpakken

De meeste van deze parenting programs laten positieve uitkomsten zien: op zowel het antisociale of delinquente gedrag van het kind, als op de opvoedvaardigheden van de ouders. Zo blijkt uit een evaluatie van het Triple-P programma dat het antisociale ge-

135 A.R. Piquero, D.P. Farrington, B.C. Welsh, R. Tremblay en W.G. Jennings, 2009, Effects of early family/parent training programs on antisocial behavior and delinquency, *Journal of Experimental Criminology*, 5(2), pp. 83-120; D.P. Farrington en B.C. Welsh, 1999, Delinquency prevention using family-based interventions, *Children & Society*, 13(4), pp. 287-303; K.N. Wright en K.E. Wright, 1994, A policy maker's guide to controlling delinquency and crime through family interventions, *Justice Quarterly*, 11(2), pp. 189-206; S. Besemer, D.P. Farrington en C.C. Bijleveld, 2017; D.P. Farrington en B.C. Welsh, 1999, Delinquency prevention using family-based interventions, *Children & Society*, 13(4), pp. 287-303; K.L. Kumpfer, J. Xie en R. O'Driscoll, 2012, Effectiveness of a culturally adapted strengthening families program 12-16 years for high-risk Irish families, *Child & Youth Care Forum* (41) 2, pp. 173-195; M.E. Abrahamse et al., 2016, Treating child disruptive behavior in high-risk families: A comparative effectiveness trial from a community-based implementation, *Journal of child and family studies*, 25(5), pp. 1605-1622; J. May, K. Osmond en S. Billick, 2014, Juvenile delinquency treatment and prevention: a literature review, *Psychiatric quarterly*, 85(3), pp. 295-301; I. Simons, E. Mulder, R. Breuk, K. Mos, H. Rigter, H., L. van Domburgh en R. Vermeiren, 2017, A program of family-centered care for adolescents in short-term stay groups of juvenile justice institutions, *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, 11(1), p. 61.

136 Piquero e al, 2009.

137 Kumpfer, Xie en O'Driscoll, 2012.

138 Abrahamse et al., 2016.

drag van kinderen afnam.¹³⁹ De Parent-Child Interaction Therapy (PCIT) heeft een positief effect op zowel het probleemgedrag van de kinderen als op de opvoedvaardigheden van de ouders.¹⁴⁰ Moeders die PCIT hebben gehad, hanteren een positievere manier van communiceren met het kind en reflecteren meer op hun eigen gedrag. PCIT wordt ook toegepast bij hoogrisicogezinnen die niet vrijwillig meewerken en waar motivatieproblemen kunnen spelen.

Kumpfer, Xie en O'Driscoll toonden aan dat bij gezinnen waar het Strengthening Families Program (SSFP) is toegepast, de prevalentie van criminaliteit en agressie onder de kinderen lager was en de ouder-kindrelatie beter, dan in een controlegroep.¹⁴¹ Ook over het Incredible Years Parenting Program rapporteren verschillende studies positieve resultaten.¹⁴² Uit onderzoek van Leijten en collega's bleek dat de opvoedvaardigheden van de ouders na twee jaar waren verbeterd, terwijl geobserveerde gedragsproblemen van de kinderen waren verminderd, ten opzichte van een controlegroep. Opmerkelijk is wel dat ouders zelf geen verbetering rapporteerden in het gedrag van hun kind. Dit verklaren de onderzoekers doordat het mogelijk is dat dankzij Incredible Years de ouders het gedrag van hun kind nauwkeuriger zijn gaan volgen en daardoor meer ongewenst gedrag gingen zien.¹⁴³

Gericht op problematisch gedrag ouders

Omdat wordt verondersteld dat het problematische gedrag van kinderen vaak teruggeleid kan worden tot gebrekkige opvoedvaardigheden van ouders en op het overdragen van deviante normen, wordt bij veel interventies ingezet op het verbeteren van de opvoedvaardigheden van de ouders. Soms starten die programma's al voordat het kind is geboren, zoals bij het Amerikaanse *home-visiting* programma voor tienermoeders.¹⁴⁴ Wanneer een van de ouders een celstraf uitzit, heeft dit invloed op de opvoeding en het zijn van een rolmodel voor het kind. Het plotselinge vertrek van een ouder heeft voor de achterblijvende partner consequenties op sociaal, psychisch en financieel gebied. Deze veranderende condities kunnen zowel op korte als op lange termijn ook gevolgen hebben voor de kinderen. Het kan leiden tot gedragsproblemen, delinquent gedrag, verminderde schoolprestaties en alcohol- en drugsverslaving. Deze kinderen hebben

139 Farrington en Welsh, 1999.

140 Abrahamse et al., 2016.

141 Kumpfer, Xie en O'Driscoll, 2012.

142 Piquero et al., 2009.

143 P. Leijten, M.A.J. Raaijmakers, B.O. de Castro, E. van den Ban en W. Matthys, 2015, Effectiveness of the Incredible Years Parenting Program for families with socioeconomically disadvantaged and ethnic minority backgrounds, *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*. Doi :10.1080/15374416.2015.1038823.

144 D.L. Olds, J. Eckenrode, C.R. Henderson, H. Kitzman, J. Powers, R. Cole en D. Luckey, 1997, Long-term effects of home visitation on maternal life course and child abuse and neglect: Fifteen-year follow-up of a randomized trial, *Jama*, 278(8), pp. 637-643.

drie tot vier keer zoveel kans om antisociaal of delinquent gedrag te ontwikkelen.¹⁴⁵ Ze vormen dan ook een kwetsbare groep. Ook het negatieve stigma van een gedetineerde ouder drukt op de kinderen. Het kan leiden tot gevoelens van schaamte, een schuldgevoel, en een laag zelfvertrouwen.¹⁴⁶ We vinden (vooral in de Amerikaanse) literatuur veel familiegerichte aanpakken waarbij gedetineerde ouders het aangrijpingspunt vormen om de onderlinge relaties binnen gezinnen te verbeteren.¹⁴⁷ Sommige interventies zijn speciaal ontwikkeld voor de ouders, zoals het programma Een Betere Start, dat werd ontwikkeld voor moeders gedurende de periode rondom het ontslag uit detentie.¹⁴⁸

Deze interventies hebben vaak meerdere doelen. In de eerste plaats ligt de focus veelal op het versterken van de band tussen de ouders en hun kinderen. Daarnaast beogen deze interventies ook het voorkomen van intergenerationele overdracht van criminaliteit en in sommige gevallen het verbeteren van de (mentale) gezondheid van de ouders. Sommige interventies worden ingezet als de ouder(s) weer vrij zijn, maar de meeste tijdens de detentie. De interventies bestaan veelal uit een combinatie van groepssessies, rollenspellen en individuele therapie, waarbij verbetering van de ouderrol het doel is. Opvoedvaardigheden, kennis over de ontwikkeling van een kind, de ouder-kindrelatie maar ook het welzijn van de ouder zelf zijn onderdeel van deze interventies. De kinderen zijn zelf niet altijd betrokken in deze parenting programs. In de meta-analyse van Armstrong en collega's zijn van de 22 geselecteerde studies vier interventies waar het kind zelf ook is betrokken.¹⁴⁹ Het wekelijkse bezoek van de kinderen wordt geobserveerd en naderhand besproken met de ouders. Sommige interventies stimuleren wel

145 A. Dirkzwager, P. Nieuwebeerta en J.P.S. Fiselier, 2009, Onbedoelde gevolgen van vrijheidsstraffen. Een literatuurstudie, *Tijdschrift voor Criminologie*, (51)1, pp. 21-41; V. Troy, K.E. McPherson, C. Emslie en E. Gilchrist, 2018, The Feasibility, Appropriateness, Meaningfulness, and Effectiveness of Parenting and Family Support Programs Delivered in the Criminal Justice System: A Systematic Review, *Journal of child and family studies*, 27(6), pp. 1732-1747; J. Murray, D.P. Farrington en I. Sekol, 2012, Children's antisocial behavior, mental health, drug use, and educational performance after parental incarceration: a systematic review and meta-analysis, *Psychological bulletin*, 138(2), pp. 175-210; E. Armstrong, E. Eggins, N. Reid, P. Harnett en S. Dawe, 2018, Parenting interventions for incarcerated parents to improve parenting knowledge and skills, parent well-being, and quality of the parent-child relationship: A systematic review and meta-analysis, *Journal of Experimental Criminology*, 14(3), pp. 279-317; D.W. Makariev en P.R. Shaver, 2010, Attachment, parental incarceration and possibilities for intervention: An overview, *Attachment & Human Development*, 12(4), pp. 311-331; B. Diamond, R.G. Morris en J.W. Caudill, 2011, Sustaining families, dissuading crime: The effectiveness of a family preservation program with male delinquents, *Journal of Criminal Justice*, 39(4), pp. 338-343.

146 Murray et al., 2011.

147 M.B. Pierce, 2015, Male inmate perceptions of the visitation experience: Suggestions on how prisons can promote inmate-family relationships, *The Prison Journal*, 95(3), pp. 370-396; V. Perry, C. Fowler, K. Heggie & K. Barbara, 2011, The impact of a correctional-based parenting program in strengthening parenting skills of incarcerated mothers, *Current Issues in Criminal Justice*, 22(3), pp. 457-472; Frye en Daw, 2008, Interventions for women prisoners and their children in the post-release period, *Clinical Psychologist*, 12(3), pp. 99-108; Armstrong et al., 2018; Troy et al., 2018; Murray et al., 2011; A.A. Fagan, 2013, Family-focused interventions to prevent juvenile delinquency: A case where science and policy can find common ground, *Criminology & Public Policy*, 12(4), pp. 617-650.

148 Nederlands Jeugdinstituut (NJI), 2015, *Databank effectieve jeugdinterventies: beschrijving 'Multisysteem Therapie' (MST)*. [https://www.nji.nl/nl/Download-NJI/Werkblad/Uitgebreide-beschrijving-Multisysteem-Therapie-\(MST\).pdf](https://www.nji.nl/nl/Download-NJI/Werkblad/Uitgebreide-beschrijving-Multisysteem-Therapie-(MST).pdf).

149 Armstrong et al., 2018.

indirect contact met kinderen tijdens de interventie in de vorm van telefoongesprekken, brieven of het opnemen van een video.

Effecten en werkzame elementen van deze aanpakken

De interventies ten aanzien van ouders in detentie hebben een positief effect op de ouder-kindrelatie en opvoedvaardigheden van de ouders.¹⁵⁰ De resultaten zijn wisselend als het gaat om het effect van deze programma's op het welzijn van de ouders zelf. In de meta-analyse van Armstrong en collega's wordt hier geen bewijs voor gevonden. De auteurs geven aan dat hiervoor individuele en aanpakken nodig blijven, afgestemd op de persoonlijke behoeften. Een recente meta-analyse van 29 interventies door Troy en collega's, laat juist wel zien dat de parenting programs het algemene welbevinden van ouders verbeteren en bijvoorbeeld depressie en stress reduceren. Wel blijft nader onderzoek naar het effect van deze programma's nodig. Zo is er bijvoorbeeld nog weinig bekend over het effect van deze programma's op het gedrag van de kinderen.¹⁵¹ Ook Armstrong en collega's geven aan dat er onderzoek nodig is om meer te kunnen zeggen over het effect van deze programma's op lange termijn.¹⁵² De home-visiting-programma's, toegepast bij alleenstaande moeders voor én kort na de geboorte van hun kind, laten wel positieve resultaten zien op het delinquent gedrag van hun kinderen op latere leeftijd.¹⁵³ Uit een onderzoek dat vijftien jaar later werd uitgevoerd, bleek dat zowel de moeders als hun kinderen minder crimineel gedrag vertoonden dan een controle-groep.¹⁵⁴

4.3.2 *Familiegerichte aanpakken met het hele gezin als aangrijpingspunt*

Interventies gericht op problematisch gedrag van de jongeren

Familiegerichte interventies die zich richten op de vermindering van het problematisch gedrag van jongeren door het hele gezin te betrekken, zijn onder meer de Multi-

150 Ibid. ; Troy et al., 2018.

151 Troy et al., 2018.

152 Armstrong et al., 2018.

153 Farrington en Welsh, 1999.

154 D.L. Olds et al., 1997, Long-term effects of home visitation on maternal life course and child abuse and neglect: Fifteen-year follow-up of a randomized trial, *Jama*, 278(8), 637-643.

systeem therapie¹⁵⁵, Multidimensionale Familietherapie¹⁵⁶, Functional Family Therapy¹⁵⁷ en de Parenting With Love and Limits.¹⁵⁸

Multisysteemtherapie (MST), die in de jaren 1980 in de Verenigde Staten werd ontwikkeld door Scott Henggeler, zet in op individuele en gezinsproblematiek en op de context waarin het gezin zich bevindt.¹⁵⁹ De therapie richt zich op jongeren met ernstig antisociaal en/of delinquent gedrag. Het doel is vermindering van dat gedrag en ervoor te zorgen dat de jongeren en het gezin in de toekomst zelfstandig kunnen omgaan met problemen waar zij tegenaan lopen. De therapie richt zich zowel op het vergroten van de weerbaarheid van de jongere zelf, als op die van het gezin, in relatie tot de omgeving waarin hij/zij opgroeit. De aanpak bestaat uit een intensieve behandeling van een aantal maanden in de thuissituatie. Het gezin heeft 24/7 een vaste therapeut ter beschikking die het gezin meerdere malen per week thuis bezoekt. De interventies die worden toegepast variëren, afhankelijk van de behoeften van de verschillende gezinsleden. MST is gericht op het hele systeem rondom de jongere: de jongere zelf, de broertjes en zusjes, de ouders, de school en vrienden en bestaat onder andere uit familietherapie, cognitieve gedragstraining aan ouders en kind(eren) en het bieden van opvoedondersteuning aan ouders.¹⁶⁰

Multidimensionale Familietherapie (MDFT) lijkt op MST, het is een systeemgerichte therapie met als doel het probleemgedrag van de jongere te verminderen. Ook binnen MDFT wordt de rol van de ouders gezien als van groot belang om gedragsverandering teweeg te brengen. Er vinden dan ook zowel sessies met de ouders en de kinderen plaats, als sessies met de jongere alleen. Tot slot is er ook aandacht voor de sociale relaties van het gezin met de ‘mensenmaatschappij’ buiten.¹⁶¹

Een veelbesproken vorm van familietherapie is de Functional Family Therapy (FFT). Ook hierbij staat het familiesysteem centraal, waarbij de focus ligt op de onderlinge

155 S.W. Henggeler, S.K. Schoenwald, C.M. Borduin, M.D. Rowland en P.B. Cunningham, 2010, *Multisysteemtherapie voor kinderen en jongeren met antisociaal gedrag*. Amsterdam: Uitgeverij SWP; M. Deković, J.J. Asscher, W.A. Manders, P.J. Prins en P. van der Laan, 2012, Within-intervention change: mediators of intervention effects during Multisystemic Therapy, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 80, pp. 574-587; J.J. Asscher, M. Deković, W. Manders, P.H. van der Laan, P.J. Prins, S. van Arum en Dutch MST Cost-Effectiveness Study Group, 2014, Sustainability of the effects of multisystemic therapy for juvenile delinquents in The Netherlands: effects on delinquency and recidivism, *Journal of Experimental Criminology*, 10(2), pp. 227-243; C.M. Borduin, 1999, Multisystemic treatment of criminality and violence in adolescents, *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 38(3), pp. 242-249.

156 C.E. Hoogeveen, B. Vogelvang en H. Rigter, 2017, Feasibility of inpatient and outpatient Multidimensional Family Therapy for improving behavioral outcomes in adolescents referred to residential youth care, *Residential Treatment for Children & Youth*, 34 (1), pp. 61-82; H.A. Liddle, C.L. Rowe, G.A. Dakof, C. Henderson en P. Greenbaum, 2009, Multidimensional Family Therapy for young adolescent substance abuse: Twelve month outcomes of a randomized controlled trial, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 77(1), pp. 12-25.

157 J.E. Alexander en B.V. Parsons, 1973, Short-term behavioral intervention with delinquent families: Impact on family process and recidivism, *Journal of Abnormal Psychology*, 81, pp. 219-225.

158 S.B. Ryon, K.W. Early en A.E. Kosloski, 2017, Community-based and family-focused alternatives to incarceration: A quasi-experimental evaluation of interventions for delinquent youth, *Journal of Criminal Justice*, 51, pp. 59-66.

159 Henggeler et al., 2010; Deković et al., 2012.

160 Nederlands Jeugdinstituut (NJI), 2015; A. de Swaan, 1996, *De mensenmaatschappij. Een inleiding*, Amsterdam: Bert Bakker.

161 Liddle et al., 2009.

relaties en de communicatie binnen het gezin. Er wordt op gezinsniveau gestreefd naar een dusdanige gedragsverandering dat het probleemoplossende vermogen wordt versterkt en problemen niet meer escaleren. Deze therapie is in de jaren zeventig in de Verenigde Staten ontwikkeld door James Alexander.¹⁶² FFT verschilt onder andere van MST doordat de therapie plaatsvindt bij de aanbieder van zorgaanbieder en de jongere gemotiveerd moet zijn om eraan deel te nemen. Over het algemeen is de problematiek bij MST ernstiger en complexer van aard dan bij FFT.¹⁶³

Het Parenting with Love and Limits programma werd in 2005 in Amerika geïntroduceerd als een alternatief voor jeugddetentie. De gedachte hierachter was dat er tijdens de detentie te weinig aandacht is voor behandeling en het oplossen van onderliggende problemen die tot het criminele gedrag hebben geleid. Door de jongere, tussen de 10 en 18 jaar, in zijn omgeving te houden en het gehele systeem onderdeel te laten zijn van de behandeling, wordt gepoogd een positief resultaat te behalen. De behandeling vindt plaats tijdens een programma van zes weken, met daarin onder andere groepstherapie voor ouders en gezinssessies.¹⁶⁴

Bewezen effect en werkzame elementen

Zowel MST¹⁶⁵ als MDFT¹⁶⁶ is uitgebreid onderzocht en er zijn sterke aanwijzingen dat ze effectief zijn. Zo laat een studie van Deković en collega's zien dat MST de opvoedvaardigheden van ouders verbetert, wat een positieve invloed heeft op de externaliserende problemen van hun kinderen. Ook de meta-analyse van Van der Stouwe en collega's toont aan dat MST leidt tot een afname van gedragsproblemen bij jeugdigen. Een studie van Liddle en collega's onder jongeren die worden behandeld voor een drugsverslaving, wees uit dat bij jongeren die hadden deelgenomen aan MDFT na een jaar meer verbetering zichtbaar was op veel leefgebieden, dan bij leeftijdsgenoten die 'alleen' groepstherapie hadden ondergaan. Er werden zowel verbeteringen gemeten in familierelaties, in de samenstelling van het sociale netwerk, als in de mate van betrokkenheid bij delinquentie, zowel op grond van zelfrapportage als justitiële partners.

Een van de factoren die de positieve uitkomsten van MST bepaalt, is het opbouwen van een goede relatie tussen therapeut en cliënt. Dit vraagt om een hoge mate van professionaliteit van de therapeut. Behalve dat hij of zij 24 uur per dag bereikbaar is voor het gezin, moet er ook worden geïnvesteerd in de relatie tussen de gezinsleden en de therapeut. Motivatie vanuit het gezin is ook essentieel. Dat is niet altijd eenvoudig, zeker niet omdat MST vaak een laatste redmiddel is voor gezinnen die al veel hulpverlening hebben gehad. Overigens wordt MST ook ingezet bij gezinnen waarin de jongere die het probleemgedrag vertoont, zelf niet wil meewerken.¹⁶⁷ Andere factoren die positief bijdragen aan het resultaat zijn het verbeteren van het netwerk voor sociale ondersteu-

¹⁶² Alexander en Parsons, 1973.

¹⁶³ Nederlands Jeugdinstituut (NJI), 2015.

¹⁶⁴ Ryon, Early en Kosloski, 2017.

¹⁶⁵ Henggeler et al., 2010; Deković et al., 2012.

¹⁶⁶ Hoogveen, Vogelvang en Rigter, 2017; Liddle et al., 2009.

¹⁶⁷ Nederlands Jeugdinstituut (NJI), 2015.

ning, het realiseren van een zinvolle dagbesteding en bevorderen van contact met ‘gewone’ leeftijdgenoten in plaats van met andere probleemjongeren.¹⁶⁸

Uit verschillende Amerikaanse studies blijkt dat Functional Family Therapy een bijdrage kan bieden aan het terugdringen van delinquentie.¹⁶⁹ In een studie van Ryon en collega's wordt Parenting With Love and Limits (PLL) toegepast op een groep jongeren in de jeugdgevangenis. De groep werd vergeleken met een van jongeren die in dezelfde tijd in een residentiële jeugdzorg setting woonden. De jongeren die deelnamen aan de PLL-training vertoonden minder recidive dan de controle groep.¹⁷⁰

Interventies gericht op problematisch gedrag van het hele gezin

Het Troubled Families Programme (TFP) is een voorbeeld van een familiegerichte aanpak die gericht is op de problematiek van het gehele gezin.¹⁷¹ De aanpak, ontwikkeld in Engeland, werd tussen 2011 en 2015 toegepast bij 120.000 gezinnen waar sprake was van ernstige multiproblematiek. Op dit moment wordt deze aanpak uitgevoerd bij nog eens 400.000 gezinnen. Onder *troubled families* worden gezinnen verstaan die voldoen aan ten minste twee van de volgende criteria: de ouders of de kinderen zijn betrokken bij criminaliteit of vertonen antisociaal gedrag; de kinderen gaan onregelmatig naar school; werkloosheid; kinderen die hulpverlening nodig hebben; huiselijk geweld en ouders die kampen met psychische problematiek.¹⁷² Behalve dat deze gezinnen zelf te maken hebben met complexe problematiek, oefenen zij ook een negatieve invloed uit op hun omgeving en zijn daarmee een kostenpost voor de overheid. De troubled families krijgen een *keyworker* tot hun beschikking die hen intensief begeleidt.

In Nederland zetten verschillende gemeenten de multidisciplinaire aanpak MDA++ in om hulp te bieden aan gezinnen met problemen op meerdere leefgebieden, die onderling samenhangen en van generatie op generatie worden overgedragen. De integrale aanpak heeft als doel om het patroon van geweld en onveiligheid in deze gezinnen te doorbreken. Alle gezinsleden worden dan ook betrokken bij de aanpak. Er worden specialisten uit verschillende sectoren en instellingen bij elkaar gezet. Het team wordt op afroep vrijgemaakt voor de MDA++-aanpak. Naast de gezinsleden wordt het sociaal netwerk bij de aanpak betrokken. Een casusregisseur regisseert de geboden hulp en onderhoudt het contact met het gezin. Veilig Thuis is de spin in het web van deze aanpak: zij screenen welke gezinnen er in aanmerking komen voor deze interventie.

168 Ibid.

169 Farrington en Welsh, 1999.

170 Ryon, Early en Kosloski, 2017.

171 S. Crossley, 2018, *Troublemakers: The construction of 'troubled families' as a social problem*. Bristol: Policy Press.

172 A. Bate en A. Bellis, *The troubled families programme (England), Briefing paper*, House of Commons Library, CBP 07585, 18 juli 2018.

Effect en werkzame elementen

Het Troubled Families Programme is volop geëvalueerd. In deze (nationale) evaluaties wordt het programma beschreven als een succesvolle aanpak. Er zijn in de rapporten echter met name beschrijvingen en cijfers over de kenmerken van de families te vinden en weinig over de daadwerkelijke effecten. Uit een studie van Hayden en Jenkins, waarin twee casestudy's werden onderzocht, lijkt het TFP succesvol in sommige gezinnen. Kinderen uit de gezinnen gaan vaker naar school en het criminele en antisociale gedrag nam af, terwijl de ouders minder vaak werkloos waren.¹⁷³ Maar er is ook kritiek, omdat het programma in 2017 werd vernieuwd, waarbij de *caseload* van de keyworkers is verhoogd. Dit ondergraaft volgens de critici juist een van de belangrijke voorwaarden voor het slagen van een dergelijk programma: aandacht en rust, aangezien de keyworker nu minder tijd overhoudt en inboet aan flexibiliteit. Daarnaast is ook de financiële bijdrage verminderd, die de Britse overheid per gezin verleent aan de gemeenten.¹⁷⁴ Crossley wees in een evaluatie op het stigmatiserende karakter van het programma, terwijl het gevoerde overheidsbeleid van de afgelopen jaren het niet gemakkelijker heeft gemaakt voor gezinnen met kansachterstand. In zijn optiek: *'It is difficult to construct an argument that the government is improving the objective conditions for "troubled families" to be treated as equals and for issues of social injustice to be addressed. The government's welfare reforms have disproportionately affected disadvantaged groups, leading to larger numbers of children living in poverty and more people needing to rely on emergency food packages provided by foodbanks. It is poor families with children, the supposed "beneficiaries" of the TFP, that have been hit hardest by these reforms.'*¹⁷⁵

4.3.3 *Systemische aanpak van problematische jeugdgroepen*

Naast familie- c.q. gezinsgerichte interventies is er ook sprake van interventies die niet als familiegerichte aanpakken kunnen worden beschouwd, maar die wel zo veel mogelijk naar gezins- en groepssystemen kijken. Deze benadering zien we bijvoorbeeld vaak bij de aanpak van probleemjongeren en jeugdgroepen. Hoewel het hier dus strikt genomen niet gaat om interventies in (criminele) families, maar mogelijk wel om jongeren die uit dergelijke families afkomstig kunnen zijn, stippen we deze aanpakken toch kort aan.

In veel Nederlandse studies wordt een intussen klassiek geworden onderscheid gemaakt tussen hinderlijke, gewelddadige en criminele jeugdgroepen.¹⁷⁶ Verschillende typen jongerengroepen vragen om een daarop afgestemde aanpak. Bij probleemjongeren speelt geregeld een complexe vorm van multiproblematiek, die niet enkel met zorg

¹⁷³ Hayden en Jenkins, 2014.

¹⁷⁴ Hoggett en Frost, 2018.

¹⁷⁵ S. Crossley, 2018, The UK government's Troubled Families' Programme: delivering social justice?, *Social Inclusion*, 6(3), pp. 301-309.

¹⁷⁶ Bijvoorbeeld: B. Beke, H. Ferwerda, E. van der Torre en E. Bervoets, 2013, *Jeugdgroepen en geweld. Van signalering naar aanpak*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers; R. Schout en M. Zoon, 2016, *Wat werkt bij overlast?* Utrecht: Nederlands Jeugd Instituut.

of repressie door één organisatie aangepakt kan worden. In de handreiking 'Aanpak problematische jeugdgroepen'¹⁷⁷ worden domeingerichte, groepsgerichte en persoonsgerichte maatregelen onderscheiden. Waarbij in het geval van criminele groepen een persoonsgerichte aanpak op meer leefgebieden van de jongere als het meest effectief wordt gezien. Het betreft veelomvattende maatregelen: een combinatie van repressieve en preventieve interventies, idealiter vanuit een systemisch perspectief zodat de focus niet alleen gericht is op de jongere zelf, maar ook op diens directe (sociale en fysieke) omgeving.

Onderzoek laat zien dat mentoring programma's en vrijetijdsbesteding kunnen helpen om crimineel gedrag en ander ongewenst gedrag te voorkomen en te verminderen. Wetenschappelijk onderzoek van Tierney en Grossman (1995) toonde bijvoorbeeld de effectiviteit van het (BBBS) mentoring programma aan, waardoor internationaal belangstelling werd gewekt voor het mentoring programma waaronder ook in Nederland.¹⁷⁸ We noemden eerder ook al voorbeelden van dergelijke programma's (Big Brothers, Big Sisters International en Amachi), waarbij kwetsbare jongeren of jongeren uit probleemgezinnen een vrijwilliger als mentorfiguur krijgen toegewezen. Het omgaan met een positief rolmodel lijkt jongeren meer stabiliteit te bieden en hen zodoende te weerhouden van delinquent of risicovol gedrag. Met de kanttekening dat de betrokken professionals goed getraind moeten zijn, omdat deze systeemgerichte interventies meer kwaad dan goed kunnen aanrichten als ze niet goed geïmplementeerd worden. Bovendien blijken deze programma's het meest effectief bij risicojongeren die nog niet zijn afgegleden in de criminaliteit. Het werkt dus vooral als preventiemethode en in mindere mate als instrument om jongeren uit de criminaliteit te leiden.¹⁷⁹

4.4 Besluit: een versnipperd maar positief beeld

In dit hoofdstuk zijn op basis van literatuuronderzoek aanpakken beschreven waarin een integrale en systeemgerichte benadering wordt gehanteerd. Nagenoeg alle aanpakken zijn gericht op het behalen van (een combinatie van) drie doelen: (i) het doorbreken van intergenerationele overdracht van criminaliteit of het openbreken van gesloten leefgemeenschappen waarin aantoonbaar sprake is van criminaliteit; (ii) het voorkomen en/of verminderen van de negatieve effecten van multiproblematiek in gezinnen waarin ouders en/of kinderen crimineel actief zijn; en (iii) het versterken van de weerbaarheid van de directe sociale en fysieke omgeving van criminele families door middel van systeemgerichte interventies.

Aan de preventieve kant liggen nogal wat aangrijpingspunten om 'binnen' te komen bij criminele families en invloed uit te oefenen op het gedrag van individuele gezinsleden,

177 H. Ferwerda en T. van Ham, 2017, Lessen uit de aanpak van jeugdgroepen, *Justitiële Verkenningen*, 43(1), pp. 112-126.

178 J.P. Tierney en J.B. Grossman, 2000, *Making a Difference: An impact Study of Big Brothers Big Sisters*. s.l.: Public/Private Ventures.

179 A.K. Nickelsen, 2013, *Mentoring and leisure-time activities: A guide to effective youth interventions*. Danish Crime Prevention Council.

te interveniëren in de gezinssituatie en mogelijke generatie-effecten te dempen. Vrijwel alle literatuur die we hebben gevonden, gaat over dergelijke interventies en methodieken. De systemische interventies worden veelal ingezet wanneer de problematiek binnen gezinnen of families dreigt te escaleren, of reeds is geëscaleerd. Het doel van de interventies is dan ook meervoudig. In sommige gevallen wordt het als preventiemiddel ingezet om verdere toename van de problemen te voorkomen en in andere gevallen als een milde vorm van repressie waarbij de reeds geëscaleerde problematiek wordt teruggedrongen.

Slechts in enkele gevallen is ook specifiek aandacht voor het versterken van de weerbaarheid van de directe sociale en fysieke omgeving. Doordat nabije partijen, zoals de school, soms bij de interventies betrokken worden, is er ook sprake van een verkapte manier van responsie ten opzichte van het gezin. De reden dat er in dit hoofdstuk weinig aandacht is voor de responsieve kant, betekent niet dat er geen aanpakken zijn die zich richten op het versterken van de weerbaarheid van de omgeving. Dit kan er mee te maken hebben dat ons onderzoek zich specifiek richt op familienetwerken. Er is veel literatuur te vinden over hoe de weerbaarheid in een buurt kan worden vergroot. Dit heeft echter vaak een bredere scope en niet zozeer als insteek de problematiek op gezinsniveau te beïnvloeden.

Evaluatiestudies vinden wisselende resultaten van familie- c.q. gezinsgerichte interventies. Soms treedt een meetbare verbetering op in de attitudes van ouders, maar in andere gevallen wordt er geen of beperkt bewijs gevonden voor positieve effecten op het gebied van opvoedvaardigheden of een afname van crimineel gedrag en recidive, met inbegrip van het doorbreken van intergenerationele overdracht. Dit kan deels verklaard worden door de kwaliteit van de data of de opzet van het onderzoek.¹⁸⁰

Het onderzoek laat zien dat de bestudeerde interventies vooral ‘werken’ wanneer ze laagdrempelig aansluiten bij gezinnen en als er sprake is van frequent contact. Bovendien is belangrijk dat de interventies erop gericht zijn om de gezinnen samen te brengen in een dynamiek waarbij ouders van elkaar kunnen leren en kinderen erkenning ervaren van de andere kinderen. In algemene zin geldt nadrukkelijk dat interventies alleen positief uitpakken indien bij gezinnen zelf de motivatie ontstaat om te veranderen en problemen anders op te lossen. Het is belangrijk dat zij zelf het heft in handen nemen om tot verandering te komen. En die bereidheid is niet vanzelfsprekend bij criminele families voor wie de misdaad al generatie op generatie een succesvol verdienmodel is.

180 Bijvoorbeeld: S. Humayun, L. Herlitz, M. Chesnokov, M. Doolan, S. Landau en S. Scott, 2017, Randomized controlled trial of Functional Family Therapy for offending and antisocial behavior in UK youth, *Journal of child psychology and psychiatry*, 58(9), pp. 1023-1032.

5 Familieaanpakken in de praktijk

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk beschrijven we welke integrale, systeemgerichte aanpakken van criminele families door partijen uit de strafrechtketen, het sociaal domein, de maatschappelijke (geestelijke) gezondheidszorg en het onderwijs de afgelopen jaren zijn toegepast, of nog in uitvoering zijn. Uit welke werkwijzen en interventies zijn die aanpakken opgebouwd en hoe worden die georganiseerd? Wat gaat goed en wat zou beter kunnen? Het ging er bij deze inventarisatie en beschrijving niet om een uitputtende lijst samen te stellen, wel om een getrouw beeld te geven van wat er op het ogenblik in Nederland gebeurt om de negatieve gevolgen van gedrag en activiteiten van criminele families te neutraliseren en mogelijke generatie-effecten te beperken.

Zowel aan de repressieve als aan de preventieve kant wordt rondom de toepassing van (soms innovatieve) interventies bijna altijd samengewerkt. We noemden in hoofdstuk 2 voorbeelden als de Regionale Informatie- en Expertisecentra (RIEC's), het 'integraal afpakken' van wederrechtelijk verkregen verdiensten, maar ook de Zorg- en Veiligheidshuizen en interdepartementale programma's met betrekking tot het ondersteunen van gezinnen met multiproblematiek (zoals het Programma Maatwerk Multiprobleem Huishoudens, het Programma Sociaal Domein en het project Toekomstperspectief Roma). In deze gevallen wordt transdisciplinair (vanuit het gezichtspunt van zorg, justitie, onderwijs en sociale zaken) en casusgericht samengewerkt – zo nodig met drang en dwang op de achterhand.

Het blijft echter een uitdaging om niet alleen in de eigen kolommen samen te werken, maar dat ook tussen de kolommen te doen. In het verlengde hiervan ligt de opgave om interventies op het vlak van repressie, preventie en het vergroten van weerbaarheid op elkaar af te stemmen. Of er wordt samengewerkt is niet de vraag, maar hoe wordt samengewerkt, en met welk doel precies.

In de praktijk is hier nog een wereld te winnen, zo zal uit dit hoofdstuk blijken. De 'harde' aanpak van repressie, verstoring en afpakken sluit vaak nog niet of nauwelijks aan op de 'zachte' benadering van hulpverlening, scholing, maatschappelijk werk en gezondheidszorg. Bovendien blijkt het ingewikkeld om daadwerkelijk handen en voeten te geven aan wat een n=1 uitgangspunt genoemd kan worden. Elke familie is uniek, en steeds hebben we het dus over maatwerk. Maar eigenlijk levert elke betrokken organisatie op zijn best het maatwerk dat bij de eigen professionaliteit hoort. Een echte maatwerkaanpak per gezin met ernstige en persistente problemen op diverse leefgebieden, waarbij alle professionaliteit en specialismen op die ene casus worden gebundeld,

ontbreekt meestal. Want daar heeft geen enkele instantie mandaat voor, zoals de bewindspersonen van SZW, VWS, BZK en JenV samen hebben vastgesteld naar aanleiding van de *Verkenning van de Regeling Maatwerk Multiprobleem Huishoudens*.¹⁸¹

In dit hoofdstuk beschrijven we eerst vanuit welke achtergrond gemeenten in Nederland familiegerichte aanpakken zijn gaan ontwikkelen (paragraaf 5.2). Daarna komt de opzet zelf uitvoerig aan bod: wat gebeurt er in de praktijk (paragraaf 5.3). Wat we tijdens de werkbezoeken in Zweden en het Verenigd Koninkrijk hebben vernomen, vatten we samen in paragraaf 5.4. In Nederlandse gemeenten zijn veel professionals betrokken bij de aanpak van criminele families. Wat zij als succesfactoren beschouwen, zetten we in paragraaf 5.5 op een rij. Het hoofdstuk sluit af met een reflectie op de werkzame context van familieaanpakken (paragraaf 5.6).

5.2 Aangrijpingspunten voor familiegerichte aanpakken

Uit onze inventarisatie zijn verschillende lopende aanpakken van ‘criminele families’ naar voren gekomen. De achtergrond van deze projecten om in gezinnen en families te interveniëren verschilt. Ten eerste zijn sommige aanpakken ingestoken vanuit de afweging dat – om het kortweg te formuleren – bepaalde criminogene risicofactoren gedempt zouden moeten worden. Een tweede categorie betreft aanpakken die zijn voortgekomen uit een meer of minder klassieke wijkenaanpak, terwijl een derde groep zich richt op gesloten gemeenschappen binnen gemeenten. Een vierde categorie heeft meer expliciet het voorkomen van intergenerationele overdracht van criminaliteit als doel. In de praktijk overlappen deze parcours in meer of mindere mate, of lopen ze al snel geheel of gedeeltelijk in elkaar over. De mensen die er in de praktijk aan werken, noemen het – desgevraagd – allemaal familieaanpakken.

Terugkijkend zijn niet alle geïdentificeerde aanpakken als zodanig begonnen. De aanvliegroute naar een familieaanpak kan verschillen. Daar is niets mis mee, maar hierdoor is een familieaanpak soms niet meteen als zodanig herkenbaar, bijvoorbeeld omdat die (van oudsher) is ingebed in een bredere wijk- of buurtgerichte aanpak. Deze verschillen in startpunten kunnen ook gevolgen hebben voor hoe een aanpak is georganiseerd en welke samenwerkingspartijen erbij betrokken zijn. In deze paragraaf bespreken we kort waar de actuele familieaanpakken op aangrijpen.

5.2.1 Criminogene risicofactoren

Tijdens onze inventarisatie zijn we in Nederland geen integrale en systeemgerichte interventies of werkwijzen tegengekomen *die expliciet zijn gericht op familienetwerken in de georganiseerde criminaliteit*. In de meeste gemeenten is van bepaalde families bekend dat zij zich daarmee bezighouden, bijvoorbeeld met de georganiseerde wietteelt.

181 Interdepartementale werkgroep, 2019, *Eindrapportage Verkenning van de Regeling (misschien Wet) Maatwerk Multiprobleem Huishoudens*. Den Haag.

Daar werd of wordt vervolgens voornamelijk repressief, delict- en individugericht op ingegrepen, vanuit een strafrechtelijk en bestuursrechtelijk kader.

De meeste gemeenten komen in actie op basis van een incident, of wanneer blijkt dat bepaalde gezinnen of families frequent in beeld komen binnen een persoonsgerichte aanpak. Daarbij wordt doorgaans zo integraal mogelijk en systeemgericht gewerkt, maar niet per definitie familiegericht. Andere aanleidingen kunnen zijn dat gezinnen een intimiderende invloed uitoefenen in de buurt waar ze wonen, dat ze in beeld komen bij de ondermijningsaanpak, bij de aanpak van 'onaantastbaren', of bij de aanpak van risicjongeren.¹⁸² Vrijwel altijd is de intergenerationele overdracht van criminaliteit tegenwoordig meteen ook een nevendoeel van de interventies: er is extra aandacht voor de kinderen in die gezinnen. Maar het aangrijpingspunt is feitelijk de constatering dat in bepaalde gezinnen het risico op (zwarte) criminaliteit zo hoog is, dat ingrijpen noodzakelijk en gewettigd is. Tal van gemeenten in Nederland worstelen overigens met de vraag of voor de aanpak van 'criminele families' het reguliere beleid volstaat, of dat een specifieke aanpak nodig is.

Niettemin is er sinds een paar jaar wel veel aandacht voor de gezins- en familiesystemen als aangrijpingspunt voor interventies, met als doel om zo veel als mogelijk te voorkomen dat risicofactoren binnen de gezinnen (verder) escaleren. Daarbij kunnen ook repressieve en preventieve interventies worden gecombineerd, bijvoorbeeld door tijdens een langdurige gevangenisstraf van doorgaans de criminele vader, ruimte te creëren in het gezin voor preventieve interventies die de verhoudingen kunnen normaliseren. In diverse gemeenten zijn de systeemgerichte familieaanpakken overwegend ontwikkeld langs deze lijn. Het gaat om families die in de politiestystemen veelvuldig (en soms al heel erg lang) voorkomen en voor veel overlast in hun omgeving zorgen. Families met een reputatie dus, waar een reguliere – op het individu en het incident gerichte aanpak, vanuit een of meer instanties, niet meer toereikend is gebleken. Dikwijls was die bewustwording het begin van de ontwikkeling van een brede, transdisciplinaire aanpak, die beoogt te interveniëren op het complete systeem dat het probleemgedrag binnen de familie in stand houdt.

5.2.2 Wijkaanpak

In vrijwel alle grote gemeenten zijn buurten waar sprake is van een concentratie van slechte woningen, een niet goed uitgebalanceerde woningvoorraad, relatieve armoede, lage inkomens, werkloosheid, uitkeringsafhankelijkheid, beperkte economische vitaliteit, etnische en culturele concentratie van bevolkingsgroepen, onderwijsachterstand en schooluitval, vervuiling, overlast in diverse soorten en maten, informele inkomenscircuits en criminaliteit. Dat is in de meeste van die buurten eigenlijk al heel lang zo

182 M. Eysink Smeets en E. Bervoets, 2011, *De Onaantastbaren. De destructieve doorwerking van onaantastbaren in wijk en buurt*. Den Haag/Amsterdam: NICIS Institute/ LEV; E. Bervoets, 2014, *Vlindermessen en djonko's: jeugdcriminaliteit, hangjongeren en een praktijkverhaal uit West*. Den Haag: Boom-Lemma. Zie ook: Kruisbergen, Roks en Kleemans, 2019.

geweest.¹⁸³ Een interessant gegeven is dat veel mensen die in zo'n buurt wonen het leven daar niet onprettig vinden. Met de sociale samenhang is het er vaak minder slecht gesteld.¹⁸⁴

Veel 'slechte buurten' zijn de afgelopen jaren ingrijpend gerenoveerd en er is nieuwbouw gepleegd. Meestal is dan tevens werk gemaakt van menging van koop- en huurwoningen. Dergelijke interventies helpen de buurtontwikkeling een beetje vooruit,¹⁸⁵ maar onderzoek toont alleen indirecte effecten op het vlak van het verbeteren van de leefbaarheid.¹⁸⁶ Herstructurering leidt niet per definitie tot versterking van sociale cohesie. Een hard verband tussen leefbaarheid en criminaliteit is niet aantoonbaar. Dat geldt eveneens voor de relatie tussen beleefde (on)veiligheid en de mate van criminaliteit in een buurt.¹⁸⁷

In veel Nederlandse gemeenten is vanuit de zogenoemde wijkaanpak de laatste jaren een scherper oog ontwikkeld voor familiegericht werken aan leefbaarheid en veiligheid. Dat is een logisch verband. Veel structurele problemen in buurten hadden (bij nader inzien) niet in de laatste plaats te maken met een relatief klein aantal families die er woonden en vanuit die buurt crimineel actief waren, terwijl ze in die buurt allerlei afhankelijkheidsrelaties schiepen. Het was moeilijk om in die buurten 'los' te blijven of te raken van deze families.¹⁸⁸ Geregeld vormden die buurten en de 'bekenden' die er woonden een soort van vrijhaven voor die families, waar veel werd gezien en gehoord, maar weinig doorverteld. Vanuit deze buurten werd nogal wat druk gelegd op woon-, zorg- en welzijnsvoorzieningen (preventief) in de gemeente, net als op politie en handhaving (repressief).

Naarmate gemeenten meer in een regierol kwamen ten aanzien van beleidsvorming en -uitvoering op het gebied van veiligheid en leefbaarheid, werd duidelijk dat de cumulatieve problemen in kwetsbare buurten een voedingsbodem vormde voor criminaliteit.¹⁸⁹ En dat het bovendien binnen die buurten specifieke gezinnen en families waren die veel aandacht vroegen. Geleidelijk verschoof het accent zo van de buurt naar de families in de buurt, van wijkaanpak naar een integrale gebiedsgerichte aanpak, met expliciet aandacht voor de rol die bepaalde families spelen in die buurt. Verschillende gemeenten hebben langs deze lijn een familiegerichte aanpak ontwikkeld.

183 Moors, 2008.

184 G. van den Brink, 2007, *Prachtwijken?! De mogelijkheden en beperkingen van Nederlandse probleemwijken*. Amsterdam: Bert Bakker; M. Specht, 2012, *De pragmatiek van burgerparticipatie. Hoe burgers omgaan met complexe vraagstukken omtrent veiligheid, leefbaarheid en stedelijke ontwikkeling in drie Europese steden*. Amsterdam: Vrije Universiteit, [proefschrift].

185 R.J. Kleinbans en G. Bolt, 2010, *Vertrouwen houden in de buurt. Verval, opleving en collectieve zelfredzaamheid in stadsbuurten*. Delft, Utrecht: Onderzoeksinstituut OTB/Universiteit Utrecht/NICIS.

186 K. Wittebrood en T. van Dijk, 2007, *Aandacht voor de wijk. Effecten van herstructurering op de leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: SCP.

187 H. Elffers en W. de Jong, 2004, 'Nee ik voel me nooit onveilig'. *Determinanten van sociale veiligheidsgevoelens*. Den Haag: RMO; R. Verwer en A. Walberg, 2012, *Een kwestie van vertrouwen: werking en versterking van collectieve weerbaarheid in achterstandsbuurtten*. Groningen: Rijksuniversiteit, [proefschrift].

188 S. Mehlbaum, Y. Schoenmakers en J. van Zanten, 2018, *Notoire straten. Over de lokale inbedding van georganiseerde criminaliteit*. Amsterdam: Reed Business.

189 P. Tops en E. van der Torre, 2014, *Wijkanaanpak en ondermijnende criminaliteit*. Tilburg, Apeldoorn: Tilburg University en Politieacademie.

5.2.3 *Gesloten leefgemeenschappen*

Zoals we zagen, zijn familiegerichtte aanpakken meestal niet gericht op de georganiseerde criminaliteit binnen die familienetwerken, maar op een cumulatie van risicofactoren voor ernstige overlast en criminaliteit. Die risicofactoren komen, zoals hiervoor beschreven, vaak (en van oudsher) samen in bepaalde buurten, waar de ‘criminele families’ stevig geworteld zijn.¹⁹⁰ Er kan daarnaast – tevens – sprake zijn van cumulatie in een specifieke (sub)culturele bedding, zoals Moors en Spapens lieten zien, bijvoorbeeld voor de Noord-Brabantse woonwagenbewoners en -kampen.¹⁹¹

In diverse gemeenten is de aanpak van criminaliteit in gezins- of familieverband dan ook primair ingestoken als een doelgroepgerichte aanpak, zoals in de negen zogenoemde Roma- of Antillianengemeenten; of in gemeenten met omvangrijke populaties van woonwagenbewoners. Het gaat dan nagenoeg in alle gevallen om groepen met krachtige familiebanden en die erg gesloten zijn voor mensen van buitenaf. Ze houden er eigen gewoonten, zienswijzen, normen en waarden op na, die meestal niet gemakkelijk ‘mengen’ met wat de meeste mensen normaal, goed, fatsoenlijk en verstandig vinden. Goed zien wat er speelt in deze gesloten leefgemeenschappen¹⁹² is voor professionals niet gemakkelijk.¹⁹³

5.2.4 *Intergenerationele overdracht*

Een vierde aanleiding om een familiegerichtte aanpak op te zetten, bleek de zorg die binnen gemeenten bestaat dat kinderen hun ouders volgen op ‘het slechte pad’. Dat dit vaak zo is, hebben we hiervoor in hoofdstuk 4 al toegelicht. Waar het in veel recente familiegerichtte aanpakken uiteindelijk om gaat, is het doorbreken van die intergenerationele overdracht.

In criminele gezinnen zijn ouders – vooral de moeders en oma’s – aanspreekbaar op de toekomst van hun kinderen. En omgekeerd, in diverse gemeenten zijn voorbeelden genoemd van kinderen die omwille van hun moeders (en/of jongere broertjes of zusjes) stoppen met hun criminele carrières.¹⁹⁴ Hulpverleners in het sociale domein, het onderwijs of de zorg, hebben relatief vaak toegang tot deze gezinnen. En met het oog op de toekomst van de kinderen hebben overheden c.q. instanties, ook in de ogen van die gezinnen, hoe dan ook wat te bieden. Er valt dus rapport te maken. Tot op zekere hoogte dan: als de hulpverleners de criminele verdienmodellen van de families daad-

¹⁹⁰ Moors en Spapens, 2017.

¹⁹¹ Ibid.; R. Witte en H. Moors, 2017, Cultureel erfgoed en crimineel probleem: over de subcultuur van woonwagenbewoners, *Justitiële Verkenningen*, 2, pp. 60-74.

¹⁹² L. Balogh, M. Siesling, M. Jacobs en H. Moors, 2009, *Eigenheid of eigenzinnigheid. Analyse van cultuur- en geloofsgelateerde denkbeelden en gedragsuitingen in de gemeente Ede*. Tilburg: IVA; E. Bervoets en M.Y. Bruinsma, 2017, *Horen, zien en zwijgen. Opsporingen in dorpen en stadsbuurten met een gesloten leefgemeenschap*. Amsterdam: Reed Business.

¹⁹³ Moors en Bervoets (red.), 2013.

¹⁹⁴ Zie bijvoorbeeld ook: S. Adjimbaks, 2018, *(On)gemerkt bijzonder. Levensverhalen van resisters en de betekenis van het uitblijven van een criminele carrière*. Den Haag: Boom criminologie, [proefschrift OU].

werkelijk dreigen te gaan verstoren, krijgen zij niet zelden te maken met terugtrekken-de bewegingen, of met regelrechte intimidatie en bedreiging.

Dit intergenerationele doel maakt intussen deel uit van alle actuele familiegerichte aanpakken die we hebben geïnventariseerd. Maar in de praktijk zijn veel van die interventies en werkwijzen begonnen bij een meer repressieve en reactieve oriëntatie op het tegengaan van een cumulatie van risicofactoren, dan wel bij een meer preventieve, lange termijnoriëntatie op het verbeteren van de leefbaarheid in (meer of minder gesloten) buurten en van de weerbaarheid van de mensen die er wonen. Wat ten slotte opvalt, is dat hoger accent ligt op generatie-effecten dan op de discontinuïteit in intergenerationele overdracht. Er is een belangrijke stroom in de wetenschappelijke literatuur die daar aandacht op vestigt. Er zijn altijd (en meer) witte raven in criminele families. Criminele overdracht is een complex proces en spreekt niet voor zich. En tot veel gezinnen behoren ook *resisters*, *desisters* en uitstappers.¹⁹⁵

5.3 Opzet van familiegerichte aanpakken

In deze paragraaf beschrijven we de familiegerichte aanpakken die we in de praktijk hebben onderzocht. We doen dat op een geaggregeerd niveau, zodat specifieke aanpakken niet herleidbaar zijn. Dat is nodig omdat verschillende aanpakken nog in uitvoering zijn, andere op het punt van beginnen staan, of op het ogenblik worden doorontwikkeld.

5.3.1 Doelen

Binnen de familiegerichte aanpakken zijn steeds een of meer doelen geformuleerd. Daarbinnen zijn grofweg vier groepen te herkennen. De eerste groep betreft het verstoren van criminele activiteiten en daarmee het terugdringen van overlast en crimineel gedrag van gezinsleden. De tweede groep is gericht op het verbeteren van de situatie van kinderen in het gezin en daarmee op het doorbreken van intergenerationele overdracht van criminaliteit en/of geweld. De derde groep beoogt primair de leefbaarheid en veiligheid in de buurt te vergroten (met het oog op buurtbewoners), terwijl bij de vierde groep het normaliseren van de verhoudingen centraal staat, zodat professionals normaal hun werk kunnen doen. Sommige aanpakken onderscheiden daarnaast ook subdoelen, zoals het bieden van perspectief, het verhogen van de maatschappelijke participatie en zelfredzaamheid, zodat familieleden een kans wordt geboden volwaardig mee te doen in de samenleving.

Het uitgangspunt van de meeste lopende projecten is om op een integrale en systeemgerichte manier samen te werken en de problematiek van criminele families vanuit verschillende aspecten binnen het spectrum van zorg en veiligheid te benaderen. *‘On-derdeel van de aanpak is om de criminele families constant op de radar te houden door*

195 T.P. Thornberry, 2016, Three generation studies: Methodological challenges and promise, in: J.T. Mortimer en M.J. Shanahan (red.), *Handbook of the life course*, pp. 571-596. Boston MA: Springer; Adjieimbaks, 2018.

repressie en zorg met elkaar af te wisselen of tegelijk toe te passen,’ vertelt een projectleider. ‘Een essentieel kenmerk van de aanpak is dat op de onverbeterlijke criminelen wordt ingezet met repressie en straf om vervolgens de weg vrij te maken voor zorg en hulp aan de overige familieleden.’

Bij de familiegerichte interventies wordt dikwijls ingezet op het voorkomen van nieuwe aanwas van criminelen, door specifiek aandacht te besteden aan de kinderen die opgroeien in criminele familienetwerken, of aan jongeren die in die context de invloed van broers of zussen ondergaan. Minder aandacht is er, zoals gezegd, voor de ‘witte raven’ in dergelijke gezinnen,¹⁹⁶ of degenen die op een gegeven moment (moeten) uitstappen. Er loopt een aantal verkennende projecten (bijvoorbeeld bij het RIEC Midden-Nederland en de Reclassering) om meer inzicht te krijgen in de levensloop van (jonge) criminelen en in hoe zij kunnen worden ondersteund om meer greep op ‘het rechte pad’ te krijgen. Tevens worden in veel gevallen de criminele activiteiten van de families in beeld gebracht en afgeremd. Daarnaast beogen de projecten de negatieve invloed van families terug te dringen, teneinde de veiligheid en leefbaarheid in de buurt te vergroten en ervoor te zorgen dat professionals er normaal hun werk kunnen doen. *‘We willen weer terug naar normaal, zodat iedereen kan werken in een normale setting. De bestuurder moet een besluit kunnen nemen, de politie met de wijkagent door de wijk lopen, en de gemeente moet een bouwvergunning kunnen afgeven,’* aldus een projectleider. De al eerdergenoemde status van ‘onaantastbaarheid’ die criminele families hebben verworven, heeft ervoor gezorgd dat zij soms jarenlang, al dan niet uit angst, ‘anders’ zijn behandeld door overheidsinstanties. *‘Aan ons de taak om ervoor te zorgen dat alles weer “normaal” wordt. Zowel binnen de doelgroep zelf als bij alle samenwerkingspartners. We gaan bewust voor gelijke rechten maar ook voor gelijke plichten. Ik noem het knijpen en knuffelen; zorg waar nodig en wenselijk, maar ook harde handhaving bij overtredingen.’*

In de praktijk valt op dat het voor de partijen die bij het vormgeven van een familiegerichte aanpak betrokken zijn, dikwijls niet meevalt om een concrete doelstelling te bepalen. Doelen lopen qua prioriteit nogal eens door elkaar heen. Gaat het om het verbeteren van de leefbaarheid, of toch allereerst om het bestrijden van criminaliteit? Of gaat het eerst en vooral over het voorkomen van intergenerationele overdracht van criminaliteit? Dit is ook terug te zien in een eerder verschenen rapport over de Amsterdamse aanpak van familiestructuren, waar de focus op de kinderen helder en duidelijk was en deels kon worden voortgebouwd op de structuur, samenwerkingsverbanden en convenanten van de Top X aanpak die al een aantal jaren liep.¹⁹⁷ In een andere gemeente, die deel uitmaakte van het onderhavige onderzoek, was het tegengaan van generatie-effecten eveneens het heldere doel. De focus lag daarbij echter vooral op het voorkomen van nieuwe aanwas in gezinnen die vanwege antisociaal gedrag (en soms ook criminaliteit) veel overlast veroorzaakten en derhalve niet primair op criminaliteitsbestrijding. Deze aanpak dreef vooral op samenwerking in de context van de aanpak

¹⁹⁶ Adjiembaks, 2018.

¹⁹⁷ Ferwerda, 2017; Ferwerda et al., 2018.

multiprobleemgezinnen. Een derde voorbeeld betreft twee gemeenten die expliciet normalisatie nastreven: professionals moeten weer gewoon hun werk kunnen doen. En als dat betekent dat in gezinnen moet worden ingegrepen – strafrechtelijk en vervolgens al dan niet aangevuld met een breed palet aan niet-strafrechtelijke, ondersteunende interventies – dan is dat de werkwijze, maar niet het doel op zich. Dikwijls is de doelstelling achter de aanpak van ‘criminele families’ echter niet zo eenduidig geformuleerd.

Een laatste constatering die relevant is in de context van doelstellingen is dat deze dusdanig leidend kunnen worden dat situaties die zich onverwacht voordoen en mogelijk kansen bieden, niet worden benut. De doelen zijn gekozen, er is draagvlak voor, maar wie durft met ‘uitproberen’ te beginnen?

5.3.2 *Selectie gezinnen*

Binnen de onderzochte projecten worden verschillende perspectieven gehanteerd bij het selecteren van families. Zo zien we bij sommige een repressieve invalshoek, waarbij voornamelijk wordt gekeken naar de hoeveelheid en het soort delicten die de familieleden op hun kerfstok hebben. Andere projecten kijken naar de intimiderende en overlastgevende invloed van de families in een buurt. Er zijn ook projecten waarin deze invalshoeken worden gecombineerd. In andere gevallen worden de families geselecteerd vanuit de zorgkant, door te kijken naar welke hulpverlening er aanwezig is en wat daarvan het effect tot nu toe is geweest.

De onderzochte gemeenten hanteren bij familiegericht integrale aanpakken vergelijkbare selectiecriteria. Belangrijk daarbij zijn bijvoorbeeld de strafbare feiten waaraan de leden van de familie of het gezin zich schuldig maken, of hun overlastgevende gedrag op straat en in de buurt, waardoor medebewoners zich bedreigd voelen. Een ander criterium kan zijn dat eerder geboden hulp onvoldoende resultaat heeft gehad, of niet werd geaccepteerd. Het is ook mogelijk dat er zorgen zijn over de opvoeding van de kinderen, vanwege het criminele gedrag van de ouders of andere volwassen leden van de familie.

In het eerder aangehaalde rapport betreffende Amsterdam werd één familie geselecteerd, bestaande uit acht gezinnen en drie alleenstaande volwassenen. De aanleiding tot deze keuze was de zorg dat de criminaliteit werd overgedragen naar de volgende generatie.¹⁹⁸ In een onderzochte gemeente werkt deze samen met de politie, justitie en andere partners die direct betrokken zijn bij de criminele gezinnen, die tevens overlast veroorzaken in de wijk waar zij wonen. Daarbij gaat het om vijf à zes gezinnen per jaar. Deze gezinnen worden alle gekenmerkt door hun gesloten karakter. *‘Mensen zorgen voor elkaar, maar beschermen elkaar ook en dekken zaken af. Je kunt tot een bepaald level komen. Maar je komt er nooit helemaal achter wat er gebeurt,’* aldus een betrokken gemeenteambtenaar. De gezinnen worden aangemeld door verschillende partijen, bijvoorbeeld tijdens het casusoverleg in het Zorg- en Veiligheidshuis, of door een wijk-

¹⁹⁸ Ferwerda, 2017.

agent. Met de betrokken partners wordt gekeken of het gezin voldoet aan de gestelde eisen.

In eenzelfde lijn werkt de aanpak in een andere gemeente. Die richt zich op gezinnen die woonachtig zijn op een woonwagencamp en in het bijzonder de gezinnen die het meest intimiderend zijn en in eigen kring aanzien genieten. De filosofie hierachter is dat als de *top dog* moet buigen voor de overheid, de andere gezinnen in de gesloten subcultuur van het woonwagencamp ook in beweging moeten komen. *‘Als deze [leidende] families ook gewoon hun hondenpoep moeten opruimen en hun schuurtje moeten afbreken, dan doen de anderen dat ook makkelijker,’* geeft een betrokken gemeenteambtenaar aan. In weer een andere gemeente is bij de selectie uitgegaan van de plaatselijke Top X lijst: een lijst met daarop jongeren die veelvuldig *high impact crimes* plegen. Als een jongere twee of meer strafbare feiten pleegt met iemand van deze lijst wordt hij toegevoegd aan en de Top X (aanpak). Iemand wordt weer van de lijst gehaald als diegene langer dan een jaar geen strafbare feiten pleegt samen met een andere persoon van de lijst. De ‘criminele families’ die worden geselecteerd voor de aanpak hebben allemaal Top X’ers in de gezinnen.

De projecten verschillen ook naar de aard van de criminele antecedenten. In de ene gemeente gaat het over zware criminaliteit, zoals vuurwapengeweld en harddrugs, terwijl het in de andere lichtere vergrijpen betreft, zoals uitkeringsfraude en softdrugs. De selectie kan ook te maken hebben met de positie die gezinnen innemen in de buurt waar ze wonen. Een familie die bijvoorbeeld criminaliteit faciliteert of afhankelijkheidsrelaties in de buurt heeft gecreëerd, niet alleen tussen de gezinnen en hun buurtgenoten, maar ook tussen die gezinnen en overheidsinstanties of andere organisaties, komt hoger op de prioriteitenlijst. Daarbij valt te denken aan het inschakelen van moeders, die in busjes worden opgehaald om wiet te toppen en aan het inzetten van jongeren uit de buurt als ‘wegwerpm medewerkers’ bij het criminele handwerk, door ze het werk te laten doen waarbij de kans op aanhouding het grootst is. Vaak zijn er al jarenlang hulpverleners betrokken bij de gezinnen en hebben ze ook al met regelmaat met de politie en justitie te maken gehad. Maar het gewenste effect is niet bereikt. Deze families hebben in de loop der jaren geleerd hoe ze te werk moeten gaan om van de overheid weinig last meer te hebben. *‘De criminele families wisten een vrijstaat te creëren waar officiële instanties niet graag kwamen,’* zo geeft een projectleider aan.

Van de selectie van de gezinnen en families waar de aanpak zich op richt, hangt in de praktijk veel af. Gaat het echt over gezins- en familiedynamiek, of worden de problemen veroorzaakt door een of meer individuele gezinsleden? Bestaat er een breed beeld van (de achtergronden van) het probleemgedrag van criminele gezinnen? Hoe interpreteren de verschillende betrokken partijen, elk vanuit hun eigen professe, die informatie? En blijft het beeld dan eenduidig en helder? Allemaal vragen die aan de orde zijn als de selectie daadwerkelijk bedoeld is om een integrale en systeemgerichte aanpak tot stand te brengen.

5.3.3 *Informatiepositie integraal maken*

Een belangrijk uitgangspunt in vrijwel alle onderzochte gemeenten is het zo integraal mogelijk maken van de informatiepositie die bij uiteenlopende partijen over gezinnen en families bestaat. Dit houdt ten eerste in dat een koppeling moet worden gemaakt tussen systeem- en straatinformatie. Ofwel tussen kennis die is vastgelegd in registratiesystemen en informatie die de praktijkmensen in hun hoofd hebben zitten. Dat is niet in de laatste plaats van belang omdat lang niet alles wordt vastgelegd, maar ook omdat registratiesystemen om redenen van gegevensbescherming maar een beperkt historisch beeld geven, terwijl die kennis vaak van essentieel belang is om het gedrag van families te kunnen duiden. Ten tweede moet de informatie van alle betrokken instanties, waar relevant en noodzakelijk voor de aanpak en bij voorkeur per gezin, gebundeld worden. Dat helpt bovendien voorkomen dat instanties tegen elkaar uitgespeeld worden tijdens interventies. Maar het is tevens belangrijk voor de betrokken professionals. Die hebben qualitate qua verschillende inhoudelijke gezichtspunten en werkwijzen. Organisatieculturen verschillen. Vanuit een brede informatiepositie kunnen alle betrokkenen vanuit hun eigen kennis en ervaring met collega's over de gezinnen en families spreken en afwegingen maken.

De meeste onderzochte projecten werk(t)en met een regisseur. Deze functioneert als een spin in het web van de betrokken instanties en professionals, en dient een scherp oog te hebben voor de complexe casuïstiek, de informatie te bewaken, de uiteenlopende interventies te overzien en het geheel te coördineren. Desalniettemin zijn de beschikbaarheid en kwaliteit van informatie in de praktijk (potentiële) struikelblokken. In de gemeente Amsterdam is van meet af aan ingezet op integrale informatievergaring en -analyse, op basis van een informatie-uitwisselingsconvenant tussen RIEC-partners. De afdeling Werkvoorbereiding van de politie heeft het begin gemaakt: het bijeenbrengen van de politieke systeem-informatie met betrekking tot de geselecteerde gezinnen. Daaraan is vervolgens de informatie van de samenwerkingspartners toegevoegd. Veel daarvan betrof zogenoemde straatinformatie. Die is specifiek, situationeel en actueel en derhalve van wezenlijk belang. Het verwerken van beide typen informatie tot een betrouwbare basis voor de aanpak vergt tijd, maar is een noodzakelijke voorwaarde voor succes. Daarmee is overigens niet gezegd dat 'het hele plaatje' met betrekking tot de familie compleet moet zijn, alvorens tot een keuze voor concrete interventies kan worden gekomen. Integendeel zelfs: het werkt voor de betrokken partijen vaak juist averechts en demotiverend om langdurig in een 'analysefase' te blijven steken. Het is doorgaans het beste om op basis van kansrijke informatie actie te ondernemen.

We benadrukken met het bovenstaande vooral dat het zaak is om rondom een concrete interventie zo goed mogelijk voorbereid en geïnformeerd te zijn, maar dat het tegelijkertijd niet noodzakelijk is om te blijven analyseren om tot de 'beste' of meest 'efficiënte' interventie te kunnen besluiten. Een dergelijke keuze is namelijk alleen theoretisch mogelijk, maar in de praktijk is deze niet of nauwelijks te maken. Terwijl vrijwel elke interventie weer nieuwe kennis en aangrijpingspunten voor vervolgstappen oplevert.

Dus doen en uitproberen is cruciaal, ook al is er op dat moment niet altijd afdoende 'bewijs' of een interventie effectief is.

In een andere gemeente is gekozen voor een combinatie van informele en formele uitwisseling van informatie die in de praktijk goed blijkt te werken. Tijdens de periodieke briefing delen partijen mondeling en vrijuit hun observaties over gezinsleden die mogelijk relevant zijn voor hun collega's. *'Ik zit hier niet om individuele informatie vanuit Reclassering Nederland te leveren,'* aldus een professional, *'ik zit er om dingen op te pikken, gezien te worden en een breder inzicht te voeden.'* Na de briefing gaan de verschillende samenwerkende partijen uit elkaar en delen/verwerken ze elk de informatie conform de vigerende wet- en regelgeving en de convenantafspraken die hierover onderling zijn gemaakt.

In de praktijk zijn uitvoerende professionals nogal beducht voor de privacywetgeving en het tuchtrecht. Want werken in gezinnen met multiproblematiek betekent handelen in afstemming met een normenkader en een complexe leefwereld. En dat staat op gespannen voet met 'beoordeeld worden' conform een formele wet. Bovendien is een tuchtrechtprocedure belastend, ook al wordt in een zeer grote meerderheid van de gevallen geconstateerd dat juist is gehandeld. Als professionals informatie delen met het doel maatwerk te leveren, lopen ze al snel het risico van tuchtrechtelijke repercussies. Binnen het Programma Sociaal domein en het Programma Maatwerk Multiprobleemhuishoudens wordt op het ogenblik gewerkt aan verruiming, precisering en aanpassing van wet- en regelgeving omtrent informatiedeling bij multiprobleemgezinnen (traject Uitwisseling Persoonsgegevens en Privacy).¹⁹⁹

Daarnaast is het uiteraard belangrijk dat de informatiehuishouding per gemeente adequaat is ingericht en dat organisaties rugdekking geven aan hun professionals. Gemeenten beschikken over veel basisregistraties en andere informatiebronnen die kunnen worden gebruikt bij de opzet, uitvoering en monitoring van familieaanpakken. Maar die gegevens (en de mogelijkheid om verbanden hiertussen te leggen, worden nog onderbenut. Op dat vlak lopen verschillende experimenten. Een interessant project is bijvoorbeeld het Veiligheids Informatie Knooppunt (VIK) van de gemeente Breda, ontwikkeld in samenwerking met VNG-Realisatie, dat de gemeentelijke basisregistraties gebruikt in combinatie met de procesregistraties in het kader van de wettelijke taken (zoals de Opiumwet, vergunningen, toezicht en handhaving). Die koppeling helpt bij de signalering van vormen van ondermijnende criminaliteit. Met het oog op de privacywetgeving is precies omschreven wat binnen het VIK gebeurt en op basis van welke wettelijke taken VIK als ondersteuningsmiddel wordt gebruikt, namelijk het uitvoeren van (wettelijke) gemeentelijke taken. De Autoriteit Persoonsgegevens heeft de aanpak getoetst aan de eisen van de baseline informatieveiligheid gemeenten (BIG) en aan de AVG. Het RIEC ondersteunt de verdere uitrol van het project.

Een ander aspect zit meer op het niveau van organisatie, of liever de 'veiligheid' binnen organisaties. Professionals in de uitvoering ervaren geregeld een ingewikkelde relatie

199 <https://www.programmasociaaldomein.nl/trajecten/uitwisseling-persoonsgegevens-en-privacy-upp>.
Zie ook: Interdepartementale werkgroep, 2019.

met beleid en directie binnen hun eigen organisaties als zij de grenzen van protocollen, afspraken en standaard werkzaamheden oprekken. Zij ervaren het als een hard gelag om te merken dat ze niet onwillekeurig en altijd gesteund worden door hun eigen organisaties.²⁰⁰

5.3.4 *Aanpak organiseren*

Bij de projecten waarin systeemgericht wordt gewerkt, zijn verschillende partners vanuit de domeinen van zorg en veiligheid betrokken, zoals de gemeente, het RIEC, politie, het Openbaar Ministerie, woningcorporaties, welzijnsorganisaties, het Bureau Jeugdzorg, de GGD, de Raad voor de Kinderbescherming, de Reclassering, de Belastingdienst en de leerplichtambtenaar. De regie ligt bij de gemeente of is ondergebracht bij het Zorg- en Veiligheidshuis. De belangrijke rol van de projectleider is het verbinden van de verschillende partijen en op elkaar afstemmen van de verschillende werkprocessen.

Startsituatie

Bij de aanpak criminele families in Amsterdam was de gemeente regievoerder vanuit het Actiecentrum Veiligheid en Zorg (ACVZ). Vanuit het ACVZ worden meer integrale persoonsgerichte aanpakken gecoördineerd, zoals de Treiteraankpak, Detentie en Terugkeer en de Top 600 & 400 (Monitor Top 1.000). De projectleider was speciaal voor de familiegerichte aanpak aangewezen. Er zijn ook projecten waar wordt gewerkt vanuit een bestaande persoonsgerichte aanpak, een aanpak jeugdoverlast, of een aanpak ondermijning. De startsituatie is dan niet de familie, maar in een of meer van die bestaande projecten kwamen steeds dezelfde problematische, criminele, families naar voren. Hierdoor ontstond ook een op het familiesysteem gerichte samenwerking. Een betrokken projectleider zegt daarover: *‘Zolang het kan met zorgkant, pakt de gebiedsmanager het op, zodra het zware casuïstiek is pakt het Zorg en Veiligheidshuis het op. Daar willen ze steeds meer systemisch werken.’*

Subjectgerichte aanpakken

De families die zijn geselecteerd, worden constant op de radar gehouden. Hiervoor leveren de verschillende partijen informatie. Sommige projectleiders geven aan dat er een terugkerend casusoverleg is met de politie, op het niveau van het basisteam. In sommige gevallen vindt dit overleg wekelijks plaats, bij andere tweewekelijks. Zo wordt het beeld van de familie zo compleet mogelijk gehouden en kunnen interventies of maatregelen precies worden ingezet. In een aantal projecten is een gezinsmanager of regisseur aangesteld die direct contact onderhoudt met de families. Sommige aanpakken werken met het uitgangspunt: één gezin, één plan, één regisseur. De families worden als een geheel onder de loep genomen en er wordt voor de gehele familie een plan van aanpak opgesteld met verschillende scenario's.

200 Zie ook: Moors en Bervoets (red.), 2013.

Enkele gemeenten, waaronder Amsterdam, brachten de betrokken gezinnen met een officiële brief op de hoogte dat ze onderdeel waren van een gerichte aanpak en nauwlettend zouden worden gevolgd. Deze gemeenten noemen dat een belangrijk moment in de aanpak. *‘De toon wordt daarmee gezet én je geeft ze tegelijkertijd een handreiking.’* Hierover verschillen echter de meningen. Gemeenten waar de nadruk meer op repressie ligt, maken juist niet actief kenbaar dat de families onder het vergrootglas liggen. *‘We communiceren niet actief naar buiten dat deze families onder verscherpte aandacht staan, dat doen we ook niet bij andere burgers,’* aldus een projectleider. Het is ook mogelijk dat een of meer betrokken partijen bezwaren maken. De politie omdat daarmee bijvoorbeeld lopende onderzoeken in gevaar kunnen komen, of de Belastingdienst, die vreest dat de betrokken subjecten administratie zullen laten verdwijnen. De keuze om niet te communiceren dat de familie de aandacht heeft van de overheid kan ook voortvloeien uit veiligheidsoverwegingen. *‘Als er één persoon op de casus zit, ben je kwetsbaar, dus we plaatsen meer mensen op één dossier om te voorkomen dat de overheid een naam en gezicht krijgt.’*

Steeds meer gemeenten zien in dat voor een succesvolle aanpak hoe dan ook goed moet worden nagedacht over communicatie. Goede communicatie is om allerlei redenen van belang, bijvoorbeeld om de toon te zetten, te *namen & shamen*, of om gezinsleden betrokken te houden bij een systeemtherapeutische interventie. Ook intern is het essentieel om de betrokken professionals en de besturen en directies van organisaties waar werken op de hoogte te houden van ontwikkelingen. Sommige gemeenten experimenteren, samen met scholen en zorg- en welzijnsinstellingen, met communicatieve en participatieve interventies (voorlichting en interactie) die gericht is op jongeren die mogelijk zelf kwetsbaar zijn om in de criminaliteit te belanden, of die in hun omgeving jongeren kennen waar dat voor geldt.

Wat naar ons idee onderbelicht blijft, is de directe communicatie met bewoners van buurten en wijken waar gemeenten een criminele families aanpak uitvoeren (en mogelijk is het interessant om ook de inwoners elders te informeren en te betrekken). Daar hebben we geen goede voorbeelden bij gemeenten van opgetekend.²⁰¹ Uit de media zijn wel enkele voorbeelden van een dergelijke werkwijzen bekend, zoals vermeend malafide horecaondernemers die via de lokale media *exposed* worden en langs die weg gedwongen worden hun vastgoedposities te verkopen. Of het actief stimuleren van het gebruik van Stichting M. in de directe woonomgeving van criminele gezinnen. Recent zien we steeds meer aandacht bij gemeenten voor het bewust inzetten van communicatiestrategieën, waaronder gebruik van (social) mediakanalen, bij de aanpak van ondermijnende criminaliteit. Deze ontwikkeling is echter nog pril.²⁰²

201 Zie paragraaf 5.4.2 voor een voorbeeld uit de Zweedse praktijk.

202 Zie voor een achtergrondschets: H. Moors, B. Rovers en N. Bouman, 2019, *Sociale media, delictgedrag & communicatie. Op zoek naar de 'buzz' bij plegers van high impact crimes*, Den Haag: Boom criminologie.

Fenomeengerichte aanpakken

Er zijn daarnaast benaderingen die zich niet zozeer richten op specifieke families, maar meer fenomeengericht werken, zoals het voorkomen van 'nieuwe aanwas'. In een gemeente wordt bijvoorbeeld bewust ingezet op het doorbreken van criminele carrières van jongeren door in gesprek te gaan met alle partijen aan 'de voorkant' van het proces. *'Wat kun je doen om die kraan dicht te draaien zodat we bij die grote incidenten niet hoeven te dweilen met de kraan open'?* Hiervoor is een model ontwikkeld om alle criminogene risicofactoren bij jongeren in kaart te brengen. Vervolgens wordt hierover met alle relevante professionals gesproken: *'Dat zijn bijvoorbeeld leerplichtambtenaren, mensen die zich bezighouden met verslavingspreventiebeleid en maatschappelijk werkers. We creëren daarmee bewustwording binnen het zorg- en sociaal domein, dat zij een schakel zijn in een groter proces en dat integrale samenwerking nodig is voor het doorbreken van criminele carrières.'*

Een ander project combineert een subjectgerichte en een fenomeengerichte aanpak. Achtergrondinformatie over de criminele activiteiten van gezinsleden wordt gekoppeld aan allerlei gegevens over hoe en met wie zij samenwerken. Op basis van deze analyse kunnen de criminele bedrijfsprocessen waarbij de familie betrokken is worden ontrafeld, waarna middels doelgerichte interventies barrières worden opgeworpen om de criminaliteit te stoppen.

5.3.5 Resultaten

Of de familiegerichte aanpakken leiden tot resultaten, kan vanzelfsprekend niet los worden gezien van de geformuleerde doelstellingen. Of de gezinsleden minder criminaliteit plegen, bijvoorbeeld. Of de situatie verbeterd is waarin de kinderen zich bevinden? De mate waarin een buurt leefbaarder en veiliger is geworden? Of hoeveel handelingsperspectief de betrokken professionals zijn gaan ervaren? Onafhankelijk van welke doelen vooraf werden gesteld, zijn de uitkomsten in kwantitatieve zin moeilijk te meten. In het kader van het onderzoek hebben we daar ook geen poging toe gedaan. We kunnen de opbrengsten dus slechts beschrijven op grond van de percepties van de betrokken professionals en de familieleden.

In de beleving van veel professionals heeft de aanpak in hun gemeente bijgedragen aan het verminderen van criminaliteit binnen de gezinnen. Soms is ook sprake van *empowerment* van individuele gezinsleden: *'In een aantal zaken hebben we de dames sterker gemaakt. Ook hebben we in een aantal gezinnen de kinderen een eigen woning gegeven. Om ze uit de invloedssfeer los te weken. Dat lukt, we hebben daarbij de woningbouwcoöperaties achter ons staan.'* Behalve meer stabiliteit in hun leven ervaren sommige 'subjecten' tevens de mogelijkheid om als een positief rolmodel te dienen voor hun eigen kinderen. Er is een 'normalere' situatie gecreëerd binnen het gezin. Modelburgers worden het niet, maar het is stabiel. In een enkel geval, bijvoorbeeld naar aanleiding van een MPG-aanpak bij Roma, is de school- en arbeidsparticipatie aantoonbaar toegenomen en vindt mogelijk minder kinderuitleiding plaats. Wat er buiten het werk of de tijd die wordt doorgebracht op school gebeurt is uiteraard moeilijk na te gaan. En bijna

elke professional die we spraken, wist wel een voorbeeld te noemen van iemand met wie het veel beter ging dan voordat de aanpak was gestart. Het gaat om subjectieve oordelen over een beperkt aantal mensen, maar het is een begin.

Uit een van de evaluaties van een familiegerichte aanpak blijkt dat de overlast in de buurt sterk is gedaald, of is gestopt. *‘De overlast van jongeren is in veel gevallen afgenomen. Echter is de problematiek zo hardnekkig dat het tijd kost hierin door te dringen. Deze gezinnen zijn vaak zorgmijdend dus het echt contact maken met de gezinnen door de gezinsmanager is al een stap vooruit.’* Een projectleider onderstreept dat niet alleen de wijkprofessionals maar ook de buurtbewoners een positief effect op de leefbaarheid voelen. *‘Er zijn er een aantal verplaatst. We hebben ze verleid om ergens anders te gaan wonen. Dat kan voor anderen soms raar overkomen, waarom zij wel en wij niet? Maar het bereikt wel je doel.’* Uit een evaluatie van een aanpak die is gericht op woonwagenvoerders, bleek dat hun relatie met de omwonenden verbeterd was. En binnen de gezinnen zelf was de arbeids- en schoolparticipatie aanzienlijk toegenomen.²⁰³

Behalve de effecten op de doelgroep lijkt ook aanzienlijke winst te worden behaald op het vlak van institutionele samenwerking. Volgens de betrokken professionals wordt er veel meer over de muren en beperkingen van de eigen organisatie heen gekeken. De samenwerking en de integrale besluitvorming wordt als gewoon ervaren. Of dit ook daadwerkelijk verbetering heeft opgeleverd als er wordt gekeken naar criminaliteit en leefbaarheid is onduidelijk. Maar het wordt in de teams doorgaans wel zo ervaren. Ze zijn in staat geweest om uiteindelijk een vorm van vertrouwen tot stand te brengen, waardoor in gezinnen iets los is gekomen. Niet altijd direct ten goede, of zonder slag en stoot. Maar er ontstond beweging waar voorheen iedereen in het gezin wegdook voor elk contact met overheidsinstanties. Een van de projectleiders geeft aan dat de ‘onaantastbaren’ weer tastbaar zijn: *‘Ik heb ze allemaal gesproken en daarmee aangegeven: dit gaat jullie niet meer lukken, jullie liggen onder een vergrootglas. Daarmee is de toon gezet en daarnaast ook een handreiking gedaan.’*

5.4 Aanpakken in Zweden en het Verenigd Koninkrijk

Uiteraard zijn er ook in het buitenland systeemgerichte aanpakken ontwikkeld, die zijn gericht op criminele families. In het kader van het onderhavige onderzoek was het niet mogelijk om ook aanpakken in het buitenland systematisch te beschouwen. Wel zijn we in Zweden en in het Verenigd Koninkrijk met een aantal deskundigen in gesprek gegaan over specifieke situaties waarin de negatieve invloed van criminele families dermate invasief was geworden, dat speciale aanpakken zijn opgezet en toegepast. In deze paragraaf gaan we kort in op de leerpunten die daar werkende weg zijn opgedaan.

203 E. van Dorst, Verbinding met Sinti komt gestaag tot stand, *De Limburger*, 29 januari 2018.

5.4.1 *Angered (Göteborg)*

Angered is een van de tien (relatief autonome) stadsdelen van Göteborg. De wijk kent een uitzonderlijk hoog percentage immigranten. Volgens de geïnterviewde professionals van het zogeheten *Social office* wonen er praktisch geen autochtone Zweden meer in Angered. De meeste immigranten zijn afkomstig uit het voormalige Joegoslavië, Noord-Afrika, Somalië en het Midden-Oosten. Op nationaal niveau heeft de Zweedse politie 50 aandachtsgebieden aangewezen, waarvan vijftien met een zeer zware problematiek op het vlak van criminaliteit, jihadisme en politiek extremisme. Hiervan liggen er vier in Angered. Kenmerkend voor veel criminaliteit in de wijk is de onderlinge verwevenheid van immigrantenfamilies: er zijn veel familiebanden en er wordt dikwijls binnen de (*extended*) families getrouwd. Het gemiddelde opleidingsniveau is erg laag.²⁰⁴ De integratie is gebrekkig. In Angered zijn parallelle samenlevingsstructuren ontstaan, waar enkele families de touwtjes in handen hebben. De wijk verleent hen identiteit.²⁰⁵ Deze families bezitten dikwijls legale bedrijven, maar ze organiseren op de achtergrond ook de drugshandel en bijvoorbeeld de handel in wapens. Ze runnen tevens de informele financiële dienstverlening, in de vorm van *underground banking*, ze treden op als *conflict mediators*, en regelen sociale en zorgvoorzieningen, alsmede subsidies, voor de leden van hun eigen extended family en voor anderen.

De aanpak in Angered is primair gericht op het verhogen van de weerbaarheid van de bewoners die een positieve invloed op hun wijk willen uitoefenen. Het doel is om deze groepen te empoweren totdat zij zelfstandig uit de criminaliteit stappen. Hiertoe verricht het Social office tal van *outreaching* activiteiten, bijvoorbeeld gericht op nieuwe immigranten of op bewoners die om welke reden dan ook afhankelijk zijn van de criminele familienetwerken. Daarmee wordt geprobeerd om alternatieve keuze- en handelingsprocessen aan te bieden. Simpel gezegd proberen de sociaal werkers mensen weg te houden uit de invloedssfeer van de criminele families – die ook voor hen trouwens een gesloten bolwerk blijven. Dat doen ze in nauwe samenwerking met de politie (ze huizen in hetzelfde gebouw). Op een geaggregeerd niveau wordt informatie gedeeld met de politie, vooral om een informatiepositie te kunnen opbouwen met betrekking tot gezinssamenstelling, middelengebruik, vervuiling of verwaarlozing. Wanneer de politie bijvoorbeeld een huis komt doorzoeken omdat een gezinslid is aangehouden wegens drugshandel, letten ze nu ook op dit soort zaken, terwijl dat vanuit politieel perspectief voorheen niet direct als relevant werd gezien. Op die manier komt er meer informatie over de gezinnen beschikbaar en kan beter (onderbouwd) worden ingegrepen met zware middelen, zoals het stopzetten van uitkeringen, het uithuisplaatsen van kinderen, of zelfs het confisqueren van wederrechtelijk verkregen voordeel. Dergelijke maatregelen tasten ook het imago van de beeldbepalende families

204 N. Khorramshahi en S. Hellberg, 2017, *Särskilt utsatta områden i Göteborg* *Analys av rapporterna "Utsatta områden – sociala risker, kollektiv förmåga och önskade händelser" samt "Skillnader i livsvillkor och hälsa i Göteborg"*. Göteborg: Polisen en Göteborg Stad.

205 Zie voor vergelijkbare voorbeelden: S.A.L. van de Wetering, 2017, Stigmatization and the social construction of a normal identity in the Parisian banlieues, *Geoforum*. Doi: 10.1016/j.geoforum.2017.05.009.

aan: strafrechtelijk ingrijpen lijkt eerder statusverhogend te werken, maar het uithuisplaatsen van kinderen, waarmee de overheid impliciet de boodschap afgeeft dat iemand een 'slechte ouder' is, leidt juist tot ernstig gezichtsverlies binnen de gemeenschap.

De medewerkers van het Social office surveilleren ook met de politie om zo nodig meteen te kunnen handelen, en om zo veel mogelijk in contact te blijven op straat. De aanpak draait om contact met wijkbewoners. Lokale ngo's mobiliseren de positieve krachten in de wijk. Bovendien worden in de wijk camera's aangebracht en betere verlichting, zodat meer bewoners in de avonduren nog de straat op durven, waardoor er meer 'ogen' op straat zijn en de gelegenheid voor het plegen van criminaliteit afneemt, en mensen zich ook in het algemeen veiliger voelen. Op dit moment zijn er 's avonds weinig winkels en andere gelegenheden open, waardoor vooral overlastgevers en criminelen buiten rondhangen. Vanuit het Social office bestaat de wens een buurthuis te openen om de sociale mobilisatieprocessen in de wijk te ondersteunen. Dit wordt echter gedwarsboomd door het feit dat er ook een café in de wijk is gevestigd, waarmee het buurthuis dan zou gaan concurreren en dat is op grond van de Zweedse wetgeving niet toegestaan.

Het is ingewikkeld en lang niet altijd bevredigend werk. De sociaal werkers stellen dat het soms voelt als het plakken van pleisters op een houten been. Soms kunnen er twee stappen vooruit worden gezet en een terug; soms is het andersom. Er zijn bedreigingen geuit richting het Social office, wat kan worden opgevat als een indicatie dat de criminele families last hebben van de interventies. Daar staat tegenover dat er ook voor moet worden gewaakt dat professionals niet op wel heel vriendschappelijke voet met de criminele families komen te staan, of dat ze worden gemanipuleerd. Een medewerker werd bijvoorbeeld door leden van familie A bedreigd. Een lid van familie B kwam vervolgens bij hem thuis en bood aan te bemiddelen, maar uiteraard tegen een prijs: geen maatregelen meer. Aandacht voor de weerbaarheid van de medewerkers en zorgen voor een roulatiesysteem is, kortom, van belang. Zodoende zijn er steeds wisselende gezichten in de interacties met de mensen in de buurt (en indirect met de criminele families). Ten slotte wordt ook steeds expliciet gecommuniceerd dat het Social office geen besluiten neemt over ingrepen in gezinnen of de buurt.

5.4.2 *Södertälje (Stockholm)*

Södertälje is een voorstad van Stockholm. Er is daar vanaf de jaren zeventig langzaam maar zeker een parallelle samenleving ontstaan binnen de Assyrische gemeenschap. Zij zijn in de loop der jaren als vluchteling of gastarbeider vanuit het Midden-Oosten in Zweden terechtgekomen. De Assyriërs zijn in hun regio van herkomst als etnische bevolkingsgroep gedurende de negentiende en twintigste eeuw diverse keren vervolgd. In Södertälje (en Örebro) woont de grootste Assyrische gemeenschap van Europa en een van de grootste in de wereld.

Volgens geïnterviewde politiefunctionarissen zijn de Assyriërs een uitstekend geïntegreerde etnische minderheid met een hoog gemiddeld opleidingsniveau. Er zijn echter

ook problemen binnen de gemeenschap, met name rondom een aantal invloedrijke, gewelddadige familienetwerken. De Assyriërs zijn orthodoxe christenen, maar binnen de gemeenschap is wel sprake van verschillende religieuze stromingen. Dit zorgt ook voor onderlinge rivaliteit tussen familieclans. De onderlinge spanning wordt verder vergroot doordat de leidende families hun sociale en politieke invloed in Södertälje gebruiken om te bepalen wie waar komt wonen, en wie een tap-, horeca- of bouwvergunning krijgt. Als weldoeners hebben deze familienetwerken een machtspositie in de voorstad, compleet met een eigen kerk, ziekenhuis en parallelle economie. Politiefunctionarissen wijzen op de rol van de kerk als dekmantel voor allerlei illegale praktijken, zoals witwassen via collectes, belasting- en subsidiefraude (als religieuze stichting), underground banking en zelfs het optreden als rechtbank (bij conflicten binnen de gemeenschap). Actueel is een specifieke vorm van pgb-fraude die in de miljoenen euro's loopt. Daarnaast zijn er onmiskenbare signalen dat de crimineel actieve leden van deze familienetwerken nauw samenwerken met motorbendes als de Hells Angels en de Bandidos. De machtige families zitten in de raden van bestuur van sociale organisaties, de kerk, (lokale) politiek, sport en bedrijven. Vanuit die posities creëren ze afhankelijkheidsrelaties binnen én ten opzichte van de Assyrische gemeenschap. Uitstappen is moeilijk.

In 2010 is een van de grootste en duurste politieoperaties in de Zweedse geschiedenis ooit opgezet (Torre I en II). De directe aanleiding was het steeds zwaarder wordende geweld, en een dubbele moord in een illegaal casino. De politie onderscheidde de criminele netwerken in drie lagen. De onderste laag zijn de uitvoerders (bijvoorbeeld in de drugshandel) en de geweldsplegers. De middelste laag omvat de faciliteerders die, al dan niet met legale bedrijven, de benodigde hand-en-spandiensten leveren. De toplaag bestaat uit de kopstukken van de leidende criminele families die, op de achtergrond aan de touwtjes trekken, maar zich verre houden van het misdadige handwerk. Het doel van de politie was om eerst de onderste lagen van de criminaliteitspiramide in Södertälje aan te pakken, primair om het geweld te stoppen. Daarna konden de andere lagen op de korrel worden genomen. Hiertoe werd een integrale aanpak ontwikkeld waarbij twaalf verschillende organisaties betrokken waren, in het kader van het Regionale Intelligence Centrum, een voorziening die vergelijkbaar is met de Nederlandse RIEC's. De Belastingdienst nam het voortouw onder het motto '*go for the money*', met interventies die concreet waren gericht op het stoppen van bijstandsfraude en het afpakken van wederrechtelijk verkregen vermogen. Na bijna tien jaar van interventies is het geweld sterk afgenomen. Maar het bleek aanzienlijk lastiger om de corruptie en de financiële malversaties van de criminele familienetwerken te doorbreken, aangezien deze praktijken adequaat worden afgeschermd. Het vermoeden bestaat dat de criminele families er zelfs welbewust voor hebben gezorgd dat de rust is teruggekeerd, omdat ze heel goed beseffen dat de instanties hun aandacht moeilijker weten vast te houden wanneer er geen sprake is van structureel geweld. '*Without shootings, there's no action.*' In 2011 werd als pilot bovendien een sociale *taskforce* opgericht in Södertälje, die het jaar daarna permanente status kreeg. De taskforce is gevestigd in het politiebureau en werkt nauw samen met de politie, al zijn politiemensen alleen op vrijwillige basis be-

trokken bij casuïstiek. Informeel wordt veel praktisch relevante informatie uitgewisseld. De kracht van het team ligt in de diversiteit aan achtergronden van de professionals: brede ervaring in het werken met jongeren, gekoppeld aan specialismen om op specifieke problemen zoals schooluitval, verslaving, of criminaliteit te kunnen acteren. De *caseload* is vijf zaken als hoofdbehandelaar en vijf zaken als achtervang van/klankbord voor een collega; zowel in de vorm van coördinatie als behandeling. Het doel van de sociale taskforce is specifiek om te voorkomen dat kwetsbare jongeren instappen in de criminaliteit. In de praktijk worden interventies voor gericht op het gezinssysteem. Vrijwel iedereen in het gezin en binnen de sociale netwerken van de jongeren krijgt een rol en taak, klein of groot. In principe duurt de interventie één jaar, maar meestal kost het twee à drie jaar voordat positieve resultaten zichtbaar worden en als onomkeerbaar worden ervaren. De ondersteuning of behandeling is op vrijwillige basis en loopt dikwijls ook door als iemand in de gevangenis belandt. De professionals die voor de sociale taskforce werken, zien zichzelf als *'the good guy who's on their side'*. De politie of casemanager fungeert als *bad guy*. De professionals van de sociale taskforce cultiveren een imago van benaderbaar en laagdrempelig. Het actuele hoge aantal schietpartijen in Zweden is volgens hen (goed)deels te verklaren uit het gebrek aan *desistance* programma's. Als iemand wil uittreden, wordt er geschoten. Uittreders moeten actief ondersteund worden om hun leven in Södertälje achter zich te laten en elders opnieuw te kunnen beginnen.²⁰⁶

Interessant aan de aanpak is dat zorgvuldig gebruik werd gemaakt van een communicatiestrategie en mediacampagne. Centraal stond een lokale krant die veel gelezen wordt binnen de doelgroep. Die werd gebruikt om de criminaliteit op het schouwtoneel te zetten, om criminelen te ontmaskeren en om tegelijkertijd te rapporteren over succesvolle (politie)acties. Een vorm van naming and shaming, die werd gecombineerd met het mobiliseren van de 'goede' burgers van Södertälje om hun buurt en stadsdeel te heroveren op de criminele familienetwerken. Nagenoeg alle respondenten gaven aan dat het nog zo'n vijftien jaar gaat duren voordat er daadwerkelijk een verschil binnen de gemeenschap kan worden gemaakt. Het bevorderen van uitstappen uit de criminaliteit is erg lastig, omdat de geslotenheid van de gemeenschap en familiebanden het moeilijk maken om te kiezen voor een ander leven op een andere plek. Het accent zou ook nog meer moeten komen liggen op sociale mobilisatie: het ondersteunen van de positieve krachten in het stadsdeel. Er zijn wel signalen dat er beweging is. Vooral de praktijk dat invloedrijke families anderen binnen de gemeenschap afpersen is daaraan debet. Buurtbewoners zijn gaan praten. Sommigen uit angst voor criminelen, anderen omdat ze het zagen als een religieuze plicht, of als een manier om de reputatie van hun eigen clan (en wellicht ook het imago van het stadsdeel) te redden. Ook voor de professionals zelf is het zwaar werk. Daarom is het lastig sterke *caseworkers* te vinden. Niet alleen vanwege bedreigingen, maar ook omdat het nogal wat tijd kost de ervaring op te

206 Zie ook: A. Khoshnood, 2018, Firearm-related violence in Sweden: A systematic review, *Aggression and Violent Behavior*, 42, pp. 43-51; J. Sturup, A. Rostami en M. Gerell, 2019, Explosive violence: A near-repeat study of hand grenade detonations and shootings in urban Sweden, *European Journal of Criminology*. Doi: 10.1177/1477370818820656; Jönsson en Nilsson, 2019.

bouwen die feitelijk nodig is om binnen deze gemeenschap de vele facetten van een persoonsgerichte aanpak goed te blijven overzien en te vertalen naar handelingsperspectieven.

5.4.3 *Travellers in Engeland en Wales*

Tijdens een kort werkbezoek aan de Metropolitan Police in Londen is specifiek gesproken met een deskundige op het gebied van een *intelligence* programma (informatieverzameling en -verspreiding) over (de problematiek van) de *travellers* in Engeland en Wales. In een aantal opzichten lijkt hun situatie op die van Nederlandse Roma en woonwagenbewoners. Het debat over de aanpak is in het Verenigd Koninkrijk stevig gepolariseerd. Enerzijds uiten veel professionals die met en in families en gezinnen van *travellers* werken hun afkeuring voor aanpakken die 'stigmatiseren' en wijzen ze vooral op de slachtofferpositie van de groep, niet in de laatste plaats als gevolg van jarenlange discriminatie. Hun aandacht is gericht op ondersteuning en het verbeteren van de achtergestelde positie van deze groep. Bij de opsporingsinstanties ligt anderzijds het accent juist op de criminaliteitsproblemen binnen de gemeenschap (ofschoon niemand tegen het nastreven van emancipatoire doelstellingen is). Beide invalshoeken komen moeilijk samen. Hoewel er ook in Nederland en overigens in de EU als geheel, hoge muren staan tussen de beide benaderingen, boeken gemeenten, met name in het zuiden van het land, op het vlak van integrale samenwerking soms goede resultaten.

De Britse politie heeft met betrekking tot *travellers* een kleine informatiecel opgezet. Vanuit het zogenoemde 'Liberal' programma is eerst lokaal (1995), regionaal (1998) en vervolgens nationaal (2005) gewerkt aan het opbouwen van delict- en slachtofferspecifieke *intelligence* over *travellers*, maar bijvoorbeeld ook over de samenstelling van gezinnen en over conflicten en vetes tussen familieclans. In totaal is over 15.000 personen (binnen een groep van naar schatting 300.000 personen) informatie verzameld en vrijkt, op basis van gegevens van de plaats delict, uit politie-informatie en antecedentenregistratie, uit openbare bronnen en associatieve links in de *Police National Computer* (PNC). Van deze *intelligence* wordt binnen politie en justitie regelmatig gebruikgemaakt. Dat geldt niet of nauwelijks voor gemeenten (en hun partijen voor woon-, zorg- en welzijnsdienstverlening).

Door gezins- en familieverbanden te analyseren en registreren is enerzijds veel documentatie beschikbaar gemaakt met betrekking tot 212 *organised crime families* met een *traveller's background*. Anderzijds zijn patronen van crimineel handelen zichtbaar geworden en de verschuivingen binnen de gemeenschap die daar zowel oorzaak als gevolg van zijn. Zo werd er bijvoorbeeld gewezen op de ontwikkeling dat sommige criminele subculturen binnen de *traveller* gemeenschap zich steeds breder blijken te oriënteren, organiseren en professionaliseren. Ze verbinden zichzelf bijvoorbeeld met (Zuid)oost-Europese criminele netwerken buiten de *traveller* gemeenschap. Hun '*circles of trust are widening rapidly*': hun positie binnen en houding ten aanzien van de eigen groep verandert – en dat trekt een stevige wissel op de samenhang binnen families en binnen de gemeenschap. Ten slotte is er vanuit het 'Liberal' programma actief

geprobeerd een brug te slaan naar ‘social education’. In sommige regio’s komt dat tot stand en ontstaan bijvoorbeeld ‘multi-agency traveller units’, waarin politie en lokale overheden nauw samenwerken.

De Britse wetgeving biedt de politie meer ruimte dan de Nederlandse: een informatiecel die specifiek gegevens over Roma of woonwagenbewoners vastlegt, zou in ons land niet mogelijk zijn. Toch is de werkwijze ook in Groot-Brittannië controversieel geworden, nadat een presentatie waarin het bestaan en de activiteiten van de eenheid werden toegelicht, was gelekt naar de media.

5.5 Wanneer is een aanpak succesvol?

Onder welke voorwaarden kan een aanpak succesvol worden toegepast? Wat zijn wat dat betreft, volgens de betrokken professionals, de *lessons learned*? Tijdens onze inventarisatie hebben we genuanceerde antwoorden gekregen op die hamvraag. Er is geen *one size fits all* manier van werken, maar wel een reeks condities waaraan ten minste moet zijn voldaan om de aanpak van de grond te krijgen. Deze vatten we in deze paragraaf kort samen.

1. Beleggen van regierol

De betrokkenen bij de familieaanpakken benadrukken het belang van het goed beleggen en borgen van de regie. In alle gevallen is de gemeente regiehouder, soms valt de aanpak primair onder het Zorg- en Veiligheidshuis. Het is niet voldoende om alleen formeel te beleggen: het moet ook zo gevoeld worden. Er moet sprake zijn van een *drive* bij de gemeente of het Zorg- en Veiligheidshuis om de spil te zijn. *‘Die regierol moet de gemeente ook echt uitdragen, ze moeten voorop komen te staan.’*

2. Bestuurlijke agendering, urgentiebesef en draagvlak

Bestuurlijke agendering en daarmee prioritering van de familiegerichte aanpak, is een volgende voorwaarde voor succes. Vooral in gemeenten waar nog geen specifiek op criminele families gerichte aanpak loopt, speelt dit vraagstuk. Er ontbreekt vaak een gedeelde visie. Een respondent stelt: *‘Veel gemeenten hebben geen overzicht. Ze zien niet dat er veel samenhang is tussen verschillende problemen. Ze zijn ook te druk met opgaven die zij hebben als gemeente.’* Een voorwaarde die hiermee samenhangt, is dat alle betrokken instanties – op beleids- en uitvoeringsniveau – vertrouwen hebben in de aanpak. Een projectleider vertelde dat het voor twee professionals in het team lastig was om het gehele gezin als een criminele familie te bestempelen: *‘Twee regisseurs hadden moeite met de stelling dat het om een systeem ging. Dat vonden sommigen lastig.’*

Een ander aandachtspunt is dat het binnen gemeentelijke organisaties – zowel ambtelijk als bestuurlijk – ‘spannend’ wordt gevonden om normstellend te zijn en daar ook ruchtbaarheid aan te geven. Waar sommige bestuurders of projectleiders bewust de schijnwerpers zoeken om tot uitdrukking te brengen dat een grens is bereikt, vinden collega’s in andere gemeenten dat te ver gaan, omdat het niet zou passen bij de normatieve terughoudendheid van de overheid.

Tot slot moet rekening worden gehouden met de risico's die professionals lopen en hun weerbaarheid. De politie heeft daar bijvoorbeeld een breed programma voor ontwikkeld en elders gebeurt eveneens veel.²⁰⁷ De verschillende disciplines en professies zitten doorgaans echter nog te weinig bij elkaar aan tafel om zich tezamen in de casuïstiek en handelingsperspectieven te verdiepen. Van interventies die tot doel hebben om de weerbaarheid van mensen in de buurt c.q. de directe leefomgeving van criminele families te versterken, is nog slechts mondjesmaat sprake. Er bestaan veel initiatieven, dikwijls ondersteund door woningcoöperaties, gemeenten, het jongerenwerk en de politie om de leefbaarheid in buurten te versterken en gezinnen die het moeilijk hebben te ondersteunen. Maar dergelijke initiatieven zijn zelden specifiek gericht op het aanpakken van de negatieve invloed van crimineel actieve familieleden, laat staan dat ze zich richten op criminele familienetwerken in den brede.

3. Samenwerking

Er werken veel partijen samen bij de aanpakken die we hebben gevolgd. Dan is rugdekking vanuit de organisaties waar professionals verantwoording aan afleggen cruciaal, zoals ook al eerder in dit hoofdstuk werd geconstateerd. *'Professionals moeten worden beschermd vanuit hun moederorganisatie. In deze complexe casussen is een zekere mate van creativiteit nodig. Als je als professional buiten de gebruikelijke lijntjes kleurt, moet dit met alle professionals zijn afgesproken en moet je back-up hebben.'*

Veel professionals geven aan dat het tijd kost om elkaar te leren kennen en elkaars vertrouwen te winnen. Die tijd moet je willen investeren. Niet in de laatste plaats ook om te ervaren hoe de dynamiek werkt in andere organisaties. Een projectleider geeft aan dat de samenwerking goed verliep omdat de partijen al eerder hadden samengewerkt. *'Dat neemt niet weg dat het in praktische zin best hard werken was om ze op het juiste moment samen te laten werken. Maar er was wel begrip voor elkaars dilemma's.'* Dat investeren in de samenwerking loont, beamen vrijwel alle professionals.

Diverse projectleiders en professionals geven aan dat er te weinig capaciteit was vrijgemaakt om echt het verschil te maken. En het strafrechtelijke traject duurt lang, terwijl er intussen wel met de gezinnen in kwestie gewerkt moet worden. Een projectleider geeft aan dat de criminele familie waarmee deze gemeente te maken had zo professioneel was geworden dat ze bijvoorbeeld hun criminele vermogen heel adequaat wisten af te schermen. Dat betekende dat er veel (extra) onderzoek en dus capaciteit nodig was.

De doorstroom of het verloop van personeel wordt dikwijls benoemd als knelpunt, aangezien daarmee steeds kennis en ervaring verloren gaat. Daar staat tegenover dat er zo ook 'vers bloed' binnenkomt, wat nieuw elan kan brengen en een aanpak versnellen. Belangrijk is, ten slotte, dat korte lijnen blijven bestaan tussen de betrokken professionals. Alleen dan kan snel en kordaat gehandeld worden. Zodra de communicatie en afstemming 'bovenlangs' moet gaan lopen, bijvoorbeeld omdat mandaten niet goed

207 Zie: <https://www.politieacademie.nl/weerbaarheid>.

zijn belegd, gaat er tijd verloren en kan niet actief worden geanticipeerd of gereageerd op situaties die zich voordoen.

4. Delen van informatie (tussen zorg en veiligheid)

Het bundelen van de informatie van de preventieve en repressieve partners wordt door iedereen die we hebben gesproken als een toegevoegde waarde gezien. Zo vertelt een projectleider: *‘Het delen van informatie en het zorgen dat de informatie op de juiste plek terechtkomt, is een belangrijk element van de aanpak. Hierdoor kan besloten worden welke aanpak het beste voor de casus is. Daarnaast is het daardoor voor de criminele families lastiger om instanties tegen elkaar uit te spelen. Bovendien zorgt de gezamenlijke aanpak er voor dat instanties zich gesteund voelen door elkaar.’* Dat geldt eens te meer voor familieaanpakken die zijn gericht op multiprobleemgezinnen binnen een specifieke (sub)cultuur. Bij Roma-gezinnen is het bijvoorbeeld van belang om vanuit een bovenlokaal perspectief te werken: *‘Met name de bovenlokale of zelfs internationale informatie-uitwisseling en -positie dient optimaal te zijn om slagkracht richting de familie te houden.’*²⁰⁸ Professionals die al lang in gezinnen werken hebben veel informatie vergaard en tot hun beschikking, maar het is essentieel dat zij die informatie ook delen ten behoeve van preventieve interventies.

De evaluatie van de Amsterdamse aanpak bevestigt dat: *‘Waar eerst een hoop versnipperde informatie bij verschillende instanties bekend was, wordt deze informatie nu gebundeld bij de regisseur. Hieruit bleek dat de pilot-familie erg goed was in het bespelen van de overheid door bij verschillende instanties andere informatie te verstrekken waardoor elke instantie een ander beeld van de familie had. Door deze informatie te combineren, werd niet alleen duidelijk dat de familie bijvoorbeeld onrechtmatige uitkeringen kreeg, maar ook de samenhang tussen verschillende criminele familieleden werd nu pas duidelijk.’*²⁰⁹

Iedereen erkent hoe belangrijk het is dat informatie – in het bijzonder tussen zorg, sociaal domein en veiligheidspartners – wordt gedeeld. Maar tegelijkertijd ligt dat ingewikkeld en soms ook gevoelig. *‘Politie en justitie zijn terughoudend in het delen van informatie. Dit is wel lastig want de gemeente krijgt een steeds prominenter rol. Die regiefunctie is steeds belangrijker.’* Een andere projectleider geeft aan: *‘Uitwisselen van wat we mogen uitwisselen ging prima. Het probleem zit hem erin dat je niet alles kan uitwisselen. In de archieven zit best veel informatie. De Kinderbescherming is vroeger al bezig geweest met de tweede generatie, maar die kennis is voor ons niet meer toegankelijk. Jammer dat we daar geen inzicht in hebben.’* Professionals ervaren het beperkt kunnen uitwisselen van informatie logischerwijs als een belemmering van hun werk. Een reclasseringsmedewerker: *‘Onze organisatie heeft een institutioneel geheugen, maar daarvan gebruikmaken druist in tegen de nieuwe privacywetgeving. We lopen tegen privacy*

208 Zie ook: M. Jansen, 2016, *De oogst van negen keer proeftuinieren. Procesevaluatie van negen proeftuinen voor de aanpak van uitbuiting van Roma-kinderen*. Utrecht: CCV; H. Sollie, V. Wijkhuijs, W. Hilhorst, R. van der Wal en N. Kop, 2013, *Aanpak multiproblematiek bij gezinnen met een Roma achtergrond. Een kennisfundament voor professionals*. Apeldoorn: Politieacademie.

209 Ferwerda, 2017.

aan omdat we echt dat individuele toezicht moeten toepassen. Ik speel daar wel een beetje mee, ik heb een eed afgelegd, doe mijn werk vanuit een humaan perspectief. Soms zouden we wat meer schijt moeten hebben aan de regels.' Een parketsecretaris heeft een werkbare modus gevonden: hij noemt geen namen en luistert niet naar namen als die toch worden genoemd. *'De informatie die tijdens de briefing wordt gegeven vanuit het OM is heel summier. Het strafrecht is altijd individugericht, we bekijken zaken per persoon. Het overleg is soms ook verwarrend voor mij, ik ken geen namen en ga alleen uit van de feiten.'* Maar hij vindt het wel belangrijk dat het Openbaar Ministerie aanwezig is tijdens briefings over gezinnen en families. Het Openbaar Ministerie staat steeds meer open voor integrale samenwerking, benadrukt hij: *'Het primaire proces blijft strafrecht, maar er is meer. Daarvoor is steeds meer awareness. Mijn taak vanuit het OM is dan ook hoe we straf en zorg meer kunnen verbinden.'*

Professionals die betrokken zijn bij familiegerichte aanpakken die overwegend repressief zijn ingericht, onderstrepen dat zorg en welzijn daarbij eerder betrokken moeten worden. *'De kracht van de individuen in de familienetwerken moet versterkt worden, hiervoor heb je ook de zorgpartners nodig.'* Het is wel belangrijk om goed te blijven kijken naar wat elke professie specifiek kan inbrengen. Omgekeerd mag een zorgrelatie met een gezin bijvoorbeeld niet als vanzelf belast worden met een interventie om criminaliteit aan te pakken.

5. Profiel van betrokken professionals

Professionals zelf maken onderscheid tussen het brede team en collega's die ook binnen komen bij de gezinnen. Een projectleider van een aanpak waarin met veel verschillende partijen integraal wordt samengewerkt, moet volgens alle respondenten een strategisch denker én doener zijn, die constant het gezamenlijke belang voor ogen houdt. De projectleider moet kunnen sturen op praktische interventies, in soms onverwachte situaties, maar tegelijkertijd ook kunnen omgaan met politiek-bestuurlijke afwegingen. Volgens een projectleider: *'lopen [bij een gemeente] natuurlijk meer mensen rond die dat hebben dan bijvoorbeeld bij de politie.'*

Een aantal familiegerichte aanpakken werkt met een gezinsregisseur. Ook deze persoon moet beschikken over een divers palet aan eigenschappen. Zo wordt benoemd dat hij of zij moet kunnen *'meeveren'* met een gezin en tegelijkertijd duidelijke grenzen moet durven trekken. *'Ik maak met iedereen een match maar benoem ook de shit,'* aldus een gezinsmanager. De professionals die al werkzaam waren in het gezin blijven hun werk doen, maar de gezinsmanager pakt de rol op die op dat moment nodig is. Dat betekent ook dat ze de *bad cop* moeten kunnen spelen. Dat niet iedereen geschikt voor het werken met en vooral in deze families bevestigen alle respondenten. *'Je hebt het risico als professional om "erin" gezogen te worden.'* Daarmee wordt bedoeld op de kans dat de professional te veel gaat *'meedenken'* met de familie, bijvoorbeeld omdat het juist de goede kant op lijkt te gaan met de kinderen, en niet het risico wil lopen dat het aangeven van harde grenzen de opgebouwde relatie en positieve ontwikkelingen gaat schaden. Toch is dat wel noodzakelijk. *'Als professional moet je transparant zijn. Ook*

wanneer je doel niet direct het stoppen van criminaliteit is, moet je ervoor zorgen dat je het kind niet langer laat opgroeien in een setting waar criminaliteit normaal is."

Een positieve instelling, innovatief en sociaal zijn, inzetten van humor, geven en nemen, transparant zijn, denken in oplossingen, stevig in je schoenen staan en verantwoordelijkheid voelen: dat zijn de eigenschappen waarover professionals bij familiegericht aanpakken moeten beschikken: *'Een professional moet kunnen dansen met de weerstand.'* Een professional werkzaam bij een Zorg- en Veiligheidshuis sprak van een *'caseload voor het leven'*.

6. Timing

Niet alleen het delen van informatie, maar ook het juist bestemmen van informatie, is volgens professionals belangrijk voor een succesvolle familiegerichte aanpak. Daarmee wordt bedoeld dat ervoor wordt gezorgd dat de juiste informatie op de juiste plek terecht komt, en wel op het juiste moment. Timing dus, zodat bijtijds gehandeld kan worden. Aangezien alle betrokken organisaties verschillende interne processen hebben, is het in de praktijk een forse uitdaging.

7. Denken in creatieve oplossingen

Professionals zijn het erover eens dat het aanpakken van criminele families creativiteit vraagt. *'Politie en justitie zijn creatief geweest. We hebben strafrecht ingezet om binnen te komen bij de families. Er is bijvoorbeeld gerechercheerd op diefstallen wat normaal gesproken niet gebeurt. Daardoor hebben we de volwassen mannen die zich bezighielden met strafbare feiten vast kunnen zetten. Dat bood de mogelijkheid voor hulpverleners om contact te leggen met vrouwen en kinderen. Dat was succesvol.'* Een andere projectleider vertelt: *'Mensen uit de buurt willen soms best wel verklaren. Niet tegen de politie, maar bijvoorbeeld wel bij de notaris. Dan weet alleen de notaris van wie het komt.'* In de praktijk is het vooral zaak om steeds opnieuw vormen te vinden om rapport te maken met de gezinnen: *'Je kunt met een vingertje binnenkomen of gewoon het gesprek aangaan. Als ouders iets lastig vinden, is het dat er iets met het kind is. Het zijn ook gewoon mensen, ze zijn naast crimineel ook gewoon ouders.'*

Er liggen veel kansen voor het verbeteren en innoveren van aanpakken zoals die de afgelopen jaren in Nederlandse gemeenten zijn ontwikkeld. Het verkennen en uitproberen van manieren om greep te krijgen op individuele gezinsleden, op de gezinsdynamiek en op de directe omgeving van een gezin, is een voortdurende opgave voor elk van de betrokken partijen. Die ruimte voor experimenteren is in de dagelijkse praktijk lang niet altijd aanwezig: familieaanpakken waarin daarin expliciet is voorzien, zijn we in dit onderzoek niet heel vaak tegengekomen.

5.6 Besluit: wanneer familiegerichte aanpakken werken

Helpt een familiegerichte aanpak? De afgelopen jaren is er meer aandacht gekomen voor criminele familienetwerken en voor de mogelijkheden om daarin te interveniëren. Er zijn verschillende initiatieven genomen en werkwijzen uitgetoetst, die zijn

gericht op het aanpakken van criminele families, alsmede op ernstig overlastgevende gezinnen, gezinnen met multiproblematiek en op gesloten gemeenschappen waarbinnen criminele families een dominante positie innemen. Ondanks de wezenlijk verschillende doelgroepen en uiteenlopende formuleringen van de beoogde doelstellingen van de interventies, zijn er ook overeenkomsten tussen deze aanpakken. Uiteraard is bij elke interventie sprake van unieke kenmerken en verschillende succes- en faalfactoren. De vraag die we hier proberen te beantwoorden is of het zinvol is om vanuit een gezins- en familieperspectief preventieve, repressieve en weerbaarheid verhogende interventies te ontwerpen en uit te voeren, primair in de context van georganiseerde en ondermijnende criminaliteit.

De kern van alle lopende aanpakken in Nederland is, dat er integraal wordt samengewerkt. Dat is althans het streven, net als in de Zweedse voorbeelden die we schetsten. En het is voor alle betrokken partijen duidelijk zulke gezinnen, al dan niet opgevat als meerdere gezinnen binnen dezelfde extended familie, complexe en gelaagde systemen zijn. Binnen die systemen kunnen zich problemen op allerlei leefgebieden voordoen, niet in de laatste plaats vanwege het criminele gedrag van een of meer gezinsleden. Of het nu gaat om preventief voorkomen van intergenerationele overdracht van die problemen, of om het repressief bestrijden van hun betrokkenheid bij zware misdaad: het is duidelijk dat werken vanuit een familieperspectief toegevoegde waarde heeft ten opzichte van de klassieke aanpak van individuele gezinsleden.

Een belangrijk onderdeel van een integrale en systeemgerichte manier van werken is het versterken van de informatiepositie van alle partijen die bij de aanpak betrokken zijn. Dit betekent dat verbinding moet kunnen worden gelegd tussen systeem- en straatinformatie over de gezinnen en families op wie de aanpak wordt toegepast. Wat is bij welke instanties en professionals bekend over de achtergronden van een persoon, diens gezinssituatie en naaste sociale omgeving, diens bezigheden en andere kenmerken die bij kunnen dragen aan een brede beeldvorming over het criminele probleemgedrag waar de aanpak op wordt gericht? Professionals moeten bovendien van elkaar weten waarmee ze bezig zijn het risico te verkleinen dat instanties tegen elkaar uitgespeeld worden.

Tegelijkertijd stuiten we met het thema informatiedeling meteen ook een van de meest gehoorde knelpunten. Het delen van persoonsgegevens tussen verschillende instanties vergt namelijk de nodige aandacht en afspraken. Er is veel mogelijk, maar alleen op grond van scherpe afweging en (dus) heldere doelen. Veel is in brede convenanten zoals die van de Zorg- en Veiligheidshuizen of de RIEC's geregeld, maar met name rondom het medisch beroepsgeheim en het delen van vertrouwelijke politie-informatie blijven knelpunten bestaan. Gemeenten besteden het welzijnswerk bijvoorbeeld vaak uit aan private bureaus, hetgeen het bijzonder moeilijk maakt om persoonsgegevens uit te wisselen met de politie, om slechts één voorbeeld te noemen. Belangrijk is om steeds zorgvuldig af te wegen wat uitvoerende professionals (moeten) weten bij het nemen van beslissingen omtrent het uitwisselen van informatie.

Wat onmiskenbaar naar voren komt in alle lopende familieaanpakken is het belang om twee heel verschillende werelden bij elkaar te brengen: de wereld van politie en justitie

enerzijds, de wereld van zorg, ondersteuning en hulpverlening anderzijds. Werken in termen van ‘criminele families’ raakt in beide werelden een andere snaar. We stipten het hiervoor al aan. Het bestrijden van criminaliteit staat bij politiemensen en officieren van justitie voorop. voor instanties die opereren vanuit het perspectief van zorg of het sociale domein is dat ‘slechts’ een positief secundair effect: criminaliteitsbestrijding is voor hen geen doel op zich.

Op veel plaatsen bestaat tussen de preventieve en repressieve instanties nog de nodige koudwatervrees. Enerzijds is voor een integrale systeemgerichte aanpak zowel het ene als het andere even waar en nodig. Anderzijds is sprake van uiteenlopende beelden en handelingsrepertoires, gebaseerd op verschillende professionele visies en opvattingen over concrete interventies.

Het heeft weinig zin, blijkt uit onze inventarisatie, om te proberen de werelden van repressie en preventie op elkaar te laten lijken. Het is voldoende als ze binnen een familieaanpak beide tot hun recht komen. Bij de door ons onderzochte familiegerichte projecten wordt doorgaans met behulp van allerlei werkwijzen en instrumenten een brug geslagen tussen beide werelden. Een essentieel onderdeel daarvan is een *liaison* in de persoon van een centrale projectleider c.q. regisseur, die functioneert als een coördinerende spin in het web van de uiteenlopende instanties, actoren en subjecten. Hetzelfde geldt voor het uitvoeringsniveau: één gezin, één plan, één regisseur, waarmee ervoor wordt gezorgd dat iedereen weet wat nodig is en op de hoogte blijft van wat de andere samenwerkingspartners doen.

Vanwege hun betrokkenheid bij (zware) misdaad, is het logisch dat politie en justitie in de praktijk in de familieaanpakken vaak een leidende rol hebben. Het bestrijden van criminaliteit is ook vanzelfsprekend een centraal aspect van de aanpak. Daarnaast zijn vaak subdoelen geformuleerd, zoals het bieden van perspectief, het verhogen van de maatschappelijke participatie en het versterken van zelfredzaamheid, zodat iemand bijvoorbeeld niet langer afhankelijk is van een uitkering en ook daadwerkelijk de stap naar legaal betaald werk zet. In de meeste lopende familieaanpakken is – meer of minder expliciet – vrijwel altijd als subdoel geformuleerd dat de intergenerationale overdracht van crimineel gedrag doorbroken, of tenminste afgeremd moet worden. De kinderen moeten idealiter uit het criminele gezinssysteem ‘bevrijd’ worden. Dat vergt een lange adem. En natuurlijk ook aandacht voor de discontinuïteit in intergenerationale overdracht, voor zowel het voorkomen dat de families ‘nieuwe aanwas kweken’ als voor het op zo jong mogelijke leeftijd helpen uitstappen van degenen die al crimineel of ander probleemgedrag zijn gaan vertonen. Om duurzame effecten te sorteren op de langere termijn worden gezinnen constant ‘gemonitord’ totdat gedragsverandering optreedt en met doelgerichte ondersteuning doorontwikkeld kan worden.

En of het dan de goede kant in blijft gaan, kan niemand vertellen. Het is buitengewoon ingewikkeld – zo blijkt ook uit de longitudinale studies waarin ‘criminele families’ decennialang zijn gevolgd²¹⁰ – om met ‘harde cijfers’ aan te tonen dat een integrale, systeemgerichte aanpak generatie-effecten in criminele families weet te voorkomen. Uit

210 Eichelsheim en Van de Weijer, 2018.

effectevaluaties van multisysteem-therapeutische aanpakken weten we niettemin dat preventieve interventies zonder aandacht voor gezins- en familieprocessen hoege-
naamd geen effect sorteren.

6 Algemeen besluit

Criminele families bestaan. Zoals Moors en Spapens in hun boek uit 2017 lieten zien, zijn ze historisch en cultureel geworteld in lokale samenlevingsstructuren en maken ze dikwijls deel uit van (deviante) subculturen. Hun criminele activiteiten ondermijnen het rechtsgevoel en brengen soms directe risico's met zich mee voor andere burgers en professionals die met ze te maken hebben. Deze gezinnen kampen zelf trouwens ook met allerlei problemen, zoals onderwijsachterstanden, middelengebruik, stress, geweld (binnen het gezin), gezondheids- en welzijnsproblemen. Het normaliseren van de betrekkingen tussen deze families en de samenleving, en het doorbreken van de generatie-effecten, is allerm minst een sinecure. Het vergt een langetermijnconcentratie, om niet te zeggen voortdurende aandacht en gelijktijdige toepassing van verschillende preventieve en repressieve interventies. Die moeten niet alleen worden gericht op de (groot)ouders en kinderen in de gezinnen en op de familierelaties, maar ook op de directe woonomgeving.

Met deze opgave en uitgangspunten in het achterhoofd zijn we enerzijds op zoek gegaan naar wat er wetenschappelijk bekend is over integrale en systeemgerichte strategieën en interventies om het negatieve gedrag van criminele families te normaliseren en de intergenerationele overdracht in deze families te doorbreken. Anderzijds hebben we onderzoek gedaan in Nederlandse gemeenten waar op criminele families gerichte aanpakken worden toegepast. We hebben de wetenschappelijke literatuur over interventies bestudeerd, maar vooral gekeken naar de praktijk: onder welke voorwaarden aanpakken werken, uitgaande van de professionals zelf. Het doel van ons onderzoek was nadrukkelijk niet om lopende aanpakken te evalueren: het ging erom inzichtelijk te maken welke aandachtspunten kunnen worden onderscheiden en met welke oplossingen wordt geëxperimenteerd. Daaruit vloeit geen draaiboek voort, dat de gemeenten en andere partners slechts hoeven toe te passen, maar, naar wij hopen, inzichten die de instanties die ook willen gaan werken met een op criminele families gerichte aanpak, zullen inspireren.

6.1 Familie: een belangrijk perspectief op zware misdaad

Als het gaat om zware en georganiseerde misdaad, meer recent benoemd als 'ondermijnende criminaliteit', is er genoeg reden tot zorg. Dat geldt ook voor de rol die criminele families binnen de onderwereld spelen. De afgelopen jaren is in Nederland een stevige integrale aanpak tot stand gekomen en zijn of worden extra menskracht en middelen voor het bestrijden van ondermijning beschikbaar gesteld. Het Openbaar

Ministerie, de politie, de Belastingdienst, de gemeenten en andere handhavende instanties werken steeds meer met elkaar samen. Dat wordt ook zichtbaar in cijfers, bijvoorbeeld over het aantal aangepakte criminele samenwerkingsverbanden. Maar de eerlijkheid gebiedt te zeggen, dat het tegelijkertijd ook vechten tegen de bierkaai is. Het verdienmodel van georganiseerde misdaad *Dutch style* is nog altijd in overwegende mate gebaseerd op verdovende middelen. Het gebruik en daarmee de distributie van verdovende middelen heeft zich ontwikkeld tot een *leisure industry* waar snel geld te verdienen is. Enerzijds lijkt het gebruik van drugs in Nederland inmiddels bij flinke delen van de bevolking volkomen te zijn genormaliseerd. Anderzijds is het verdienmodel dat de drugscriminaliteit biedt voor velen zodanig aantrekkelijk dat er, gezien de capaciteiten waarover ze beschikken, amper een gelijkwaardig alternatief tegenover te zetten valt. Ondermijnende misdaad is inmiddels een goed georganiseerde bedrijvigheid, die wijdvertakt en diepgeworteld is in de samenleving, en waarbinnen grof geweld niet wordt geschuwd.²¹¹

Overheden hebben daar maar beperkt een antwoord op. Grote zaken draaien en de kopstukken pakken en veroordeeld krijgen, lukt van tijd tot tijd. Het afpakken van illegaal verworven geld of goederen daarentegen nauwelijks. Er is nog altijd schrikbarend weinig inzicht in waar het criminele geld blijft, althans waar het de vele miljoenen betreft die aan de kopstukken worden toegeschreven. Duidelijk is wel dat velen in het misdaadmilieu ‘weinig schuiven’, maar wel genoeg om er de nodige luxespullen van te kunnen aanschaffen, een verbouwing te financieren en er regelmatig van op vakantie te kunnen gaan. De ondermijnende effecten daarvan mogen zeker niet worden onderschat, niet in de laatste plaats omdat ze een stuk zichtbaarder zijn voor de buurt dan de ‘topcrimineel’ die zich in een duur ressort in Dubai verborg. Bovendien is geld dat is uitgegeven aan het goede leven niet of nauwelijks nog terug te vorderen, bij gebrek aan substantiële andere inkomsten van de wetsovertreders in kwestie. Daarnaast blijken in arbeidsintensieve sectoren van de drugscriminaliteit, zoals de productie en distributie van wiet, vele burgers aan het werk. Soms verrichten ze in hun ogen onschuldige hand-en-spandiensten. Soms gaat het verder en maken jonge mensen carrière. Vooral die instroom van jeugdigen in de georganiseerde misdaad baart zorgen. Die instroom loopt deels via bestaande sociale netwerken van familie en vrienden uit de buurt, maar deels ook via gerichte rekrutering vanuit het onderwereldmilieu. Kennelijk is het niet alleen gemakkelijk om in te stappen, maar zien sommige jongeren een carrière in de misdaad ook als een reëel alternatief.

Al sinds jaar en dag zijn in de zware misdaad criminele samenwerkingsverbanden actief die in de kern gebaseerd zijn op familiebanden en vriendschapsrelaties met een lange geschiedenis. Het zijn gesloten groepen, die vaak afhankelijkheidsrelaties creëren en een intimiderende invloed kunnen hebben op hun fysieke en sociale omgeving, maar liefst onder de radar opereren en instanties buiten de deur houden (tenzij er di-

211 De nadruk ligt op verdovende middelen, maar ook ‘traditionele’ vermogenscriminaliteit blijft een aandachtspunt binnen de ondermijnende georganiseerde criminaliteit. Dat geldt tevens voor de ‘misdademarkten’ rondom mensenhandel en -smokkel, illegale vuurwapens, de handel in beschermde flora en fauna, en afvalverwerking.

rect profijt van valt te trekken). Families die actief zijn in de productie en handel van synthetische drugs, wiet en cocaïne, ondermijnen op allerlei niveaus. Ten eerste door hun geld opzichtig uit te geven aan een luxeleven, door te investeren in bedrijfjes of vastgoed en bonafide ondernemers weg te concurreren. Ten tweede komt het imago van de rechtsstaat in de *communis opinio* fel onder druk te staan als dergelijke criminelen ook er nog mee weg te lijken komen ook.

De problematiek van de georganiseerde misdaad in Nederland en de ondermijnende effecten die daarvan uitgaan, kan niet los worden gezien van de belangrijke en zichtbare rol die criminele families daarbij spelen. Daarom is het cruciaal om door het prisma van families en gezinnen naar georganiseerde criminaliteit te kijken. Het maakt ietwat abstracte concepten als ‘ondermijning’ en ‘criminele samenwerkingsverbanden’ concreet. Het zijn mensen die het doen: hun illegale en criminele *business* bouwen op vertrouwensrelaties en die deels vinden in familie en functionele langjarige vriendschappen. De netwerken die, althans in de kern, rond families, draaien blijken – soms al tientallen jaren, en soms van generatie op generatie – op crimineel vlak succesvol. Vrijwel iedereen in de dorpen of de stadswijken waarin ze wonen weet om wie het gaat, of de andere bewoners hebben toch op zijn minst een sterk vermoeden welke families op dit punt ‘niet deugen’. Het is echter niet gemakkelijk om die kennis ook om te zetten in ‘maatschappelijke weerbaarheid’, oftewel het creëren van een atmosfeer waarbij de leden van criminele families zich niet prettig meer bij voelen.

Het staat buiten kijf dat het voor een effectieve bestrijding van criminele families niet alleen noodzakelijk is dat instanties zich richten op individuele wetsovertredingen (zoals in ons denken over misdaad en straf gebruikelijk is), maar ook op het wegnemen van de sociale context waarbinnen misdaadfamilies succesvol kunnen opereren: de vertrouwensbanden, de afhankelijkheidsrelaties, de subculturele bedding, de opvolging en de ‘muren van stilzwijgen’ in hun directe omgeving.

Vanuit een strafrechtelijk perspectief vergt dat kijken in breedbeeld. Vanuit een preventief perspectief gaat het intern bij de families om het vinden van aangrijpingspunten binnen gezinnen en in familieverband, en extern om de het vergroten van maatschappelijke weerbaarheid en weerbaarheid van professionals die met deze families te maken hebben. Het gaat om het benutten van aangrijpingspunten om kleine bewegingen en interventies tot stand te brengen, met het doel om criminele activiteiten te reduceren of te beëindigen. Of interventies te plegen die familieleden helpen om los(ser) te komen van criminogene beïnvloeding, om weerstand te kunnen bieden aan de criminele verleiding, om een positief gevoel van gemeenschap te plaatsen tegenover een drukkend gevoel van ‘het is zoals het was’. Mensen kunnen veranderen, buurten ook. Er zijn tal van voorbeelden. Maar dat gaat niet vanzelf, vergt onophoudelijke aandacht, uiterst precieze focus en timing – en dan nog gaat het vaak mis.

6.2 We weten veel, al blijft het een kwestie van uitproberen

Zomaar iets doen, is geen wenkend perspectief. En dat is ook niet nodig, want er is intussen op hoofdlijnen aardig wat wetenschappelijke kennis verzameld over aanpak-

ken en interventies die op familieniveau werken. Daarbij moet echter direct worden aangetekend dat wat statistisch gezien op geaggregeerd niveau effect heeft, nog niet voor elke afzonderlijke familie hoeft te werken. Criminele families hebben in een aantal opzichten vergelijkbare kenmerken, maar zijn ieder voor zich ook weer uniek. Maatwerk blijft derhalve steeds het uitgangspunt. Het is daarom evident dat er ruimte moet zijn om te experimenteren.

Als we streng naar de in het licht van ons onderzoek verzamelde informatie kijken, dan is er niet heel veel bekend over integrale en systeemgerichte aanpakken van criminele familienetwerken, en al helemaal niet als ze actief zijn in de georganiseerde misdaad. Maar we weten wel veel over aanpakken om intergenerationele overdracht van delinquentie te doorbreken, over hoe gesloten criminogene omgevingen en gemeenschappen opener te maken, over interventies in gezinnen die kampen met multiproblematiek (waarin ouders en/of kinderen crimineel actief zijn), en over sociale mobilisatie om de weerbaarheid van de directe sociale en fysieke omgeving te versterken. Er is voorts stevig bewijs dat bepaalde aanpakken en interventies werken om clusters van risicofactoren en omgevingsfactoren positief te beïnvloeden en zodoende de voedingsbodems voor die criminaliteit te verminderen. Aan de preventieve kant liggen bovendien nogal wat aangrijpingspunten om 'binnen' te komen in criminele gezinnen, om invloed uit te oefenen op het gedrag van individuele gezinsleden, te interveniëren in de gezinsdynamiek en mogelijke generatie-effecten te dempen. Vrijwel alle literatuur die we hebben gevonden, gaat over dergelijke (multisysteemgerichte) interventies en methodieken. In sommige gevallen wordt het als preventiemiddel ingezet om verdere escalatie te voorkomen en in andere families als een milde vorm van repressie, waarbij de reeds geëscaleerde problematiek wordt teruggedrongen. De meetbare resultaten zijn wisselend voor wat betreft aantoonbare afname van generatie-effecten, maar positief als het gaat over de betekenis van laagdrempelig aansluiten bij, frequent contact met en verbinden binnen gezinnen, groepsdynamieken waarin ouders van ouders kunnen leren en kinderen erkenning ervaren bij andere kinderen. Uitgangspunt is dat dergelijke interventies alleen werken indien gezinnen zelf het heft in handen nemen om tot verandering te komen. De literatuur over sociale mobilisatie, dat wil zeggen het versterken van de weerbaarheid van de directe sociale en fysieke omgeving, is weliswaar omvangrijk, maar ook hier heeft die meestal geen betrekking op het bestrijden van ondermijnende criminaliteit. En nog minder als vanuit een familie- of gezinsperspectief naar dergelijke aanpakken wordt gekeken. We moeten het op dit vlak voorlopig doen met algemene inzichten over wat wel en wat niet werkt.

6.3 Weerbarstige praktijk, met kansen

Wat doen Nederlandse gemeenten met integrale en systeemgerichte strategieën en interventies om criminele families aan te pakken en generatie-effecten te doorbreken? Ons onderzoek laat zien dat het daarbij altijd draait om aandacht voor situatie, context en maatwerk. Een eenduidig recept is immers niet voorhanden. Elke familie is anders:

in de zin van criminele activiteiten, hun rol en positie in de woonomgeving, hun etnische en culturele achtergrond enzovoort.

Een succesvolle aanpak begint – en het blijft van belang om dat te onderstrepen – met het vaststellen van de doelstelling. Diverse gemeenten hebben zich daarin verslikt. Een aanpak gaat er nu eenmaal volkomen anders uitzien als het doel is om criminele activiteiten van gezinsleden te stoppen, dan als het gaat om het aantasten van de status van kopstukken uit een criminele families, of als men beoogt om een straat of buurt waar criminele gezinnen zich ophouden, leefbaar te houden en/of weerbaar te maken. En het vergt weer een andere aanpak om eerst de criminele individuen uit het familiesysteem te halen en vervolgens te versterken van wat goed gaat. Of om te proberen nieuwe aanwas te voorkomen, dan wel het uittreden uit het criminogene gezinssysteem te bevorderen.

Hetzelfde geldt feitelijk voor het selecteren van de families en gezinnen die in een aanpak moeten komen. De opties c.q. redenen om dat te doen zijn legio: overlast en antisociaal gedrag tegengaan, criminaliteitsbestrijding, een voorbeeld stellen voor de buurt, de kinderen beschermen tegen een risicovolle situatie, bijvoorbeeld als sprake is van structureel huiselijk geweld enzovoort. Selectiegronden dienen expliciet te zijn en hangen samen met de doelen die met een aanpak worden nagestreefd. Zonder een helder geformuleerde doelstelling en een bijpassende, goed beargumenteerde, keuze voor de gezinnen en personen waarop de aanpak zich richt, komt integrale informatiedeling en -verwerking niet tot stand. En dan stukt elke vorm van een gecoördineerde en systeemgerichte aanpak. Is de doelstelling helder, de selectie haalbaar en gebaseerd op goed zicht op de betrokken gezinnen, dan kan vanuit bestaande registraties en met gebruikmaking van de expertise van professionals een plan worden gemaakt om degenen te identificeren die mogelijk tot verandering bereid zijn. Vervolgens kan met hen hierover in gesprek worden gegaan. Er kunnen scenario's worden opgesteld om het gestelde doel te realiseren. Een simpele weg is dit niet, maar wel een noodzakelijk traject om uit te lopen.

De betrokken instanties zullen merken dat het ingewikkeld is om de aanpak duurzaam te organiseren en de verschillende partijen en professies die nodig zijn voor een integrale systeemgerichte aanpak te blijven motiveren. De opbrengsten van de aanpakken zijn niet altijd even 'hard' te meten. We moeten daar ook vooral realistisch over zijn: *quick fixes* bestaan er op dit vlak helaas niet en een bestuurder of politiechef die na een paar jaar wil weten wat de aanpak nu concreet cijfermatig heeft opgeleverd, zal meestal teleurgesteld worden. De vooruitgang is doorgaans slechts in 'zachte' termen uit te drukken, en waar het ene jaar twee stappen voorwaarts zijn gezet, kan er een jaar later weer sprake zijn van een stap terug, of erger. Dit levert steeds dilemma's op: enerzijds weten we dat er een lang termijnperspectief noodzakelijk is en dat verbetering in kleine stapjes gaat. Maar anderzijds moet ervoor worden gezorgd dat de beleidsverantwoordelijken hun interesse niet verliezen.

Wat onmiskenbaar naar voren komt in alle lopende familieaanpakken is het belang om twee heel verschillende werelden bij elkaar te brengen: de wereld van politie en justitie enerzijds en de wereld van zorg, ondersteuning en hulpverlening anderzijds. Werken

op 'criminele families' betekent in beide werelden echt iets anders. Professionals zelf gaven aan dat er wezenlijk winst te behalen is als het lukt om met behulp van allerlei werkwijzen en instrumenten een brug te slaan tussen beide werelden – met een cruciale liaison in de persoon van een centrale projectleider c.q. regisseur. De regie moet zijn belegd, geborgd en erkend.

Daarnaast is bestuurlijke agendering voorwaardelijk voor succes, en daarmee prioritering van de familiegerichte aanpak. Vaak houdt dit in dat een gemeentebestuur normstellend is, verschillen durft verwoorden en daar ruchtbaarheid aan geeft. Verschillende gemeenten hebben moeite met deze manier van werken. Cruciaal is voorts dat de organisaties waar de bij een integrale aanpak betrokken professionals verantwoording aan afleggen, rugdekking bieden en aan uitvoerende professionals voldoende mandaat verlenen. Dit is noodzakelijk om te voorkomen dat de professional voor elk besluit eerst goedkeuring van de eigen organisatie moet verkrijgen, waardoor de aanpak niet alleen verzandt in bureaucratische stropigheid, maar ook conflicten op de loer liggen wanneer de uiteindelijk genomen besluiten niet stroken met wat de andere partners nodig achten. In de praktijk gaat onnodig veel tijd en energie verloren wanneer de communicatie en afstemming 'bovenlangs' moet lopen en organisaties elkaars organisatie- en verantwoordingsdynamiek onvoldoende doorgronden.

De kracht van integraal werken, ligt volgens de professionals in het bundelen van de informatie die bij de preventieve en repressieve partners voorhanden is. Dat geldt eens te meer voor familieaanpakken die zijn gericht op multiprobleemgezinnen die opgesloten zitten in een specifieke (sub)cultuur. Iedereen erkent hoe belangrijk het is dat informatie – in het bijzonder tussen de zorg, het sociale domein en de veiligheidspartners – wordt gedeeld. Maar tegelijkertijd ligt dat ingewikkeld en soms ook gevoelig. Een zorgrelatie met een gezin kan in de ogen van de 'preventieve kant' niet als vanzelfsprekend belast worden met een interventie om criminaliteit aan te pakken. Bovendien gaat het bij informatiedeling ook expliciet over timing: op het juiste moment delen, zodat tijds effectief gehandeld kan worden door de juiste professionals. Het is steeds belangrijk om goed te blijven kijken naar wat elke professie specifiek kan inbrengen. In gemeenten maken nogal wat professionals onderscheid tussen het brede team en collega's die daadwerkelijk binnenkomen bij de gezinnen, zoals gezinsregisseurs. De laatsten dienen daarvoor over specifieke competenties te beschikken.

Wezenlijk is het vermogen om steeds weer opnieuw – en zonder ophouden – oplossingen te bedenken die passen bij specifieke situaties. Een setting waarin professionals de ruimte krijgen om daarover te kunnen beslissen, op grond van hun ervaring en de ondersteuningsbehoefte van gezinnen en families, is essentieel. Wanneer die interventies 'aanslaan' en waarom, laat zich lastig vaststellen. Bovendien is er dikwijls sprake van wrijving, wantrouwen en angst in de relatie tussen de professionals en gezinnen. Vanwege deze wrijving en vrees loopt het bieden van een op zich passend aanbod geregeld stuk: het gezin voelt zich de maat genomen, ervaart dat het geen greep meer heeft op de situatie. In onze optiek raken in de aanpak van gezinnen met multiproblematiek de per definitie unieke logica van het gezinssysteem en de geavanceerde systeemlogica achter het ondersteuningsaanbod dikwijls niet op elkaar ingesleten.

Het blijft daarom lastig – in het bijzonder bij gezinnen van beroepscriminelen – om de medewerking van ouders te krijgen die zo essentieel is voor het welslagen van de interventies. En om die medewerking voor de lange tijd te kunnen vasthouden, zodat gewerkt kan worden aan allerlei ingrepen die intergenerationele discontinuïteit bevorderen. Te denken valt aan structurele aandacht voor het veranderen van sociaal-economische omstandigheden – zowel in fysieke als in sociale zin – door langdurige investering in buurtontwikkeling, sociale mobilisatie en gezinsbegeleiding. Of aan het organiseren van prosociale tegenkrachten in en om gezinnen. Of aan het systematisch gebruik maken van genderspecifieke omstandigheden. Het is werken op nagenoeg alle leefgebieden, vanuit een epidemiologisch perspectief op criminaliteitsbestrijding,²¹² tegelijkertijd binnen en buiten gezinnen, en gericht op familieleden die qua leeftijd uiteenlopen van heel jong tot oud.

Er liggen veel kansen voor het verbeteren van aanpakken zoals die de afgelopen jaren in Nederlandse gemeenten zijn ontwikkeld. Het verkennen en uitproberen van manieren om greep te krijgen op individuele gezinsleden, op de gezinsdynamiek en op de directe omgeving van een gezin is een voortdurende opgave voor elk van de betrokken partijen. Dat is in de dagelijkse praktijk uiteraard niet eenvoudig: familieaanpakken waarin expliciet in experimenteerruimte is voorzien, zijn we in dit onderzoek niet heel vaak tegengekomen. Tegelijkertijd zien we lokaal allerlei initiatieven ontstaan die gericht zijn op voorlichting, morele beïnvloeding en het ondersteunen van jongeren die al crimineel actief zijn, bijvoorbeeld door te appelleren aan hun familiewaarden (hun gezinnen kunnen het slachtoffer worden van hun conflictzoekende gedrag), of door te wijzen op de dreiging en de stress die een leven in de georganiseerde criminaliteit met zich meebrengt. Veel ervaring is hiermee nog niet opgedaan in Nederland. Maar het is een relevante weg om te verkennen.

Op het vlak van creativiteit in de keuze en uitvoering van interventies, maar ook wat de durf betreft om over beleidsmatige grenzen heen te werken, valt een wereld te winnen – om met een kritische noot te eindigen. Op factoren die intergenerationele overdracht van criminaliteit (of juist het ontbreken daarvan) remmen en bevorderen, krijgen we steeds meer greep. We beginnen inzicht te krijgen in de specifieke (mediërende) werking van en samenhang tussen geslacht, leeftijd en andere achtergrondfactoren. Net als in hoe specifieke situaties en omstandigheden afwegings- en keuzeprocessen beïnvloeden. Het areaal aan goed onderbouwde multisysteemtherapieën groeit eveneens. Strafen bestuursrechtelijke interventies worden doeltreffender. Maar er is nog altijd sprake van blokkades – bij veel beleidsmakers en professionals – om kennis, ervaring en informatie uit het sociale domein, opvoedingsondersteuning en onderwijs, de (geestelijke) gezondheidszorg, wijkontwikkeling, veiligheid en criminaliteitsbestrijding duurzaam te bundelen vanuit zowel een gebieds- als een familiegericht systeem perspectief.

212 Samira Shackle, Should we treat crime as something to be cured rather than punished?, *The Guardian*, 24 juli 2018.

Zolang dat niet gebeurt, zetten we een groot deel van de Nederlandse opsporingscapaciteit in op belangrijke zaken als de productie van en handel in verdovende middelen, maar laten we het systeem erachter quasi ongemoeid. Of helpen we jongeren en hun ouders in criminele milieus om hun problemen op allerlei leefgebieden op te lossen, maar interveniëren we nauwelijks op het familiesysteem dat die problemen mede in stand houdt. Of investeren we grootschalig in fysieke en sociale buurtontwikkeling, om te constateren dat wat ooit slechte wijken waren, slechte wijken blijven. Nu er na twintig jaar serieuze aandacht is voor de ondermijnende werking van georganiseerde criminaliteit, is de logische stap vooruit om ruimte te maken voor het ontwerpen en implementeren van systeemaanpakken die de komende twintig jaar vrucht gaan afwerpen.

Dankwoord

Juist een onderzoek dat inzicht probeert te geven in het dagelijkse werk om de ondermijnende werking van criminaliteit tegen te gaan, profiteert enorm van de kennis en betrokkenheid van veel verschillende professionals. Zij hebben ons deelgenoot gemaakt van hoe zij bijdragen aan de aanpak van 'criminele families'. Wat daar goed bij gaat en wat verbetering behoeft. Ze hebben ons een kijkje gegeven in hun keuken. Zonder hen hadden we dit boek niet kunnen schrijven. Daarnaast zijn we veel dank verschuldigd aan de leescommissie die op constructieve en inspirerende wijze het onderzoek en de totstandkoming van het boek heeft begeleid: Cyrille Fijnaut (voorzitter), emeritus hoogleraar strafrecht en criminologie aan Tilburg University; Rienk de Groot, hoofd DRR Eenheid Zeeland-West-Brabant; Peter Klerks, raadadviseur van het College van procureurs-generaal; Klaas de Graaff, oud-medewerker van de Dienst Justitiële Inrichtingen; Simone Torremans, senior beleidsmedewerker bij het ministerie van Justitie en Veiligheid (BD/DRC/GC); Bart de Graaf, hoofd Amsterdamse aanpak ondermijning; en Adriaan Rottenberg, projectbegeleider van het onafhankelijke Onderzoeksprogramma Politie en Wetenschap. Wij hebben geprobeerd ieders bijdrage recht te doen in de tekst. Eventuele fouten of omissies komen voor rekening van de auteurs.

Literatuur

Abraham, M., S. Flight & W. Roorda, 2011, *Agressie en geweld tegen werknemers met een publieke taak*. Amsterdam: DSP-Groep.

Abrahamse, M.E. et al., 2016, Treating child disruptive behavior in high-risk families: A comparative effectiveness trial from a community-based implementation, *Journal of child and family studies*, 25(5), pp. 1605-1622.

Adjiembaks, S., 2018, *(On)gemerkt bijzonder. Levensverhalen van resisters en de betekenis van het uitblijven van een criminele carrière*. Den Haag: Boom criminologie, [proefschrift OU].

Alexander, J.E. & B.V. Parsons, 1973, Short-term behavioral intervention with delinquent families: Impact on family process and recidivism, *Journal of Abnormal Psychology*, 81, pp. 219-225.

Armstrong, E., E. Eggins, N. Reid, P. Harnett & S. Dawe, 2018, Parenting interventions for incarcerated parents to improve parenting knowledge and skills, parent well-being, and quality of the parent-child relationship: A systematic review and meta-analysis, *Journal of Experimental Criminology*, 14(3), pp. 279-317.

Asscher, J.J., M. Deković, W. Manders, P.H. van der Laan, P.J. Prins, S. van Arum & Dutch MST Cost-Effectiveness Study Group, 2014, Sustainability of the effects of multisystemic therapy for juvenile delinquents in The Netherlands: effects on delinquency and recidivism, *Journal of Experimental Criminology*, 10(2), pp. 227-243.

Balogh, L., M. Siesling, M. Jacobs & H. Moors, 2009, *Eigenheid of eigenzinnigheid. Analyse van cultuur- en geloofsgerelateerde denkbeelden en gedragsuitingen in de gemeente Ede*. Tilburg: IVA.

Bandura, A., 1978, Social learning theory of aggression, *Journal of Communication*, 28(3)

Bate, A. & A. Bellis, *The troubled families programme (England), Briefing paper*, House of Commons Library, CBP 07585, 18 juli 2018.

- Beke, B., H. Ferwerda, E. van der Torre & E. Bervoets, 2013, *Jeugdgroepen en geweld. Van signalering naar aanpak*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.
- Bervoets, E. & M.Y. Bruinsma, 2017, *Horen, zien en zwijgen. Opsporingen in dorpen en stadsbuurten met een gesloten leefgemeenschap*. Amsterdam: Reed Business.
- Bervoets, E., 2014, *Vlindermessen en djonko's: jeugdcriminaliteit, hangjongeren en een praktijkverhaal uit West*. Den Haag: Boom-Lemma.
- Besemer, S., 2012, *Intergenerational transmission of criminal and violent behavior*. Leiden: Sidestone Press, [proefschrift].
- Besemer, S., D.P. Farrington & C.C. Bijleveld, 2017, Labeling and intergenerational transmission of crime: The interaction between criminal justice intervention and a convicted parent, *PloS one*, 12(3). Doi: 10.1371/journal.pone.0172419
- Besemer, S., S.I. Ahmad, S.P. Hinshaw & D.P. Farrington, 2017, A systematic review and meta-analysis of the intergenerational transmission of criminal behavior, *Aggression and violent behavior*, 37, pp. 161-178.
- Besjes, G. & R. van Gaalen, Jong geleerd, fout gedaan?, *Bevolkingstrends*, 2, 2008, pp. 23-31.
- Bijleveld, C.C. & M. Wijkman, 2009, Intergenerational continuity in convictions: a five generation study, *Criminal behaviour and mental health*, 19(2), pp. 142-155.
- Blokland, A., M. Soudijn & E. Teng, 2014, We zijn geen padvindders. Een verkennend onderzoek naar de criminele carrières van leden van één procent motorclubs, *Tijdschrift voor criminologie*, 56, 3, pp. 3-28.
- Blokland, T., 2005, *Goeie burens houden zich op d'r eigen. Buurt, gemeenschap en sociale relaties in de stad*. Den Haag: Dr. Hendrik Gradus Stichting.
- Bodden, D. & M. Deković, 2010, Multiprobleemgezinnen ontrafeld, *Tijdschrift Voor Orthopedagogiek*, 9(6), pp. 259-271.
- Boendermaker, L., M. van der Veldt & Y. Booy, 2003, *Nederlandse studies naar de effecten van jeugdzorg*. Utrecht: Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn.
- Borduin, C.M., 1999, Multisystemic treatment of criminality and violence in adolescents, *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 38(3), pp. 242-249.

Bovenkerk, F. (red.), 2005, *Bedreigingen in Nederland*. Amsterdam: Uitgeverij Augustus.

Braga, A., D. Weisburd & B. Turchan, 2018, Focused Deterrence Strategies and Crime Control: An Updated Systematic Review and Meta-Analysis of the Empirical Evidence, *Criminology & Public Policy* 17(1), pp. 1-46.

Brink, G. van den, 2007, *Prachtwijken?! De mogelijkheden en beperkingen van Nederlandse probleemwijken*. Amsterdam: Bert Bakker.

Bruinsma, M., R. Ceulen & T. Spapens, 2018a, *Ondermijning door criminele weldoeners*. Den Haag: Sdu.

Bruinsma, M., R. Ceulen & T. Spapens, 2018b, *Instromen in ondermijnende misdaad: Kennisdocument vroegsignalering van (jonge) instromers in criminele netwerken*. Gemeente Tilburg.

Buisman, S., T. Kooijmans, I. Haenen, J. Ouwerkerk & A. Spapens, 2018, *Inbeslagname en confiscatie van crimineel vermogen*. Den Haag: Boom Juridisch.

Bunt, H. van de, D. Siegel & D. Zaitch, 2014, 'The social embeddedness of organized crime', in: L. Paoli (ed.), *The Oxford Handbook of Organized Crime*. Oxford: Oxford University Press, pp. 321-339.

Busschers, I., L. Boendermaker, M. Dinkgreve & G.J. Stams, 2018, Measuring program fidelity in case management for high risk families, *Journal of Social Work*. Doi:1468017318766770

Cebeon, 2018, *Integraal afpakken van crimineel vermogen*. Amsterdam.

Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid, 2017, *Aanpak risicojeugd en jeugdgroepen. Voorkom dat gezinnen hun problemen doorgeven*. Infosheet.

Cerca Trova, 2017, *Een analyse van de Italiaanse maffia in Nederland*. Den Haag: Ministerie van Veiligheid en Justitie.

Ciconte, E., 1992, *Ndrangheta dall'Unità a oggi*. Rome: Laterza.

Cobb, S., 2013, Narrative "Braiding" and the Role of Public Officials in Transforming the Public's Conflicts, *Conflict and Narrative: Explorations in Theory and Practice*, 1(1), pp. 4-30. Retrieved from: <http://journals.gmu.edu/NandC/issue/1>.

Crossley, S., 2018, The UK government's Troubled Families' Programme: delivering social justice?, *Social Inclusion*, 6(3), pp. 301-309.

Crossley, S., 2018, *Troublemakers: The construction of 'troubled families' as a social problem*. Bristol: Policy Press.

Currie, E., 2005, *The road to whatever: middle-class culture and the crisis of adolescence*. New York: Metropolitan books.

Dekkers, S., F. Kriek & J. Stouten, 2006, *Bedreigingen bij de politie, eindrapport*. Amsterdam: Regioplan.

Deković, M., J.J. Asscher, W.A. Manders, P.J. Prins & P. van der Laan, 2012, Within-intervention change: mediators of intervention effects during Multisystemic Therapy, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 80, pp. 574-587.

Diamond, B., R.G. Morris & J.W. Caudill, 2011, Sustaining families, dissuading crime: The effectiveness of a family preservation program with male delinquents, *Journal of Criminal Justice*, 39(4), pp. 338-343.

Dijk, A.M.M. van, 2015, *Kinderen van beroepscriminelen. Valt de appel ver van de boom?* Amsterdam: Vrije Universiteit, [masterscriptie].

Dijk, A.M.M. van, E.R. Kleemans & V.E. Eichelsheim, 2018, Children of organized crime offenders: like father like child? An Explorative and Qualitative Study Into Mechanisms of Intergenerational (Dis)Continuity in Organized Crime Families, *European Journal on Criminal Policy and Research*, pp. 1-19. Doi: 10.1007/s10610-018-9381-6.

Dijk, A.M.M. van, E.R. Kleemans & V.E. Eichelsheim, 2019, De moeder als facilitator van intergenerationele overdracht binnen de georganiseerde misdaad, *Tijdschrift voor Criminologie*, 61(2), pp. 187-202

Dijk, J. van, W. Huisman & P. Nieuwbeerta, 2018, *Actuele criminologie*. 10e druk, Den Haag: Sdu.

Dirkzwager, A., P. Nieuwbeerta & J.P.S. Fiselier, 2009, Onbedoelde gevolgen van vrijheidsstraffen. Een literatuurstudie, *Tijdschrift voor Criminologie*, (51)1, pp. 21-41.

Egmond, F., 1991, *In Bad Company. Organized crime in the Dutch countryside during the 17th and 18th centuries*. Groningen: RUG [proefschrift].

Eichelsheim, V.E. & S. van de Weijer, 2018, *Intergenerational Continuity of Criminal and Antisocial Behaviour*. London/New York: Routledge.

Eichelsheim, V.E., 2019, Crimineel gedrag over de levensloop én over generaties: de rol van het gezin, *Tijdschrift voor Criminologie*, 61(2), pp. 132-147.

Elffers, H. & W. de Jong, 2004, 'Nee ik voel me nooit onveilig'. *Determinanten van sociale veiligheidsgevoelens*. Den Haag: RMO

Elshout, D., 2006, *Onze wijk. Een volksbuurt in de vuurlinie*. Breda: De Geus, p. 61.

Evenboer, K.E., S.A. Reijneveld & D.E.M.C. Jansen, 2018, Improving care for multiproblem families: Context-specific effectiveness of interventions?, *Children and Youth Services Review*, 88, pp. 274-285.

Eysink Smeets, M. & E. Bervoets, 2011, *De Onaantastbaren. De destructieve doorwerking van onaantastbaren in wijk en buurt*. Den Haag/Amsterdam: NICIS Institute/LEV.

Fagan, A.A., 2013, Family-focused interventions to prevent juvenile delinquency: A case where science and policy can find common ground, *Criminology & Public Policy*, 12(4), pp. 617-650.

Farrall, S. (red.), 2019, *The architecture of desistance*. London: Routledge.

Farrington, D.P. & B.C. Welsh, 1999, Delinquency prevention using family-based interventions, *Children & Society*, 13(4), pp. 287-303

Ferwerda, H., I. van Kampen & T. Appelman, 2014, *Een casus om van te leren: lessen van de aanpak van multiprobleemgezinnen in het licht van de 3D*. Arnhem: Bureau Beke.

Ferwerda, H., 2017, *Aanpak van criminele families in Amsterdam*. Arnhem: Bureau Beke.

Ferwerda, H. & T. van Ham, 2017, Lessen uit de aanpak van jeugdgroepen, *Justitiële Verkenningen*, 43(1), pp. 112-126.

Ferwerda, H., B. de Graaf, H. Lesscher & N. Sadaat, 2018, Het Dalton-effect voorkomen. Nut, noodzaak en lessen voor de aanpak van criminele families, *Tijdschrift voor de Politie*, 80(8/9), pp. 44-48.

Frye en Daw, 2008, Interventions for women prisoners and their children in the post-release period, *Clinical Psychologist*, 12(3), pp. 99-108.

Gratteri, N. & A. Nicaso, 2010, *Fratelli di sangue: storie, boss e affari della 'ndrangheta, la mafia più potente del mondo*. Milaan: Oscar Mondadori.

Hayden, C. & C. Jenkins, 2014, 'Troubled Families' Programme in England: "wicked problems" and policy-based evidence, *Policy Studies*, 35(6), pp. 631-649.

Henggeler, S.W., S.K. Schoenwald, C.M. Borduin, M.D. Rowland & P.B. Cunningham, 2010, *Multisysteemtherapie voor kinderen en jongeren met antisociaal gedrag*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Hoggett, J. & E. Frost, 2018, The troubled families programme and the problems of success, *Social Policy and Society*, 17(4), pp. 523-534.

Holwerda, A., M. Reijneveld & D. Jansen, 2014, *De effectiviteit van hulpverlening aan multiprobleemgezinnen: Een overzicht*. Groningen: Universitair Medisch Centrum.

Hoogeveen, C.E., B. Vogelvang & H. Rigter, 2017, Feasibility of inpatient and outpatient Multidimensional Family Therapy for improving behavioral outcomes in adolescents referred to residential youth care, *Residential Treatment for Children & Youth*, 34 (1), pp. 61-82.

Humayun, S., L. Herlitz, M. Chesnokov, M. Doolan, S. Landau & S. Scott, 2017, Randomized controlled trial of Functional Family Therapy for offending and antisocial behavior in UK youth, *Journal of child psychology and psychiatry*, 58(9), pp. 1023-1032.

Ianni, F. & E. Reuss-Ianni, 1972, *A Family Business: Kinship and Social Control in Organized Crime*. New York, NY: Russell Sage Foundation.

Ingrasci, O., 2007, Women in the 'Ndrangheta: The Serraino-Di Giovine case, in: Fian-daca, G. (ed.). *Women and the mafia*. New York: Springer, pp. 47-52.

Interdepartementale werkgroep, 2019, *Eindrapportage Verkenning van de Regeling (misschien Wet) Maatwerk Multiprobleem Huishoudens*. Den Haag.

Jacobs, M., M. Bruinsma & J. van Poppel, 2008, *De frontlinie van opsporing en handhaving*. Apeldoorn: Politie en Wetenschap.

Jacobs, M., M. Jans & B. Roman, 2009, *Aard en omvang van ongewenst gedrag tegen werknemers met een publieke taak. Een vervolgonderzoek*. Tilburg: IVA.

Jansen, M., 2016, *De oogst van negen keer proeftuinieren. Procesevaluatie van negen proeftuinen voor de aanpak van uitbuiting van Roma-kinderen*. Utrecht: CCV.

Jönsson, E. & E. Nilsson, 2019, *Shootings in criminal milieux: An interview study. English summary of report*, 2019(3). Stockholm: Brå.

Khonraad, S., 2000, *Woonwagengewoners, burgers in de risicomaatschappij*. Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel.

Khorramshahi, N. & S. Hellberg, 2017, *Särskilt utsatta områden i Göteborg* *Analys av rapporterna "Utsatta områden – sociala risker, kollektiv förmåga och oönskade händelser" samt "Skillnader i livsvillkor och hälsa i Göteborg"*. Göteborg: Polisen en Göteborg Stad.

Khoshnood, A., 2018, Firearm-related violence in Sweden: A systematic review, *Aggression and Violent Behavior*, 42, pp. 43-51.

Kleemans, E., E. van den Berg & H.G. van de Bunt, 1998, *Georganiseerde criminaliteit in Nederland*. Den Haag: WODC

Kleemans, E.R. & C.J. de Poot, 2008, Criminal Careers in Organized Crime and Social Opportunity Structure, *European Journal of Criminology*, 5, pp. 69-98.

Kleinhaus, R.J. & G. Bolt, 2010, *Vertrouwen houden in de buurt. Verval, ervaring en collectieve zelfredzaamheid in stadsbuurten*. Delft, Utrecht: Onderzoeksinstituut OTB/ Universiteit Utrecht/NICIS.

Klerks, P., 2004, *Criminele carrières*. Paper gepresenteerd tijdens CIROC, VU Amsterdam, 31 maart 2004.

Konijn, C., M. van der Steege, E. Elderman, W. Bruinsma & J. van den Braak, 2007, *Werkzame werkwijzen. Verkenning van effectieve interventies in de jeugdzorg*. Utrecht, Woerden: Nederlands Jeugdinstituut, Adviesbureau Van Montfoort.

Kornhauser, R., 1978, *Social Sources of Delinquency: An Appraisal of Analytic Models*. Chicago: University of Chicago Press.

Kruisbergen, E.W., H.G. van de Bunt & E.R. Kleemans, 2012, *Georganiseerde criminaliteit in Nederland. Vierde rapportage op basis van de Monitor Georganiseerde Criminaliteit*. Reeks Onderzoek en Beleid 252. Den Haag: WODC, Boom Juridische Uitgevers.

Kruisbergen, E., E. Leukfeldt, E. Kleemans & R. Roks, 2018, *Georganiseerde criminaliteit en ICT*. Den Haag: WODC; Kruisbergen, Roks en Kleemans, 2019.

Kruisbergen, E., R. Roks & E. Kleemans, 2019, *Georganiseerde criminaliteit in Nederland: daders, verwevenheid en opsporing. Rapportage in het kader van de vijfde ronde van de Monitor Georganiseerde Criminaliteit*. Cahier 2019-17, Den Haag: WODC.

Kruiter, A.J., J. de Jong, J. van Niel & C. Hijzen, 2008, *De Rotonde van Hamed; Maatwerk voor mensen met meerdere problemen*. Den Haag: Nicis Institute.

Kumpfer, K.L., J. Xie & R. O'Driscoll, 2012, Effectiveness of a culturally adapted strengthening families program 12-16 years for high-risk Irish families, *Child & Youth Care Forum* (41) 2, pp. 173-195.

Lam, J., R. van der Wal & N. Kop, 2018, *Sluipend gif. Een onderzoek naar ondermijnende criminaliteit*. Den Haag: Boom Criminologie.

Lampe, K. von & P.O. Johansen, 2004, Organized crime and trust: on the conceptualization and empirical relevance of trust in the context of criminal networks, *Global Crime*, 6(2), pp. 159-184.

Lampe, K. von, 2016, *Organized crime*. Thousand Oaks CA: Sage.

Lees, D.G., D.M. Fergusson, C.M. Frampton & S.N. Merry, 2018, A pilot study to evaluate the efficacy of adding a structured home visiting intervention to improve outcomes for high-risk families attending the Incredible Years Parent Programme, *Trials*, 15(1).

Leijten, P., M.A.J. Raaijmakers, B.O. de Castro, E. van den Ban & W. Matthys, 2015, Effectiveness of the Incredible Years Parenting Program for families with socioeconomically disadvantaged and ethnic minority backgrounds, *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*. Doi:10.1080/15374416.2015.1038823.

Liddle, H.A., C.L. Rowe, G.A. Dakof, C. Henderson & P. Greenbaum, 2009, Multidimensional Family Therapy for young adolescent substance abuse: Twelve month outcomes of a randomized controlled trial, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 77(1), pp. 12-25.

Makariev, D.W. & P.R. Shaver, 2010, Attachment, parental incarceration and possibilities for intervention: An overview, *Attachment & Human Development*, 12(4), pp. 311-331.

Mannak, R., H. Moors & J. Raab, 2012, Zijn veiligheidshuizen effectief? Een onderzoek naar de stand van zaken, *Tijdschrift voor Veiligheid*, 11(4), pp. 34-50.

Manneke, N., 1993, *Uit oogpunt van politie, zorg en repressie in Rotterdam tussen 1870 en 1914*. Arnhem: Gouda Quint.

Matos, A. & L. Sousa, 2004, How Multiproblem Families try to find support in social services, *Journal of Social Work Practice*, 18(1), pp. 65-80.

May, J., K. Osmond & S. Billick, 2014, Juvenile delinquency treatment and prevention: a literature review, *Psychiatric quarterly*, 85(3), pp. 295-301.

Mehlbaum, S., Y. Schoenmakers & J. van Zanten, 2018, *Notoire straten. Over de lokale inbedding van georganiseerde criminaliteit*. Amsterdam: Reed Business.

Middelburg, B., 2000, *De Godmother*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij L.J. Veen.

Ministry of Housing, Communities and Local Government, 2018, *National evaluation of the Troubled Families Programme 2015-2020: family outcomes – national and local datasets: part 3*.

Ministerie VROM, 2007, *Actieplan Krachtwijken: van aandachtswijk naar krachtwijk*. Den Haag: MinVROM.

Moors, H. & B. Rovers, 2008, *Geloven in veiligheid. Tegendraadse perspectieven*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers.

Moors, H., 2008, Moslimradicalisme en probleemwijken: over bestuurlijke amnesie en het geheugen van beleid. Pleidooi voor een culturele geschiedenis van veiligheid, in: H. Moors & B. Rovers, *Geloven in veiligheid. Tegendraadse perspectieven*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers, pp. 13-73.

Moors, H. & E. Bervoets (red.), 2013, *Frontlijnwerkers in de veiligheidszorg. Gevalstudies, patronen, analyse*. Den Haag: Boom-Lemma.

Moors, H. & T. Spapens, 2017, *Criminele families in Noord-Brabant – Een verkenning van generatie-effecten in de georganiseerde misdaad*. Amsterdam: Reed Business.

Moors, H., B. Rovers & N. Bouman, 2019, *Sociale media, delictgedrag & communicatie. Op zoek naar de 'buzz' bij plegers van high impact crimes*, Den Haag: Boom criminologie.

Murray, J., B. Diamond, R.G. Morris & J.W. Caudill, 2011, Sustaining families, dissuading crime: The effectiveness of a family preservation program with male delinquents, *Journal of Criminal Justice*, 39(4), pp. 338-343.

Murray, J., D.P. Farrington & I. Sekol, 2012, Children's antisocial behavior, mental health, drug use, and educational performance after parental incarceration: a systematic review and meta-analysis, *Psychological bulletin*, 138(2), pp. 175-210.

Nederlands Jeugdinstituut (NJI), 2015, *Databank effectieve jeugdinterventies: beschrijving 'Multisysteem Therapie' (MST)*. [https://www.nji.nl/nl/Download-NJi/Werkblad/Uitgebreide-beschrijving-Multisysteem-Therapie-\(MST\).pdf](https://www.nji.nl/nl/Download-NJi/Werkblad/Uitgebreide-beschrijving-Multisysteem-Therapie-(MST).pdf).

Nickelsen, A.K., 2013, *Mentoring and leisure-time activities: A guide to effective youth interventions*. Danish Crime Prevention Council.

Noije, L. van & K. Wittebrood, 2008, *Sociale veiligheid ontsleuteld. Veronderstelde en werkelijke effecten van veiligheidsbeleid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Nooy, C., 2004, *Onderzoek bedreiging en intimidatie. Ervaringen binnen het OM*. Den Haag: Voorlichtingsdienst Openbaar Ministerie.

Olds, D.L., J. Eckenrode, C.R. Henderson, H. Kitzman, J. Powers, R. Cole & D. Luckey, 1997, Long-term effects of home visitation on maternal life course and child abuse and neglect: Fifteen-year follow-up of a randomized trial, *Jama*, 278(8), pp. 637-643.

Permentier, M., J. Kullbert & L. van Noije, 2013, *Werk aan de wijk. Een quasi-experimentele evaluatie van het krachtwijkenbeleid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Perry, V., C. Fowler, K. Heggie & K. Barbara, 2011, The impact of a correctional-based parenting program in strengthening parenting skills of incarcerated mothers, *Current Issues in Criminal Justice*, 22(3), pp. 457-472.

Pierce, M.B., 2015, Male inmate perceptions of the visitation experience: Suggestions on how prisons can promote inmate-family relationships, *The Prison Journal*, 95(3), pp. 370-396.

Piquero, A.R., D.P. Farrington, B.C. Welsh, R. Tremblay & W.G. Jennings, 2009, Effects of early family/parent training programs on antisocial behavior and delinquency, *Journal of Experimental Criminology*, 5(2), pp. 83-120.

Platts-Fowler, D. & D. Robinson, 2016, Community resilience: a policy tool for local government?, *Local Government Studies*, 42(5), pp. 762-784.

Poot, C. de, R. Bokhorst, P. van Koppen & E. Muller, 2004, *Rechercheportret. Over dilemma's in de opsporing*. Alphen aan den Rijn: Kluwer.

Rakt, M. van de, 2011, *Two generations of crime: The intergenerational transmission of criminal convictions over the life course*, s.l., [proefschrift].

RIEC Zuidwest, Integraal Afpakteam en Tilburg University, 2013, *Integraal Appèl. Een confronterend straatbeeld van criminele ondermijning van de samenleving (vertrouwelijk)*. Oosterhout/Breda/Tilburg.

Rivera, M., 2008, Healing families: An outcome evaluation of a community family court, *Juvenile and Family Court Journal*, 59(1), pp. 17-32.

Rogers, T., N.J. Goldstein & C.R. Fox, 2018, Social Mobilisation, *Annual Review of Psychology*, 69, pp. 16.1-16.25.

Rots-de Vries, C., I. van de Goor, K. Stronks & H. Garretsen, 2011, Evaluation of an assertive outreach intervention for problem families: intervention methods and early outcomes, *Scandinavian Journal of Caring Sciences*, 25(2), pp. 211-219.

Rovers, B. & C. Hoogeveen, 2016, *Landelijk kader voor de veiligheidshuizen. Invoering, ontwikkeling en knelpunten*. Den Bosch: BTVO, Bureau Alpha.

Rubin, J., L. Rabinovich, M. Hallworth & E. Nason, 2006, *Interventions to reduce antisocial behaviour and crime. A review of effectiveness and costs*. Cambridge: RAND Europe.

Ryon, S.B., K.W. Early & A.E. Kosloski, 2017, Community-based and family-focused alternatives to incarceration: A quasi-experimental evaluation of interventions for delinquent youth, *Journal of Criminal Justice*, 51, pp. 59-66.

Sampson, R.J. & W.B. Groves, 1989, Community structure and crime: Testing social-disorganization theory, *American Journal of Sociology*, 94(4), pp. 774-802.

Schout, R. & M. Zoon, 2016, *Wat werkt bij overlast?* Utrecht: Nederlands Jeugd Instituut.

Sergi, A., 2018, Widening the Antimafia net: child protection and the socio-cultural transmission of Mafia behaviours in Calabria, *Youth justice*, 18(2), pp. 149-168.

Simons, I, E. Mulder, R. Breuk, K. Mos, H. Rigter, H., L. van Domburgh & R. Vermeiren, 2017, A program of family-centered care for adolescents in short-term stay groups of juvenile justice institutions, *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, 11(1).

- Smits, J. & N. Struiksma, 2016, *Bestuurlijke aanpak georganiseerde criminaliteit. Onderzoek naar de stand van zaken in 2016*. Deventer, Groningen: Arena Consulting, Pro Facto.
- Sollie, H., V. Wijkhuijs, W. Hilhorst, R. van der Wal & N. Kop, 2013, *Aanpak multiproblematiek bij gezinnen met een Roma achtergrond. Een kennisfundament voor professionals*. Apeldoorn: Politieacademie.
- Spapens, P. & P. Horsten, 1990, *Tappen uit een geheim vaatje, de geschiedenis van de illegale alcoholstokerijen in Nederland*. Hapert: De Kempen Pers.
- Spapens, T., 2006, *Interactie tussen criminaliteit en opsporing*. Antwerpen/Oxford: Intersentia.
- Spapens, T., 2008, *Joker. De aanpak van illegale casino's in Nederland*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers
- Spapens, T., 2010, *Valse bingo's*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Spapens, T., 2012, The Question of Regulating Illegal Markets. The Gambling and Cannabis Markets in the Netherlands, *GSTF Journal of Law and Social Sciences*, 2(1), pp. 30–37.
- Spapens, T. & S. van Nimwegen, 2018, De Belgisch-Nederlandse strafrechtelijke samenwerking: Knelpunten en oplossingen, *Tijdschrift voor de Politie*, 80(8/9), pp. 17-21.
- Spapens, T. & H. Moors, 2019, Intergenerational transmission and organised crime: A study of seven families in the south of the Netherlands, *Trends in Organized Crime*, pp. 1-15. Doi: 0.1007/s12117-019-09363-w.
- Specht, M., 2012, *De pragmatiek van burgerparticipatie. Hoe burgers omgaan met complexe vraagstukken omtrent veiligheid, leefbaarheid en stedelijke ontwikkeling in drie Europese steden*. Amsterdam: Vrije Universiteit, [proefschrift].
- Spratt, T., 2011, Families with multiple problems: Some challenges in identifying and providing services to those experiencing adversities across the life course, *Journal of Social Work*, 11(4), pp. 343-357. Doi: 10.1177/1468017310379256.
- Steketee, M., A. Jansme & R. Gilsing, 2015, *Wat werkt bij multiprobleemgezinnen? Ervaringen uit Rotterdam*. Utrecht: Verwey Jonkerinstituut.

Stouwe, T. van der, J.J. Asscher, G.J.J. Stams, M. Deković & P.H. van der Laan, 2014, The effectiveness of multisystemic therapy (MST): A meta-analysis, *Clinical psychology review*, 34(6), pp. 468-481.

Sturup, J., A. Rostami & M. Gerell, 2019, Explosive violence: A near-repeat study of hand grenade detonations and shootings in urban Sweden, *European Journal of Criminology*. Doi: 10.1177/1477370818820656.

Sutherland, E.H. & D.R. Cressey, 1947, *Principles of Criminology*, 7th ed. Philadelphia: J.B. Lippincott Company.

Swaan, A. de, 1988, *Zorg en de Staat*. Amsterdam: Bert Bakker.

Swaan, A. de, 1996, *De mensenmaatschappij. Een inleiding*, Amsterdam: Bert Bakker.

Tausendfreund, T., J. Knot-Dickscheit, G. Schulze, E.J. Knorth & H. Grietens, 2016, Families in multi-problem situations: Backgrounds, characteristics, and care services, *Child & Youth Services*, 37(1), pp. 4-22.

Thornberry, T.P., A. Freeman-Gallant & P.J. Lovegrove, 2009, Intergenerational linkages in antisocial behavior, *Criminal behaviour and mental health*, 19(2), pp. 80-93.

Thornberry, T.P., 2016, Three generation studies: Methodological challenges and promise, in: J.T. Mortimer & M.J. Shanahan (Eds.), *Handbook of the life course*, pp. 571-596. Boston MA: Springer.

Tierney, J.P. & J.B. Grossman, 2000, *Making a Difference: An impact Study of Big Brothers Big Sisters*. s.l.: Public/Private Ventures.

Tops, P. & E. van der Torre, 2014, *Wijkenaanpak en ondermijnende criminaliteit*. Tilburg, Apeldoorn: Tilburg University en Politieacademie.

Tops, P., 2018, *Een ongetemde buurt: Achterstand, ondernemingszin en criminaliteit in een volksbuurt*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.

Tops, P. & J. Tromp. Volg het drugsgeld, wees blij met weinig. *De Volkskrant*, 19 augustus 2019.

Torre, E. van der, M. Gieling & M. Bruinsma, 2014, *Bedreigen en intimideren van OM-en politiedewerikers. Een onderzoek naar frequentie, aard, gevolgen en aanpak*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.

Treiber, K., 2019, *Testing Situational Action Theory I: Individual characteristics and the perception-choice process*, Paper presented at the American Society of Criminology, 14 november 2019.

Troy, V., K.E. McPherson, C. Emslie & E. Gilchrist, 2018, The Feasibility, Appropriateness, Meaningfulness, and Effectiveness of Parenting and Family Support Programs Delivered in the Criminal Justice System: A Systematic Review, *Journal of child and family studies*, 27(6), pp. 1732-1747.

Vandaele, D., T. Spapens & C. Fijnaut, 2008, *De strafrechtelijke rechtshulpverlening van België, Duitsland en Frankrijk aan Nederland*. Antwerpen/Oxford: Intersentia.

Verdurmen, J., M. van Oort, J. Meeuwissen, T. Ketelaars, I. de Graaf, P. Cuijpers, C. de Ruiter & W. Volleberg, 2003, *Effectiviteit van preventieve interventies gericht op jeugdigen, de stand van zaken. Een onderzoek naar de effectiviteit van in Nederland uitgevoerde programma's gericht op kinderen en jeugdigen*. Utrecht: Trimbos-instituut.

Verwer, R. & A. Walberg, 2012, *Een kwestie van vertrouwen: werking en versterking van collectieve weerbaarheid in achterstandsbuurtten*. Groningen: Rijksuniversiteit, [proefschrift].

Wallström, K., J. Skinnari & L. Korsell, 2005, *Exertion of unlawful influence on public servants. From harrasment, threats and violence to 'amorous infiltration'*. Stockholm: Brå.

Weijer, S. van de & T. Spapens, 2019, Intergenerationele overdracht en criminele families, *Tijdschrift voor criminologie*, 61(2), pp. 119-131.

Weijer, S.G.A. van de, M.B. Augustyn & S. Besemer, 2017, Intergenerational transmission of crime, *The Routledge International Handbook of Life-Course Criminology*, pp. 279-297.

Wetering, S.A.L. van de, 2017, Stigmatization and the social construction of a normal identity in the Parisian banlieues, *Geoforum*. Doi:10.1016/j.geoforum.2017.05.009.

Witte, R. & H. Moors, 2017, Cultureel erfgoed en crimineel probleem: over de subcultuur van woonwagengewoners, *Justitiële Verkenningen*, 2, pp. 60-74.

Wittebrood, K. & T. van Dijk, 2007, *Aandacht voor de wijk. Effecten van herstructurering op de leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: SCP.

Wright, K.N. & K.E. Wright, 1994, A policy maker's guide to controlling delinquency and crime through family interventions, *Justice Quarterly*, 11(2), pp. 189-206.

Wubben, H.J.J., 1986, *Chineez en ander Aziatisch ongedierte, Lotgevallen van Chinese immigranten in Nederland, 1911-1940*. Zutphen: De Walburg Pers.

Bijlage 1 Uitvoering literatuuronderzoek

In onze zoekstrategie hebben we de volgende stappen gezet:

1. Aanpakken en/of interventies
2. Gericht op families die:
 - a) aantoonbaar betrokken zijn bij georganiseerde criminaliteit/zware misdaad, of
 - b) ernstig overlastgevend zijn
3. Gericht op intergenerationele overdracht doorbreken of gesloten systemen openbreken
4. Gericht op verminderen van negatieve effecten van multiprobleemgezinnen c.q. versterken van gezinssystemen door middel van systeemgerichte interventies
5. Gericht op buurteffecten/versterken weerbaarheid directe sociale en fysieke omgeving door middel van systeemgerichte interventies.

Dit hebben we gedaan door de volgende combinaties en bijbehorende zoektermen te gebruiken.

	Combinatie	Hits	Geselecteerde artikelen
1	1 + 2a	18	2
2	1 + 2b	272	20
3	1 + 2b + 3	407	6
4	1 + 2b + 3 + 4	342	16
5	1 + 2b + 3 + 4 + 5	193	0
	Totaal	1.232	44

Gebruikte zoektermen

Nederlands	Engels
– Crimin*	– Famil*
– Familie*	– Extended famil*
– Gezin*	– Intervention*
– Aanpak*	– Fight against
– Systeem	– Crim*
– Overlastgevende familie*	– Organized crim*
– Overlastgevende gezin*	– Prevention
– Multiprobleemgezinnen	– Travaller*
– Georganiseerde misdaad	– Approach
– Woonwagewoner*	– System
– Roma/Sinti	– Intergral*
– Jeugdcriminaliteit*	– Therapy
– Jeugdbende*	– Multiproblem famil*
– Jeugddetentie	– Cycle of crim*
– Preventie	– ASB
– Doorbreken cirkel van geweld/crimin*	

In de tabel zijn de vijf combinaties weergegeven die zijn gebruikt voor het zoeken naar literatuur. Per reeks van zoektermen is gekeken welke artikelen relevant en robuust zijn. Een reeks van zoektermen is alleen toegepast als deze niet meer dan 200 artikelen bleek te bevatten. Eerst zijn de titels gescand. Daaruit moest blijken dat het om een (evaluatie van een) interventie gaat op het gebied van criminele families, overlastgevende gezinnen, gesloten systemen of multiprobleemgezinnen. Vervolgens zijn deze zoekcombinaties uitgebreid met systemische/integrale aanpakken en het doorbreken van intergenerationele overdracht van criminaliteit. Er voldeden 44 artikelen aan deze criteria. Van deze artikelen zijn de samenvattingen gelezen. Op basis hiervan is nagegaan of het artikel aantoonbaar een aanpak/programma evalueert en/of onderzoekt. Uiteindelijk zijn 26 artikelen met concreet beschreven interventies geselecteerd.

Sneeuwbal en databanken

Tijdens de gestructureerde search is in de geïncludeerde artikelen gekeken naar relevante referenties. Die zijn opgezocht en gescand op dezelfde manier als hiervoor geschreven. Daarnaast is er aanvullende deskresearch gedaan, zijn databanken zoals effectieve jeugdinterventies van het NJI, justitiële interventies en effectieve sociale interventies bestudeerd, en is het netwerk van de onderzoekers geconsulteerd op lopend onderzoek en (grijze) publicaties. Deze aanvullende zoekactiviteit heeft 23 artikelen opgeleverd. Het literatuuronderzoek is gebaseerd op in totaal 49 artikelen.

Over de auteurs

Anne Boer is socioloog en werkt als senior onderzoeker en adviseur bij EMMA, Experts in Media en Maatschappij. Hiervoor was zij docent social studies aan Avans Hogeschool en tevens verbonden aan het lectoraat veiligheid in afhankelijkheidsrelaties.

Rik Ceulen is als criminoloog werkzaam bij de gemeente Tilburg. Eerder werkte hij als criminologisch en victimologisch onderzoeker bij Tilburg Law School, Department of Criminal Law, Tilburg University.

Hans Moors is een van de directeur-eigenaren van advies- en onderzoeksbureau EMMA, Experts in Media en Maatschappij. Eerder werkte hij als afdelingshoofd bij IVA Beleidsonderzoek en Advies (Tilburg University) en was hij lector Integrale veiligheid aan Avans Hogeschool.

Toine Spapens is als hoogleraar criminologie verbonden aan Tilburg Law School, Department of Criminal law, Tilburg University. Hij was voorheen lector milieucriminaliteit aan de Politieacademie en senior onderzoeker bij IVA Beleidsonderzoek en Advies (Tilburg University).

Leden Redactieraad Programma Politie & Wetenschap

Voorzitter	prof. em. dr. H.G. van de Bunt Erasmus Universiteit Rotterdam
Leden	mr. drs. C. Bangma Politie, Eenheid Midden-Nederland
	mr. W.M. de Jongste Projectbegeleider Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum
	Ministerie van Justitie en Veiligheid dr. P.P.H.M. Klerks Raadadviseur Parket-Generaal, Openbaar Ministerie
	prof. em. dr. P. van Reenen Van Reenen-Russel Consultancy b.v. Studie- en Informatiecentrum Mensenrechten (SIM) Universiteit Utrecht
	drs. M.H.M. van Tankeren Operational auditor/onderzoeker, Politie, Eenheid Den Haag
Secretariaat	Programmabureau Politie & Wetenschap Politieonderwijsraad Koninginnegracht 62 2514 AG Den Haag
	Postbus 25842 2502 HV Den Haag www.politieenwetenschap.nl

Uitgaven in de reeks Politiewetenschap

1. ***Kerntaken van de politie. Een inventarisatie van heersende opvattingen***
C.D. van der Vijver, A.J. Meershoek & D.F. Slobbe, IPIT Instituut voor maatschappelijke veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente, 2001
2. ***Bevoegdheden overd(r)acht. Een onderzoek naar delegatie en mandaat van beheersbevoegdheden in de politiepraktijk***
H.B. Winter & N. Struiksma, Pro Facto B.V., Universiteit Groningen, 2002
3. ***Sturing van politie en politiewerk. Een verkennend onderzoek tegen de achtergrond van een veranderende sturingscontext en sturingsstijl***
J. Terpstra, IPIT Instituut voor maatschappelijke veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente, 2002
4. ***Woninginbrekers en zware jongens. Daders vanuit het voormalig Joegoslavië aan het woord***
M. van San, E. Snel & R. Boers, Risbo, Erasmus Universiteit Rotterdam, 2002
5. ***Zeg me wie je vrienden zijn. Allochtone jongeren en criminaliteit***
F.M.H.M. Driessen, B.G.M. Völker, H.M. Op den Kamp, A.M.C. Roest & R.J.M. Molenaar, Bureau Driessen, Utrecht, 2002
6. ***Op deugdelijke grondslag. Een explorerende studie naar private forensische accountancy***
J. van Wijk, W. Huisman, T. Feuth & H.G. van de Bunt, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2002
7. ***Voorbij de dogmatiek. Publiek-private samenwerking in de veiligheidszorg***
A.B. Hoogenboom & E.R. Muller, COT, Den Haag, 2003
8. ***Hennepeteelt in Nederland. Het probleem van de criminaliteit en haar bestrijding***
F. Bovenkerk, W.I.M. Hogewind, D. Korf & N. Milani, Willem Pompe Instituut, Universiteit Utrecht, 2003
9. ***Politiekennis in ontwikkeling. Een onderzoek naar het verzamelen en veredelen van informatie voor het Politie Kennis Net***
I. Bakker & C.D. van der Vijver, IPIT Instituut voor maatschappelijke veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente, 2003

- 10a. ***Politie en geweld. Een verkenning van politiereacties op geweldsincidenten in vier Nederlandse regiokorpsen***
C.J.E. In 't Velt, W.Ph. Stol, P.P.H.M. Klerks, H.K.B. Fobler, R.J. van Treeck & M. de Vries, NPA-Politie Onderwijs- en Kenniscentrum, LSOP, Apeldoorn, 2003
- 10b. ***Geweldige informatie? Onderzoek naar de informatiehuishouding van geweldsmeldingen bij de politie***
R. van Overbeeke, O. Nauta, A. Beerepoot, S. Flight & M. Rietveld, DSP-groep, Amsterdam, 2003
11. ***Blauwe Bazen. Het leiderschap van korpschefs***
R.A. Boin, P. 't Hart & E.J. van der Torre, Departement Bestuurskunde, Universiteit Leiden/COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, Den Haag, 2003
12. ***Over de grens. Een verkenning van projecten voor probleemjeugd in Duitsland, Engeland en Zweden***
I. van Leiden, G. Verhagen & H.B. Ferwerda, Advies- en Onderzoeksgroep Beke, Arnhem, 2003
13. ***Integriteit in het dagelijkse politiewerk. Mening en ervaringen van politiemensen***
J. Naeyé, L.W.J.C. Huberts, C. van Zweden, V. Busato & B. Berger, Centrum voor Politiewetenschappen, VU Amsterdam, 2004
14. ***Politiestraatwerk in Nederland. Noodhulp en gebiedswerk: inhoud, samenhang, verandering en sturing***
W. Ph. Stol, A.Ph. van Wijk, G. Vogel, B. Foederer & L. van Heel, Nederlandse Politieacademie, Onderzoeksgroep, LSOP, Apeldoorn, 2004
15. ***De kern van de taak. Kerncompetenties van de politie als criterium voor de afbakening van kerntaken in de praktijk***
A. Mein, A. Schutte & A. van Sluis, ES&E, Den Haag, 2004
16. ***Professionele dienstverlening en georganiseerde criminaliteit. Hedendaagse integriteitsdilemma's van advocaten en notarissen***
F. Lankhorst & J.M. Nelen, Vrije Universiteit Amsterdam, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Sectie Criminologie, Amsterdam, 2004
17. ***Paradoxaal Politiebestel. Burgemeesters, Openbaar Ministerie en Politiechefs over de sturing van de politie***
L.W.J.C. Huberts, S. Verberk, K. Lasthuizen & J.H.J. van den Heuvel, Vrije Universiteit Amsterdam/B&A Groep, 's-Gravenhage, 2004
18. ***Illegale vuurwapens in Nederland: smokkel en handel***
A.C. Spapens & M.Y. Bruinsma, IVA, Tilburg, 2004

-
19. ***Samenwerking en netwerken in de lokale veiligheidszorg***
J. Terpstra & R. Kouwenhoven, IPIT Instituut voor maatschappelijke veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente, 2004
20. ***Uit balans: politie en bestel in de knel. State-of-the-art: bundeling van kennis en inzicht***
H.G. van de Bunt, A.B. Hoogenboom, L.W.J.C. Huberts, E.R. Muller, J. Terpstra, C.D. van der Vijver & C. Wiebrens, 2004 Redactie: G.C.K. Vlek, C. Bangma, C. Loef & E.R. Muller
21. ***Politie en media. Feiten, fictie en imagopolitiek***
H. Beunders & E.R. Muller, Erasmus Universiteit Rotterdam/COT, Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, Leiden, 2005 (2e druk 2009)
22. ***Integriteit van de politie. State-of-the-art: wat we weten op basis van Nederlands onderzoek***
L.W.J.C. Huberts & J. Naeyé, Centrum voor Politie- en Veiligheidswetenschappen/ Vrije Universiteit, Amsterdam, 2005
23. ***De sociale organisatie van mensensmokkel***
R. Staring, G. Engbersen, H. Moerland, N. de Lange, D. Verburg, E. Vermeulen & A. Weltevrede; m.m.v. E. Heyl, N. Hoek, L. Jacobs, M. Kanis & W. van Vliet, Erasmus Universiteit Rotterdam: Criminologie – Sociologie – Risbo, 2005
24. ***In elkaars verlengde? Publieke en private speurders in Nederland en België***
U. Rosenthal, L. Schaap J.C. van Riessen, P. Ponsaers & A.H.S. Verhage, COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, Den Haag/Universiteit Gent, 2005
25. ***De strafrechtelijke rechtshulpverlening van Nederland aan de lidstaten van de Europese Unie. De politieke discussie, het juridische kader, de landelijke organisatie en de feitelijke werking***
C.J.C.F. Fijnaut, A.C. Spapens & D. van Daele, Universiteit van Tilburg, Vakgroep Strafrechtwetenschappen, 2005
26. ***Niet zonder slag of stoot. De geweldsbevoegdheid en doorzettingskracht van de Nederlandse politie***
J. Naeyé, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Vrije Universiteit Amsterdam, 2005
27. ***Preventief fouilleren. Een analyse van het proces en de externe effecten in tien gemeenten***
E.J. van der Torre & H.B. Ferwerda, COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, Den Haag/Advies- en Onderzoeksgroep Beke, Arnhem, 2005

28. ***Zedenmisdrijven in Nederland. Aangiften- en verdachtenanalyses op basis van HKS-gegevens***
A.Ph. van Wijk, S.R.F. Mali, R.A.R. Bullens, L. Prins & P.P.H.M. Klerks, Politieacademie Onderzoeksgroep, Apeldoorn, Vrije Universiteit Amsterdam, KLPD, 2005
29. ***Groepszedenmisdrijven onder minderjarigen. Een analyse van een Rotterdamse casus***
I. van Leiden & J. Jakobs, Advies- en Onderzoeksgroep Beke, Arnhem, 2005
30. ***Omgaan met conflictsituaties: op zoek naar goede werkwijzen bij de politie***
O. Adang, N. Kop, H.B. Ferwerda, J. Heijnemans, W. Olde Nordkamp, P. de Paauw & K. van Woerkom, Onderzoeksgroep Politieacademie, Apeldoorn/Advies en Onderzoeksgroep Beke, Arnhem, 2006
31. ***De strategische analyse van harddrugsscenes. Hoofddijnen voor politie en beleid***
E.J. van der Torre, COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, Den Haag, 2006
- 32a. ***Cijfers en stakeholders. Prestatiesturing en de gevolgen voor de maatschappelijke en politiekbestuurlijke relaties van de politie***
A. van Sluis, L. Cachet, L. de Jong, C. Nieuwenhuyzen & A. Ringeling, Centre for Local Democracy, Erasmus Universiteit Rotterdam, 2006
- 32b. ***Operationele betrokkenheid. Prestatiesturing en bedrijfsvoering Nederlandse politie***
A.B. Hoogenboom, Nivra-Nyenrode, Breukelen, 2006
- 32c. ***Op prestaties gericht. Over de gevolgen van prestatiesturing en prestatieconvenanten voor sturing en uitvoering van het politiewerk***
M.P.C.M. Jochoms, F. van der Laan, W. Landman, P.S. Nijmeijer & A. Sey, Politieacademie, Apeldoorn/Twynstra Gudde, Amersfoort/Universiteit van Amsterdam, 2006
33. ***Het nieuwe bedrijfsmatig denken bij de politie. Analyse van een culturele formatie in ontwikkeling***
J. Terpstra & W. Trommel, IPIT Instituut voor Maatschappelijke Veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente 2006
34. ***De legitimiteit van de politie onder druk? Beschouwingen over grondslagen en ontwikkelingen van legitimiteit en legitimiteitstoekenning***
Bundel onder redactie van C.D. van der Vijver & G.C.K. Vlek, IPIT Instituut voor Maatschappelijke Veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente/Politie & Wetenschap, 2006

-
35. ***Naar beginselen van behoorlijke politiezorg***
M.J. Dubelaar, E.R. Muller & C.P.M. Cleiren, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Universiteit Leiden, 2006
- 36a. ***Asielmigratie en criminaliteit***
J. de Boom, G. Engbersen & A. Leerkes, Risbo Contractresearch BV/Erasmus Universiteit, Rotterdam, 2006
- 36b. ***Criminaliteitspatronen en criminele carrières van asielzoekers***
M. Althoff & W.J.M. de Haan, m.m.v. S. Miedema, Vakgroep Strafrecht en Criminologie, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Rijksuniversiteit Groningen, 2006
- 36c. ***'Ik probeer alleen maar mijn leven te leven'. Uitgeprocedeerde asielzoekers en criminaliteit***
A. Leerkes, Risbo Contractresearch BV/Erasmus Universiteit, Rotterdam; Amsterdamse School voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek/Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, 2006
37. ***Positie en expertise van de allochtone politiemedewerker***
J. Broekhuizen, J. Raven & F.M.H.M. Driessen, Bureau Driessen, Utrecht, 2007
38. ***Lokale politiechefs. Het middenkader van de basispolitiezorg***
E. J. van der Torre, COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, Den Haag, 2007
39. ***Niet verschenen***
40. ***Conflict op straat: strijden of mijden? Marokkaanse en Antilliaanse jongeren in interactie met de politie***
N. Kop, Martin Euwema, m.m.v. H.B. Ferwerda, E. Giebels, W. Olde Nordkamp & P. de Paauw, Politieacademie, Apeldoorn, Universiteit Utrecht, 2007
41. ***Opsporing onder druk***
C. Liedenbaum & M. Kruijsen, IPIT Instituut voor maatschappelijke veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente, 2008
42. ***Symbolen van orde en wanorde. Broken windows policing en de bestrijding van overlast en buurtverval***
B. van Stokkom, Centrum voor Ethiek, Radboud Universiteit Nijmegen, 2008
43. ***Verkeershandhaving: prestaties leveren, problemen aanpakken***
G. Meershoek & M. Krommendijk, IPIT, Instituut voor maatschappelijke veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente, 2008

44. ***De frontlinie van opsporing en handhaving. Stelselmatische bedreigingen door burgers als contrastrategie***
M.J.G. Jacobs, M.Y. Bruinsma & J.W.M.J. van Poppel, IVA Tilburg, 2008
- 45a. ***'Kracht van meer dan geringe betekenis'. Deel A: Politiegeweld in de basispolitiezorg***
R. Bleijendaal, J. Naeyé, P. Chattellon & G. Drenth, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2008
- 45b. ***'Kracht van meer dan geringe betekenis'. Deel B: Sturing en toetsing van de politieke geweldsbevoegdheid***
G. Drenth, J. Naeyé & R. Bleijendaal, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2008
- 45c. ***Agressie en geweld tegen politiemensen. Beledigen, bedreigen, tegenwerken en vechten***
J. Naeyé & R. Bleijendaal, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2008
- 45d. ***Belediging en bedreiging van politiemensen***
J. Naeyé, m.m.v. M. Bakker & C. Grijzen, Vrije Universiteit Amsterdam, 2009
- 45e. ***Uitgangspunten voor politieoptreden in agressie- en geweldssituaties***
J. Naeyé, Vrije Universiteit Amsterdam, 2010
46. ***Wijkagenten en hun dagelijks werk. Een onderzoek naar de uitvoering van gebiedsgebonden politiewerk***
J. Terpstra, 2008
47. ***Bijzonder zijn ze allemaal! Vergelijkend onderzoek naar reguliere en bijzondere opsporing***
W. Faber, A.A.A. van Nunen & C. la Roi, Faber Organisatievernieuwing, Oss, 2009
48. ***Gouden bergen. Een verkennend onderzoek naar Nigeriaanse 419-fraude: achtergronden, daderkenmerken en aanpak***
Y.M.M. Schoenmakers, E. de Vries Robbé & A.Ph. van Wijk, Politieacademie, Apeldoorn/Bureau Beke, Arnhem, 2009
49. ***Het betwiste politiebestel. Een vergelijkend onderzoek naar de ontwikkeling van het politiebestel in Nederland, België, Denemarken, Duitsland, Engeland & Wales***
A. Cachet, A. van Sluis, Th. Jochoms, A. Sey & A. Ringeling, Erasmus Universiteit Rotterdam/Politieacademie, Apeldoorn/Korps landelijke politiediensten, Driebergen, 2009
50. ***Leven met bedreiging. Achtergronden bij aangiften van bedreiging van burgers***
B. Bieleman, W.J.M. de Haan, J.A. Nijboer & N. Tromp, Intraval & Rijksuniversiteit Groningen, 2010

-
- 51a. ***Het publieke belang bij private preventie. Een economische analyse van inbraakpreventiebeleid***
B.A. Vollaard, TILEC/Universiteit van Tilburg, 2009
- 51b. ***Het effect van langdurige opsluiting van veelplegers op de maatschappelijke veiligheid***
B.A. Vollaard, TILEC/Universiteit van Tilburg, 2010
52. ***Lokale politiek over politie***
T.B.W.M. van der Torre-Eilert, H. Bergsma & M.J. van Duin, met medewerking van R. Eilert, LokaleZaken, Rotterdam, 2010
- 53a. ***Trainen onder stress. Effecten op de schietvaardigheid van politieambtenaren***
R.R.D. Oudejans, A. Nieuwenhuys & G.P.T. Willemsen, Vrije Universiteit Amsterdam, 2010
- 53b. ***Schieten of niet schieten? Effecten van stress op schietbeslissingen van politieambtenaren***
A. Nieuwenhuys, G.P.T. Willemsen & R.R.D. Oudejans, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2012
- 53c. ***Politievaardigheden onder stress. Het optimaliseren van aanhouding en zelfverdediging in de praktijk***
P.G. Renden, A. Nieuwenhuys, G.P.T. Willemsen & R.R.D. Oudejans, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2015
- 53d. ***Effectief omgaan met acute stress. Effecten van aanleg en trainingservaring op de schietprestatie onder druk***
A. Landman, A. Nieuwenhuys & R.R.D. Oudejans, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2015
54. ***Politie en publiek. Een onderzoek naar de communicatievormen tussen burgers en blauw***
H.J.G. Beunders, M.D. Abraham, A.G. van Dijk & A.J.E. van Hoek, DSP-groep, Amsterdam/Erasmus Universiteit, Rotterdam, 2011
55. ***Managing collective violence around public events: an international comparison***
O.M.J. Adang with cooperation from: S.E. Bierman, E.B. Brown, J. Dietermann, C. Putz, M. Schreiber, R. van der Wal, J. Zeitner, Police Science & Research Programme, Apeldoorn, 2011
56. ***Stads- en regioscan in de grootste Brabantse gemeenten. De achtergronden van onveilige GVI-scores***
B.M.W.A. Beke, E.J. van der Torre, M.J. van Duin, COT, Den Haag; Lokale-Zaken, Rotterdam & Beke Advies, Arnhem, 2011

57. ***De mythe ontrafeld? Wat we weten over een goed politieleiderschap***
W. Landman, M. Brussen & F. van der Laan, Twynstra Gudde, Amersfoort, 2011
58. ***Proactief handhaven en gelijk behandelen***
J. Svensson, H. Sollie & S. Saharso, Vakgroep Maatschappelijke Risico's en Veiligheid, Institute of Governance Studies, Universiteit Twente, Enschede, 2011
- 59a. ***De sterkte van de arm: feiten en mythes***
J.H. Haagsma, T.M. Rumke, I. Smits, E. van der Veer & C.J. Wiebrens, Andersson Elffers Felix, Utrecht, 2012
- 59b. ***Blauw, hier en daar. Onderzoek naar de sterkte van de politie in Nederland, België, Denemarken, Engeland & Wales en Nordrhein-Westfalen***
J.H. Haagsma, I. Smits, H. Waarsing & C.J. Wiebrens, Andersson Elffers Felix, Utrecht, 2012
60. ***De nachtdienst 'verlicht'***
M.C.M. Gordijn, Rijksuniversiteit Groningen, 2012
61. ***Opsporing Verzocht. Een quasi-experimentele studie naar de bijdrage van het programma Opsporing Verzocht aan de oplossing van delicten***
J.G. van Erp, F. van Gastel & H.D. Webbink, Erasmus Universiteit, Rotterdam, 2012
62. ***Jeugdige zedendelinquenten en recidive. Een onderzoek bij jeugdige zedendelinquenten naar de voorspellende waarde van psychiatrische stoornissen en psychosociale problemen voor (zeden)recidive***
C. Boonmann, L.M.C. Nauta-Jansen, L.A. 't Hart-Kerkhoffs, Th.A.H. Doreleijers & R.R.J.M. Vermeiren, VUmc De Bascule, Duivendrecht, 2012
63. ***Hoe een angstaas een jockebrok herkent***
J. Jolij, Rijksuniversiteit Groningen, 2012
64. ***Politie en sociale media. Van hype naar onderbouwde keuzen***
A. Meijer, S. Grimmelikhuijsen, D. Fictorie, M. Thaens, P. Siep, Universiteit Utrecht, Center for Public Innovation, Rotterdam, 2013
65. ***Wapengebruik. Van inzicht in modus operandi naar een effectieve aanpak***
M.S. de Vries, Universiteit Twente, Enschede, 2013
66. ***Politieverhalen. Een etnografie van een belangrijk aspect van politieculturen***
M.J. van Hulst, Tilburg University, Tilburg, 2013
67. ***Recherchebazen. Een empirisch onderzoek naar justitieel politieleiderschap***
E.J. van der Torre, M.J. van Duin & E. Bervoets, LokaleZaken, Rotterdam, 2013

-
68. ***Driehoeken: overleg en verhoudingen. Van lokaal tot nationaal***
E.J. van der Torre & T.B.W.M. van der Torre-Eilert, m.m.v. E. Bervoets & D. Keijzer, LokaleZaken, Rotterdam, 2013
69. ***Overvallen vanuit daderperspectief. Situationele aspecten van gewelddadige, niet-gewelddadige en afgeblazen overvallen***
W. Bernasco, M.R. Lindegaard & S. Jacques, NSCR, Amsterdam, 2013
70. ***Geweld tegen de politie. De rol van mentale processen van de politieambtenaar***
L. van Reemst, T. Fischer & B. Zwirs, Erasmus Universiteit, Rotterdam, 2013
71. ***Vertrouwen in de politie: trends en verklaringen***
L. van der Veer, A. van Sluis, S. Van de Walle & A. Ringeling, Erasmus Universiteit, Rotterdam, 2013
72. ***Mobiel banditisme. Oost- en Centraal-Europese rondtrekkende criminele groepen in Nederland***
D. Siegel, i.s.m. R. Koenraadt, D. Lyubenova, N. Sovre & A. Troscianczuk, Universiteit Utrecht, 2013
73. ***De ontwikkeling van de criminaliteit van Rotterdamse autochtone en allochtone jongeren van 12 tot 18 jaar. De rol van achterstanden, ouders, normen en vrienden***
F.M.H.M. Driessen, F. Duursma & J. Broekhuizen, Bureau Driessen, Utrecht, 2014
74. ***Speciaal blauw. Verschijningsvormen en overwegingen van specialisatie en despecialisatie binnen de Nederlandse politieorganisatie***
R.J. Morée, W. Landman & A.C. Bos, Twynstra Gudde, Amersfoort, 2014
75. ***Gevangene van het verleden. Crisissituaties na de terugkeer van zedendelinquenten in de samenleving***
M.H. Boone, H.G. van de Bunt & D. Spiegel, m.m.v. K. van de Ven, Erasmus Universiteit, Rotterdam, Universiteit Utrecht, 2014
76. ***Brandstichters onder vuur. Een empirisch onderzoek naar zaken van brandstichting en hun daders***
L. Dalhuisen & F. Koenraadt, Universiteit Utrecht, 2014
77. ***Van stadswacht naar nieuwe gemeentepolitie? Gemeentelijk toezicht en handhaving in de openbare ruimte***
T. Eikenaar & B. van Stokkom, Radboud Universiteit, Nijmegen, 2014
78. ***Politiemensen over het strafrecht***
J. Kort, M.I. Fedorova & J.B. Terpstra, Radboud Universiteit, Nijmegen, 2014

-
79. ***Kijken, luisteren, lezen. De invloed van beeld, geluid en schrift op het oordeel over verdachtenverhoren***
M. Malsch, R. Kranendonk, J. de Keijser, H. Elffers, M. Konter & M. de Boer, NSCR, Amsterdam, 2015
80. ***De mentale gesteldheid van de familierechercheur. Een onderzoek naar werkgerelateerde stress en secundaire posttraumatische groei binnen een bijzondere groep politieambtenaren***
L.J.A. Bollen, M.C. Saan, M.J.J. Kunst, B.W.C. Zwirs & K.F. Kuijpers, Universiteit Leiden, 2015
81. ***Na de vrijlating. Een exploratieve studie naar recidive en re-integratie van jihadistische exgedetineerden***
D.J. Weggemans & B.A. de Graaf, Universiteit Leiden, Universiteit Utrecht, 2015
82. ***Dat heeft iemand anders gedaan! Een studie naar slachtofferschap en modus operandi van identiteitsfraude in Nederland***
L. Paulissen & J. van Wilsem, Universiteit Leiden, 2015
83. ***Demonstratieve kampementen***
B. Roorda, Rijksuniversiteit Groningen, 2015
84. ***Private ordebewaarders bij betogingen***
B. Roorda, Rijksuniversiteit Groningen, 2015
85. ***Spelen met weerbaarheid. Belemmerende patronen en doorbrekende handelingsperspectieven bij het ontwikkelen van basisteams***
W. Landman, R. Kouwenhoven & M. Brussen, Twynstra Gudde, Amersfoort, 2015
86. ***'Onnodige' bureaucratie binnen het basispolitiewerk. Onderzoek naar de achtergronden van een hardnekkig verschijnsel***
J. Kort & J.B. Terpstra, Radboud Universiteit Nijmegen, 2015
87. ***Politie en GHB-problematiek op het platteland***
T. Nabben & D.J. Korf, Universiteit van Amsterdam, 2016
88. ***Basisteams in de Nationale Politie. Organisatie, taakuitvoering en gebiedsgebonden werk***
J. Terpstra, I. van Duijneveldt, T. Eikenaar, T. Havinga & B. van Stokkom, Radboud Universiteit Nijmegen, 2016
89. ***Samen of apart. De invloed van overleg tussen agenten bij het opstellen van het proces-verbaal***
A. Vredevelde, L. Kesteloo & P.J. van Koppen, Vrije Universiteit Amsterdam, 2016

-
90. **Overvallen in beeld. Gedrag van daders, slachtoffers en omstanders**
M.R. Lindegaard, W. Bernasco & T. de Vries, Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving, Amsterdam, 2016
91. **Boeven vangen. Een onderzoek naar proactief politietoetreden**
W. Landman & L. Kleijer-Kool, Twynstra Gudde, Amersfoort, 2016
92. **VVC onder de aandacht. Een onderzoek naar ZSM en de gevolgen voor het politiewerk**
R. Salet & J. Terpstra, m.m.v. P. Frielink, Radboud Universiteit Nijmegen, 2017
93. **De mogelijke meerwaarde van bodycams voor politiewerk. Een internationaal literatuuronderzoek**
S. Flight, Sander Flight Onderzoek & Advies, Amsterdam, 2017
- 93A **Focus. Evaluatie pilot bodycams Politie Eenheid Amsterdam 2017-2018**
S. Flight, Sander Flight Onderzoek & Advies, Amsterdam, 2019
- 93b **Evaluatie bodycams Landelijke Eenheid; Proeftuin bodycams Dienst Infrastructuur 2018**
S. Flight, Sander Flight Onderzoek & Advies, Amsterdam, 2019
94. **Criminele families in Noord-Brabant. Een verkenning van generatie-effecten in de georganiseerde misdaad**
H. Moors & T. Spapens, EMMA, Den Haag; Tilburg University, Tilburg, 2017
95. **Effectiviteit van het verdachtenverhoor. Een veldstudie naar de relatie tussen verhoortechnieken, de verklaring van verdachten en de aanwezigheid van de advocaat in zware zaken**
W.J. Verhoeven & E. Duinhof, Erasmus Universiteit, Rotterdam, 2017
96. **Van meerdere markten thuis? Overlap in markten van zware en georganiseerde misdaad en de consequenties voor de opsporing**
T. Spapens, m.m.v. M. Bruinsma, Tilburg University, Tilburg, 2017
97. **Horen, zien en zwijgen. Opsporing in dorpen en stadsbuurten met een gesloten leefgemeenschap**
E. Bervoets & M. Bruinsma, Bureau Bervoets, Amersfoort, 2017
98. **Geweld tegen hulpverleners in de psychiatrie. Aard, omvang en aangifte bij de politie**
J.M. Harte, I. van Houwelingen & M.E. van Leeuwen, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2017

99. ***Geëiste en opgelegde straffen bij de strafrechtelijke afhandeling van georganiseerde criminaliteit. Rapportage in het kader van de vijfde ronde van de Monitor Georganiseerde Criminaliteit***
C.G. van Wingerde & H.G. van de Bunt, Erasmus School of Law, Rotterdam, 2017
100. ***Doorgroeiers in de misdaad. De criminele carrières en achtergrondkenmerken van jonge daders van een zwaar delict***
V. van Koppen, V. van der Geest & E.R. Kleemans, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2017
101. ***Profielen van Nederlandse outlawbikers en Nederlandse outlawbikerclubs***
A. Blokland, W. van der Leest & M. Soudijn (m.m.v. E. Kleinheerenbrink & I. van Die), Leiden Law School, Leiden, 2017
102. ***Verdachten van terrorisme in beeld. Achtergrondkenmerken, 'triggers' en eerdere politiecontacten***
F. Thijs, E. Rodermond & F. Weerman, Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving, Amsterdam, 2018
103. ***Burgemeesters in cyberspace. Handhaving van de openbare orde door bestuurlijke maatregelen in een digitale wereld***
W. Bantema, S.M.A. Twickler, S.A.J. Munneke, M. Duchateau & W.Ph. Stol, NHL Stenden Hogeschool, Leeuwarden; Rijksuniversiteit Groningen, Groningen, 2018
104. ***Een bittere pil. Het fenomeen en de aanpak van illegale medicijnenhandel***
I. van Leiden, A. Lenders & H. Ferwerda, Bureau Beke, Arnhem, 2018
105. ***Vastzitten zonder straf. Over inverzekeringstellingen en schadevergoedingen op basis van artikel 89 Sv***
P. Kruize & P. Gruter, Bureau Ateno, Amsterdam, 2018
106. ***'Ik hou het hier wel uit, hoor'. Mentale weerbaarheid binnen de districtsrecherche***
H. Sollie, Twynstra Gudde, Amersfoort, 2018
107. ***Bestuurlijke bevoegdheden, politie en de lokale aanpak van onveiligheid***
R. Salet & H. Sackers, Radboud Universiteit, Nijmegen, 2019
108. ***Politie en actief burgerschap: een veilig verbond? Een onderzoek naar samenwerking, controle en (neven)effecten***
V. Lub & T. de Leeuw, m.m.v. A.S. Leerkes & R.J. Kleinhans, Bureau voor Sociale Argumentatie, Rotterdam; Erasmus Universiteit, Rotterdam; Bureau voor Maatschappij, Veiligheid & Deviantie, Rotterdam, 2019

-
109. ***Wijkagenten en veranderingen in hun dagelijks werk. Verslag van een onderzoek***
J. Terpstra, m.m.v. A. Evers, Radboud Universiteit, Nijmegen, 2019
110. ***Naar een efficiëntere noodhulp? Een verkennend actieonderzoek***
A. Scholtens & I. Helsloot, m.m.v. S. Kraaijenbrink, J. Vlagsma, M. Jürgens, D. Mouris & M. Eising, Crisislab, Renswoude, 2019
111. ***Bestrijding van Outlaw Motorcycle Gangs. Een rechtsvergelijkende studie naar de aanpak van onrechtmatige organisaties in rechtsstatelijk perspectief.***
J. Koornstra, B. Roorda, M. Vols & J.G. Brouwer, Rijksuniversiteit Groningen, 2019
112. ***Politiestraatgezag en (on)gehoorzaam burgergedrag***
A. Scholtens, M. Helsloot, I. Helsloot, Crisislab, Renswoude, 2019
113. ***Verkeershandhaving op Nederlandse autosnelwegen; Evaluatie van de werkwijze van het Team EVT, de effecten en de acceptatie van politiecontroles***
Ch. Goldenbeld, A. Stelling-Kończak, S. van der Kint, SWOV, Den Haag, 2019
114. ***Virtual reality als onderzoeksmethode om inbrekers te doorgronden***
I. van Sintemaartensdijk, J.L. van Gelder, P.A.M. van Lange, M. Otte, J.W. van Prooijen, Vrije Universiteit Amsterdam, 2019
115. ***Wanneer blaffende honden bijten. Een vergelijking tussen fataal en niet-fataal huiselijk geweld***
P. Aarten, C. Boelema Robertus, L. Alink, M. Liem, Universiteit Leiden

